

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

БАШТИНА

Свеска 8.

Приштина 1997.

Приредио

Редакциони одбор

Др Милосав Вукићевић (Српски језик)

Др Чедомир Ребић (Књижевност)

Др Драги Маликовић (Историја)

Др Миленко Јевтовић (Култура)

Главни и одговорни уредник

Др Милош Ђорђевић

Корице

Владимир Симић

Лектор/коректор

Др Љубиша Рајковић

**Техничко уређивање и
компјутерска обрада шекста**

Дејан Јовановић

Издавач

Институт за српску културу

38000 Приштина, Ваљевска 2, П. фах 338

УДК 00(05)

YU ISSN 0353-9008

**Вињета на корицама: Призренско
четворојеванђеље, јеванђелист Марко**

Prepared by

Editorial board

Dr. Milosav Vukićević (Serbian language)

Dr. Čedomir Rebić (Literature)

Dr. Dragi Maliković (History)

Dr. Milenko Jevtović (Culture)

Editor in chief

Dr. Miloš Djordjević

Covers

Vladimir Simić

Lector/collector

Dr. Ljubiša Rajković

**Technical editing and
computer text processing**

Dejan Jovanović

Publisher

Institute for Serbian Culture

38000 Priština, Valjevska 2, P. Box 338

UDK 00(05)

YU ISSN 0353-9008

**Vignette on the covers : The Prizren's four
evangelic, evangelist Marko**

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 8.

ПРИШТИНА, 1997.

С А Д Р Ж А Ј

CONTENTS

Р е ч у р е д н и к а

Т е м а б р о ј а

Драги МАЛИКОВИЋ: Прилике на Косову и Метохији крајем XIX и почетком XX века и оснивање конзулата Краљевине Србије у Приштини 1889. године.....	11
Dragi Maliković - The Circumstances in Kosovo and Metohija at the End of XIX Century and the Beginning of XX Century and Establishing the Consulate of Kingdom of Serbia in Priština in the year of 1889.	
Драгомир КОСТИЋ: Конзули у делима Јанићија Поповића.....	31
Dragomir Kostić - Consuls in the Works of Janićije Popović	
Душан ИВАНИЋ: Бранислав Нушић и поетика реализма.....	39
Dušan Ivanić - Branislav Nušić and Poetic of Realism	
Сунчица ДЕНИЋ: Бранислав Нушић и Стојан Капетановић у Косовском вилајету.....	47
Sunčica Denić - Branislav Nušić and Stojan Kapetanović in History of Kosovo	
Милош ЂОРЂЕВИЋ: Необјављена студија Вука Филиповића о поезији и поетици Милана Ракића.....	53
Miloš Djodjević - Unpublished Study Written by Vuk Filipović on Poetic of Milan Rakić	
Миленко ЈЕВТОВИЋ: Милан Ракић у прози Глигорија Божовића.....	67
Milenko Jevtović - Milan Rakić in the Prose of Grigorije Božović	
Милорад ЈЕВРИЋ: Војислав Илић и Косово.....	81
Milorad Jevrić - Vojislav Ilić Kosovo	

С р њ с к и ј е з и к

Жељко ЋУПИЋ: "Свето" и "Ђавоље" или: трагови култног у косовскометохијској топонимији.....	97
Željko Ćupić - Holy and Develish or: Traces of Cult in Kosovo and Metohija Toponyms	

К њ и ж е в н о с њ

Чедомир РЕБИЋ: Светогорски мотиви у Теодосијевим дјелима.....	113
Čedomir Rebić - The Motives of Sveta Gora in the Works of Teodosije	

Љубиша РАЈКОВИЋ: Печалбарске песме Горана.....	125
Ljubiša Rajković - The Poems of Gorani Migrating Workers	
Милован Ј. БОГАВАЦ: Национални и културно-књижевни прегалац Живко Фртунић.....	137
Milovan J. Bogavac - National and Cultural Laborer Žarko Frtunić	

И с ѿ о р и ј а

Марко АТЛАГИЋ: Крст са оцилима као хералдички симбол.....	149
Marko Atlagić - The Cross with Symbols C as Heraldic Symbols	
Љиљана ЧОЛИЋ: Страдалаштво српских духовника - парадигма страдања српског народа.....	159
Ljiljana Čolić - Calamity of Serbian Spiritual Leaders - The Paradigm of Calamity of Serbian People	
Весна СЕКУЛИЋ: Страдање и исељавање српског становни- штва крајем XIX и почетком XX века на територији данашње општине Лепосавић.....	167
Vesna Sekulić - The Calamity and Migration of Serbian Population by the End of XIX and Beginning of XX Century on the Territory of Present Municipal Leposavić	

И с ѿ о р и ј а у м е ѿ н о с ѿ и

Биљана ВРАНИЋИ: Црква св. Николе у Приштини и литургијске књиге.....	189
Biljana Vranići - The Church of St. Nicholas in Priština and Liturgy Books	
Олга НИКОЛИЋ: Књижевна култура у храмовима Дренице.....	205
Olga Nikolić - The Literary Culture in Temples in Drenica	

А р х и ѿ е к ѿ у р а

Маја ЛУКИЋ: Воденице на Косову и Метохији.....	219
Maja Lukić - Water Mills in Kosovo and Metohija	

П р и к а з и

Др Вукашин БАЋОВИЋ: Свеобухватна студија.....	231
Павле ИВИЋ: Споменик српског језика.....	237
Зоран ПАВЛОВИЋ: Монографија о културној историји Призрена.....	241
Љубиша РАЈКОВИЋ: Ново читање старе српске књижевности.....	245
Драгомир КОСТИЋ: Монографија о писцу крвавог југа.....	251

РЕЧ УРЕДНИКА

Пред нама је осма свеска наше "Баштине", с очуваном физиономијом и нешто промењеним дизајном и преломом, на којима ће се и даље радити. Иако свесни неких њених мањкавости, желели смо да се она што пре појави и одржи континуитет излагања, с обзиром на то да се касни због материјалних и статусних неприлика Института. Њено објављивање зато означава и опстанак Института, његов нови почетак и регистрацију у Министарству за науку и технологију Републике Србије, што је примарна чињеница и објаву да ће убудуће излазити два пута годишње, како је и планирано пре девет година.

То је и повод да опет, као и тада, позовемо научнике и културне раднике на сарадњу, јер је у науци и култури, посебно на плану глобалних и стратешких истраживања - кључ опстанка и развоја и српске државе и нације. Стратешка истраживања у култури ће зато убудуће и бити циљ и смисао наших истраживања и постојања Института.

Осим радова српскога језика и српске књижевности националне историје и историје културе и приказа, тематски део гласника чине радови са научног скупа одржаног, поводом 60 година од смрти Бранислава Нушића и Милана Ракића, 01. априла 1998. године у Институту под насловом "Конзулска времена српских писаца у Приштини: Војислава Илића, Милана Ракића и Бранислава Нушића", на којем је учествовало осам историчара и историчара књижевности из Београда, Приштине и Врања.

Циљ скупа је био да се осветли књижевно-историјска димензија њиховог рада и дипломатска активност у борби за слободу Срба на Косову и у Метохији.

Скуп су организовали, осим Института, и Културна манифестација "Глигорије Глиша Елезовић", Друштво књижевника Косова и Метохије и Народна и универзитетска библиотека у Приштини, у

којој су откривени барелефи знаменитих писаца и дипломата - подвижника, рад академског вајара Зорана Каралејића.

И радови са скупа, објављени у нашем гласнику, и споменици у Библиотеци јесу културни и научни чин којим се народ српски косовски поклања великим писцима и духовно усправља у себи.

Услов нашег усправљања и опстајања, рекосмо већ, јесте у култури и науци, у којима се и све зачиње. Као и пре девет година, и сада, обавештавамо младе научнике и ствараоце да су странице "Баштине", врата Института и конкурс отворени за етнологе, музикологе, географе, социологе, историчаре и историчаре уметности и књижевности.

Ми овде живимо с лозинком: има нас колико вредимо. Уверени смо да стваралаштвом бранимо праг државних и националних интереса на култном српском простору од Немањића до данас.

Т
Е
М
А

Б
Р
О
У
А

Милан Ракић

Бранислав Нушић

Војислав Илић

ТЕМА БРОЈА:

**КОНЗУЛСКА ВРЕМЕНА
СРПСКИХ ПИСАЦА У ПРИШТИНИ -
Милана Ракића, Бранислава Нушића и Војислава Илића**

*Бараљерефи писаца - дипломатија,
рад академског вајара Зорана Каралејића*

Драги МАЛИКОВИЋ

**ПРИЛИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ КРАЈЕМ XIX И
ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА И ОСНИВАЊЕ КОНЗУЛАТА
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ПРИШТИНИ 1889. ГОДИНЕ**

Крајем 19. и почетком 20. века област Косова и Метохије била је поприште значајних дагађаја. Турска је угушила покрет Призренске лиге и наговестила реформисање своје државе. На увођење реформи у Османском царству становништво области реагује различито. Муслимански део становништва се негативно одредио према реформисању турског феудалног живота, а српско становништво је поздравило реформске подухвате власти у Цариграду.

Овако различит став становништва Косова и Метохије према овим односима у Турској држави претвориће се почетком 20. века у политичке а касније и у оружане сукобе, који ће се посебно негативно одразити на положај тамошњег српског живља. Ова превирања прекинуће тек ослободилачки балкански ратови 1912-1913. године.

Кључне речи: конзулат, реформа, сукоб, српски живаљ, превирање, ослобођење.

Последњих двадесет година XIX века и прве године новог столећа до ослобођења 1912. време је великог искушења за целокупно становништво Косова и Метохије. За турско-албански живаљ то је период изражене наде и ишчекивања да се у видно погоршаним условима за њихове интересе очува шеријатска муслиманска власт и њихова доминација на тим просторима. За Србе на Косову и Метохији то је био период у којем су настављени различити прогони, физички притисци и расељавање тог живља са косовско-метохијских простора, дакле стање безвлашћа, у којем се реализовао план "етнички чистог" Косова као "албанске земље" у духу програма Призренске

лиге¹. Крај XIX и почетак XX века за српско становништво Косова и Метохије је истовремено и време испуњено надом да се, с обзиром на све теже стање односа у Турској држави тога времена, приближавала могућност њиховог коначног ослобођења од вековне турске власти, а за тај момент се требало како организационо тако и војно-политички припремити.

Да би спречиле губитак косовско-метохијске територије и, уопште, неповољан развој догађаја по њу на тим просторима, турске власти су на тим просторима још и пре покрета Призренске лиге спровеле многе реформске подухвате. Као прво, турска централна власт ту читаву територију 1868. године уоквирује у новоформирани Косовски вилајет, основан од делова Босанског и Призренског вилајета, са седиштем у Призрену. Овај вилајет је тада обухватао новопазарски санџак, пећку, призренску и тетовску нахију, целу моравску долину и скопску равницу. Другим речима, цео северни део Старе Србије од Бугарске до границе Босне и Херцеговине и Црне Горе, ослањајући се на јужну и југозападну границу Краљевине Србије. Новоформирани Косовски вилајет чинила су тада четири санџака: призренски, скопски, дебарски и велешки. Услед настале политичке ситуације Porta је 1875. године седиште вилајета пребацила у Приштину а 1887. у Скопље².

Упоредо са овим мерама власти у Цариграду, у духу одлука Берлинског конгреса, на територији Косова и Метохије крајем XIX века спроводе и друге реформске мере. За Србе су 1882. године били успостављени преки судови. По одлуци тих судова, многи виђенији косовско-метохијски Срби били су те године, или у наредном времену, оптужени и осуђени за активности из ратова 1876-1878. године и за сарадњу за Србијом и тим поступком сурово упозорени на то шта их чека ако би се убудуће својим активностима усудили да "угрозе мир у Царевини" и ако би наставили "да буду предстржа Србији" на Балкану. Однос званичне Турске према Албанцима био је у исто време сасвим другачији. Уместо обрачуна са организаторима Призренске лиге, уследило је поткупљивање албанских народних

¹ Д. Богдановић, "Књига о Косову", Београд, 1990, стр. 183.

² Б. Нушић, "Опис земље и народа", Нови Сад 1912, књ. I, 34; К. Костић, "Наши градови на југу", Београд, 1922, стр. 22.

првака, а уместо освете прећутно савезништво за очување целокупности турске државе а против главних непријатеља, тј. балканских држава, за које се сматрало да су биле само продужена рука хришћанским сународницима у европској Турској³. У склопу такве своје политике на Балкану, Турска је крајем XIX века наставила и са политиком измене етничко-демографске слике на косовско-метохијским просторима. Тако, кад је тек ослобођене крајеве јужне Србије напустило око 30.000 Албанаца муслимана, ове избеглице (мухаџири) турске власти су настаниле у околини Лаба и на територији северног дела Косова, одмах поред новоформиране границе, у Кривој реци и Горњој Морави са Изморником. То је довело до повећања албанског становништва у северним и источним крајевима косовско-метохијске области, које је, на тај начин, надвладало тамошње српско становништво⁴. Све до досељавања албанских мухаџира 1889. године косовска равница је претежно била српска. Албанци су тада превагнули на штету Срба - исељавањем једног дела Срба у тада суседну Србију. На тај начин планински обод Косовске котлине је доста брзо био преплављен Албанцима⁵. Они су били поуздани чувари турске границе са Србијом и уопште, по веровању, ослонац за војне потребе земље. Њихове вође чиниле су део горњег слоја турског феудалног система и незаменљиви фактор његовог даљег очувања. На тај начин Срби Косова и Метохије били су препуштени њиховој самовољи, чиме је била створена права атмосфера за безбројна насиља. Жртва таквог стања били су косовско-метохијски Срби, чије је појачано исељавање било једно од његових најтежих последица. А кад је реч о стању односа на Косову и Метохији крајем XIX и почетком XX века, важно је истаћи и још један важан елемент. Све израженије је јачало просветно, верско и политичко присуство Србије на тим просторима, првенствено ради одржавања тамошњег српског живља⁶.

³ М. Војводић, "Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881-1912. године", Историјски часопис XXXVIII (1991), стр. 163.

⁴ М. Војводић, "Прилике на Косову и Метохији", 163; Ј. Цвијић, "Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије" I, Београд 1906; II-1906; III-1911, 1167; Д. Богдановић, "Књига о Косову", стр. 183.

⁵ А. Урошевић, "Косово. Насеља и порекло становништва", Београд, 1965, 89-90.

⁶ М. Војводић, "Прилике на Косову и Метохији", стр. 164.

Насељавање мухаџира на тло Косова и Метохије само је један од елемената погоршања положаја српског живља на тим просторима после Берлинског конгреса. Покрет и устанак Призренске лиге (до 1881), па затим и низ других локалних и ширих албанских побуна све до 1908, 1910, и 1912. године, увек су започињали и завршавали са албанско-турским терором над тамошњим српским становништвом⁷. О насиљима Албанаца са албанско-турским терором над Србима Косова и Метохије за време ослободилачких ратова 1876-1878. сведоче и жалбе Срба Пећанаца цару Александру II од 20. јула 1879. године. У њима је осим тешког стања у којем се налазио српски живаљ Пећи и околине после 1875. године, те пописа више од сто убијених Срба у пећком мутеса-рифлуку, приказан и тежак положај манастира Пећке патријаршије и Дечана, који су по налогу пећких ага били изложени претњи и пљачки албанских качака. Уследила је, истина безуспешна, интервенција енглеског конзула Лангворта марта 1877. године, али како она није дала никаквог резултата, енглески достојанственик је могао само резигнирано да закључи да ће "због богате земље Срби овде бити искорењени"⁸.

Стање на Косову и Метохији озбиљно се погоршало 1884. године, кад су Албанци призренског краја устали против турских власти подстакнути почетком акције спровођења новог пописа становништва и њихове имовине, организованог ради одређивања нове стопе пореза⁹. Овај покрет се током наредне 1885. године још више разбуктао акцијама албанских побуњеника у околини Вучитрна и у долини реке Лаба¹⁰. Побуна се ипак није претворила у оружани

⁷ "Историја српског народа VI/1, Београд, 1993, 293-94; Д. Богдановић, "Књига о Косову", стр.184.

⁸ В. Стојанчевић, "Жалбе Пећанаца на турске зулуме 1876-1878. године", Архивски преглед 1-2 (1978), 151-153; Ј. Хаџи Васиљевић, "Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876. и 1877-1878. године, и њихове последице (1878-1882)", Браство 12-13 (1908), 209, 232-33.

⁹ Архив Србије (у даљем тексту: АС) "Министарство иностраних дела" (у даљем тексту: МИД) "Политичко одељење" (у даљем тексту: ПО), Еас. V, Оос I, Пов. бр. 127, из Цариграда министру Грујићу 28. II 1885.

¹⁰ АС, МИД, "Политичко-просветно одељење" (у даљем тексту: ПО), Фас. I, 1885-1886, бр. 10/75, рукводилица округа Бадемлић-министру унутрашњих дела, Ниш, 13. V 1885.

устанак првенствено услед одбијања католичких племена (фанда) Метохије да му се придруже, али је и таква за последицу имала повећање насиља над тамошњим српским живљем. Овакав тренд односа на косовско-метохијским просторима настављен је и почетком 1887. године. Према извештајима српског вицеконзула из Скопља, током те године на подручју између Приштине, Призрена и турско-црногорске границе владали су разбојништво и насиље и "никакав се закон није спроводио". И руководиоца (архимандрит) манастира Високи Дечани Рафајло писао је октобра 1887. године да тамо влада "најжешће, најразузданије ајдуковање какво ови предели већ одавно осетили нису"¹¹.

Сви ови догађаји даље су погоршавали положај српског живља на Косову и Метохији. Вилајетске власти биле су, и када су хтеле, немоћне да их заштите, па су многобројни сведоци тих збивања најчешће констатовали да се током 90-их година XIX века тамо "сваки дан дешавају убиства над хришћанима". Исти очевици су најчешће назначавали да је најтежи био положај српског живља пећке нахије, што су потврђивали и бројни исељеници из тих крајева на тлу Србије, предвиђањем тешке судбине за све Србе Пећи и околине "који су остали"¹².

У исто ово време Албанци су нападали и на српску границу. Такве њихове акције постале су учестале још од времена присаједињавања Србији врањског и тимочког краја¹³. Најчешће су у тим акцијама учествовали муслимански пресељеници из области јужне Србије настањени на северној граници Косовског вилајета. Тако је у тим пограничним акцијама током 1885. и 1886. године било убијено 38 Срба, а велики број их је било рањено¹⁴. Како су турске власти

¹¹ АС, МИД, ПО, Фас. IV, Дос. I/15, Пов. бр. 916, извештај из Скопља министру иностраних дела 27. X 1887.

¹² АС, МИД, ППО, Фас. IV, Дос. I/15, Пов. бр. 916, извештај из Скопља министру иностраних дела 27. IX 1887; Фас. III, бр. 1453, Ј. Алексић председнику министарског савета, Прокупље 30. X 1889, Упор.: М. Војводић, "Прилике на Косову и Метохији", стр. 164-165.

¹³ АС, МИД, ППО, Фас. II, "Реферат о арнаутским разбојничким упадима у српско земљиште", Београд, 23. IX 1887.

¹⁴ АС, МИД, ППО, Фас. III, "Штете које су Арнаути учинили српским грађанима у 1885 и 1886". Извештај из јула 1887.

традиционално биле на страни Албанаца, никаквог резултата нису давале учестале жалбе српских представника њеним представницима власти или Парламенту у Цариграду. На крају је концем 1887. године, на непрекидно инсистирање српске владе, Турска ипак прихватила иницијативу да се образује мешовита српско-турска комисија на граници. Иако се прокламована комисија састала тек 1889. године, њен рад је утицао да албански гранични упади после те године ослабе¹⁵. Српска и црногорска влада покушале су, сходно својим могућностима, да заштите видно угрожено становништво Косовског вилајета. Пресудна је била 1885. година, после неуспешно вођеног рата са Бугарском. Тада је, за време владе Милутина Гарашанина, одлучено да се отпочне са интензивном верском и политичком активношћу међу српским становништвом у Турској, са тежњом да се помогне тамошњем српском становништву при отварању школа, подизању цркава и посебно слањем неопходних уџбеника и књига под фирмом фонда Симе А. Игуманова¹⁶.

У духу оваквог опредељења, званична Србија је средином осамдесетих година XIX века отпочела са реализацијом акције омасовљења броја српских црквених и школских установа у Турској, а првенствено на Косову и Метохији, Новопазарском санџаку и Македонији. Како је коначан успех ове акције зависио од става турских централних власти, влада у Београду је настојала да успостави добре односе са званичном Турском. А уверени да је крајњи исход ове операције зависио и од става водећих кругова албанског становништва на Косову и Метохији, политички представници српске владе су се исто залагали и на одржавању добрих односа и са појединим албанским првацима. Резултати овакве акције су се убрзо показали оправданим. Дошло је до отварања школа, организованог слања књига и помоћи црквеним установама са косовско-метохијских простора¹⁷. Финале такве активности српске дипломатије представљало је закључивање конзуларне конвенције са Турском (без

¹⁵ АС, МИД, ПО, Фас. I, Дос. I, извештај М.Ђ. Стојићевића министру Унутрашњих дела, Врање 29. VII 1887.

¹⁶ АС, Фонд Милутина Гарашанина, док.бр. 836. Упор.: М. Војводић, "Прилике на Косову и Метохији", 168.

¹⁷ АС, МИД, ПО, Фас.V, Пов. бр. 650, Извештај из Солуна Ј. Ристићу 20. VI 1887.

обзира што ће се на њеној ратификацији чекати читаву деценију), на основу које је званична Србија отпочела са отварањем својих конзуларних канцеларија у Турској. Конзулати Краљевине Србије најпре су отворени у Солуну и Скопљу 1887. а у Битољу и Приштини 1889. године¹⁸.

Нофовормираним конзулатом у Приштини управљали су одабрани људи, којима је Србија тада обиловала. Њихова главна обавеза је била да представљају своју земљу у средини у којој су обитавали, да штите своје сународнике од злодела Албанаца и Турака, да отварају школе и развијају просвету и пропаганду по инструкцијама Министарства иностраних дела Србије и, најзад, да редовно шаљу поруке и извештаје о стању на читавој територији Косова и Метохије. Новоосновани Конзулат Краљевине Србије у Приштини покривао је територију Косовског вилајета. Начелно, под компетенцију приштинског конзула подпадао је и Санџак. Али, услед тешке ситуације на Косову и Метохији, конзулат у Приштини своју активност, готово искључиво, био је усредсредео на ту област. За првог конзула приштинског постављен је Лука Маринковић. Али његово службовање у Приштини било је кратког века, јер су га Албанци убили испред самог Конзулата 1889. године. Турци и Албанци су са негодовањем гледали на постојања једне такве српске установе као што је био Конзулат. Стога су више пута настојали да га запале, док је приштински мутесариф био забранио свим људима да не смеју ићи у Конзулат, "јер је то капија кроз коју ће Србија доћи на Косово"¹⁹.

Без обзира што је отварање српског конзулата у Приштини 1889. године значило почетак званичног присуства Србије на Косову и Метохији, оно није битније утицало на промену тамошњег фактичког стања. Заслуга Конзулата била је у томе што је редовно извештавао о свим догађајима на Косову и Метохији, а то је српској влади омогућавало да даље интервенише и у Цариграду и код

¹⁸ "Историја српског народа VI/1", 277; М. Богдановић, "Књига о Косову", 184; Б. Перунић, "Писма српских конзула из Приштине 1890-1900", Београд 1984, 14-5.

¹⁹ Д. Богдановић, "Књига о Косову", 174; М. Војводић, "Прилике на Косову и Метохији", 168; Б. Перунић, "Писма српских конзула", 14-5.

европских држава²⁰. Нарочито је по српски живаљ косовско-метохијских простора била корисна сарадња српског Конзулата у Приштини са руским конзулима у Косовском вилајету, што је за последицу имало да су интервенције српске владе у Цариграду добијале подршку руске дипломатије²¹. Тако је конзул Србије у Приштини Тодор Станковић упозоравао својим извештајем владу у Београду о немоћи турских власти да спрече даље насиље над тамошњим немуслиманским живљем²². Положај српског живља у појединим нахијама Косова и Метохије, посебно у пећкој, косовско-митровачкој, приштинској, вучитрнској и гњиланској, постао је током 1891. године тако тежак, да им је једини спас, по извештајима конзула Станковића, био "да беже у Србију", уз констатацију априла 1891. године "да све то што је писао влади није до само мали део онога што се тамо дешавало"²³.

Критска криза и грчко-турски рат 1897. године довели су до даљег судбоносног погоршања положаја српског становништва Косова и Метохије, нарочито оног на селу. Рат је активирао албанске башибозлучке структуре. Стање се нарочито погоршало при повратку албанског башибозлука из неуспелог рата: Албанци Косовског вилајета организују се у "Пећку лигу" 1898/99, која је сву своју оштрицу усмерила против Словена. У Метохији турске власти су и даље ишле на руку Качацима и толерисале су њихова насиља над тамошњим српским живљем, услед чега је и исељавање Срба

²⁰ АС, МИД, ПО, Фас. II, Дос. VII, Пов. бр. 623, Извештај из Приштине министру Грујићу 14. 5. 1890; Фас. III, Дос. I, Пов. бр. 699, Извештај из скопља министру Грујићу 23. 5. 1890.

²¹ АС, МИД, ПО, Фас. II, Дос. VII, Пов. бр. 673, Министру иностраних дела Новаковићу, Београд, 23.5.1890; Пов. бр. 751, Извештај из Цариграда 02.06.1890.

²² АС, МИД, ПО, Фас. VI, Дос. III, Пов. бр. 872, Извештај из Цариграда Грујићу 24.06.1890. После смрти Маринковића, на његово место је дошао књижевник Бранислав Нушић. Нешто касније дошао је Тодор Станковић, па др Мирослав Спалајковић, дипломата; затим др Милан Пећанац, Светислав Симић и напослетку Милан Ракић, песник. (Б. Перунички, "Писма српских конзула", 15.).

²³ АС, МИД, ПО, Фас. IV, Дос. V, Пов. бр. 404, Извештај из Приштине министру Ђорђевићу, 04.04.1991.

постајало масовније²⁴. Председник тадашње српске владе Владан Ђорђевић је о свим тим догађајима исцрпно извештавао представнике великих сила у Турској, са намером да се преко тако формираног јавног мњења у Европи створи расположење у корист српских интереса. Резултати такве активности били су, ипак, мали. Турска је на Косово и Метохији послала једну комисију на челу са генералом Сеаедим-пашом да изврши истрагу, а овај је на крају своје мисије влади у Цариграду послао извештај са оценом да на косовско-метохијским просторима "влада мир"²⁵.

Разноврсни притисци којима је последњих двадесет година XIX века било изложено Косово и Метохија утицали су да се на територију Србије исели најмање 60.000 Срба само из северних делова Косовског вилајета²⁶. Узима се да се из целе Старе Србије, ако се под њом подразумева и северна Македонија, у времену од 1876-1912. године иселило око 400.000 људи²⁷. По Јовану Цвијићу, са територије северно од Шаре протерано је у Србију између 1876. и 1912. године око 150.000 Срба²⁸.

²⁴ Детаљније о томе види код: Д. Богдановић, "Књига о Косову", 187-89; Преписка о Арбанашким насиљима у Старој Србији 1898-1899, Београд, 1979.

²⁵ Преписка о Арбанашким насиљима; М. Војводић, "Прилике на Косову и Метохији", 171.

²⁶ В. Стојанчевић, "Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900-1901.године". ИЧ XII-XIII (1961-1962), 297.

²⁷ В. Стојанчевић, "Прилике у западној половини Косовског вилајета", 300; Ј. Јовановић, "Јужна Србија од краја 18. века до ослобођења", Београд, 1941, стр. 39-41.

²⁸ Упркос исељавању, Срба до 1912. године у Старој Србији било је још доста. Према турском годишњем попису (салнами), до 1894. године у Приштинском санџаку било је 67,456 Срба, у Пећком 14.752, Новопазарском 35,726, Призренском 14,200, што је укупно чинило 132,134 становника. Према истраживањима Јована Цвијића за време самог преласка у XX век, рачунајући по пет душа у свакој српској кући, на истим просторима је живело 131.000 становника српске народности. Ако се рачуна по осам становника на једну српску кућу, то је чинило 210.704 становника српске народности. (Ј. Цвијић, "Балкански рат и Србија", Српски архивски гласник (1912), 651-664). С. Ризај, "Структура становништва Косовског вилајета у

На прелому два века односи на Косову и Метохији били су главна преокупација српске јавности и политике. Томе су разлог били свакодневни алармантни извештаји и све бројнија река српских бегунаца који су спас из насталог стања налазили у преласку на територију Србије. И поред дипломатских напора да се српском народу обезбеди неопходна заштита и заустави његово даљње исељавање са косовско-метохијских простора, стање је било све горе. Тако је почетком 1901. године дошло у Старом Колашину до правог покоља Срба, у којем је главну улогу имао један од виђенијих албанских првака Исо Бољетинац. До покоља је дошло у акцији разоружавања Срба Косовског вилајета. Истовремено, реформски подухвати из новембра 1902. године требало је да побољшају опште стање хришћанског становништва, али су албански прваци са Косова и Метохије отворено устали притив тога да се хришћанима дају било каква права²⁹.

Обесхрабрујући извештаји са косовско-метохијских простора почетком XX века изазивали су различите реакције у српској јавности. Највише је било присутног нерасположења услед неуспеха државне политике да се стање на Косову и Метохији уреди онако како је то одговарало тамошњем српском становништву. Стога су многи јавни радници, али и политичари и други, све чешће у својим гласним размишљањима наглашавали нужност коначног обрачуна званичне Србије са Турском. У том циљу потенцирана је и потреба међусобног споразумевања свих балканских држава. У иступима такве природе област Старе Србије је заузимала најприоритетније место, док су Македонија и друге области Балкана биле нешто мање актуелне³⁰.

Уследила је енергична иницијатива српске владе преко својих представника у Цариграду да се анархично стање на Косову и Метохији уреди на један трајнији и свеобухватнији начин. Овакав

другој половини XIX столећа", Врањски гласник VIII (1972), 95-110; В. Стојанчевић, "Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године", Београд, 1971, 333-334.

²⁹ В. Стојанчевић, "Сукоб Аустро-Угарске и Србије у Косовском вилајету 1900-1914". Зборник радова приказаних на Међународном научном скупу "Велике силе и Србија пред први светски рат", Београд 1976, 57-558; Д. Богдановић, "Књига о Косову", 192.

³⁰ М. Војводић, "Прилике на Косову и Метохији", 172-73.

захтев београдских власти приморао је европске државе на конкретније реаговање. Оне су овластиле Русију и Аустро-Угарску, као највише заинтересоване за област Балкана, да се код турских власти заузима за коначно спровођење реформи у читавој Турској, па и на балканским просторима. Сачињени план реформи 1903. године, прихваћен и од турских власти у Цариграду, још у априлу оспорили су балкански Албанци. Своје антиреформско опредељење косовско-метохијски албански прваци испољили су још исте године на одржаном скупу у Дреници и њиме отпочели свој антиреформски покрет³¹. Најжешћи окршаји током 1903. године вођени су на територији Косовске Митровице. Сукоб су изазвали месни Албанци на вест да ће у град доћи руски конзул Шчербин, намерни да му лично изразе своје антиреформско расположење. У насталој побуни конзул Шчербин је био и убијен. Султан после оваквог епилога, те реаговања Русије и других европских држава, није могао одуговлачити са кршењем албанске побуне. Са своје пак стране, убеђена да турска држава губи иницијативу на косовско-метохијским просторима, српска влада се оределила да што је могуће боље опреми тамошњи српски живаљ за самоодбрану. У те сврхе она наоружава косовско-метохијске Србе, почев од 1904. године на тим просторима организује и комитске чете. Готово све казе Косовског вилајета насељене српским становништвом биле су током 1905. године потпуно наоружане³².

Почетком 1904. године своје антиреформско расположење косовско-метохијски Албанци су претворили у нову побуну. До побуне је дошло у Ђаковици и околини. На челу побуњеника налазили су се албански прваци Сулејман Батуша и Шабан Бинак. Узрок побуне ђаковачких Албанаца био је у томе што су они, плашећи се ширења реформског таласа и на тај део Косовског вилајета, одбијали да им се суди по лаистичким законима, већ по обичајном шеријетском праву, као до тада. Побуњеници су истовремено изражавали своје противљење и према одлуци турских

³¹ Дипломатска преписка Краљевине Србије, I, 1. јануара 1902., 1. јуна 1903, Београд 1933, Док. бр. 349, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 367, 368, 371, 372, 374, 377.

³² В. Стојанчевић, "Сукоб Аустро Угарске и Србије у Косовском вилајету", 557-58.

власти да се и Срби узимају за полицијске службенике и заптије. По присутним гласинама побуњенички покрет је био подстакнут из Цариграда са циљем да се спречи увођење реформи у те крајеве³³. Само што је албанска антиреформска побуна у Ђаковици била угушена, дошло до сличног покрета и у Љуми, са истим узроком као и за онај у Ђаковици, а по истом сценарију побунили су се Албанци Пећке нахије³⁴.

Оружана активност албанског становништва Косова и Метохије почетком XX века била је, како је већ истакнуто, усмерена ка спречавању било каквих реформских подухвата и тим областима. Турске локалне власти су, упркос наклоњености албанској страни, дозвољавале и српском становништву да се уписује у жандармеријске редове. На то су новембра 1904. године албански прваци са скупа у селу Сушици одлучили да од султана захтевају да онемогући спровођење било каквих реформи, а за узврат су нудили своју лојалност³⁵. Међутим, већ почетком 1906. године Албанци у Дреници и Лабу поново су претили дизањем устанка. Истовремено је турским властима остављен ултимативни рок од десет дана, у којем су периоду ове имале да зауставе све реформске подухвате и уведу пореске олакшице. До оружане ескалације ипак није дошло, без обзира што албански устанички захтеви нису били прихваћени, највише захваљујући интервенцији Иса Бољетинца, који је дреничке Албанце успео да наговори да се умире³⁶.

Албанске активности од 1904-1906. године и неадекватно држање турских власти према њима посебно се негативно одразило на положај српског становништва на Косову и Метохији. О томе упечатљиво говоре извештаји Милана Ракића, познатог српског књижевника, најпре секретара српског конзулата, а потом конзула у Приштини, из 1906-1911. године. Ракић у својим извештајима

³³ АС, МИД, ППО, ред. 104, ПП бр. 908, Извештај из Приштине 15. 3. 1904.

³⁴ АС. МИД, ППО, рад 104, ПП бр. 3523, Српска православна богословија - Тотору фонда Симе А. Игуманова, Призрен 2. 9. 1904; М. Војводић, "Прилике на Косову и Метохији, 175.

³⁵ АС, ИД, ППО, ред. 15, ПП бр. 5707, "Извештај из Приштине Пашићу 19. 12 1904".

³⁶ АС, МИД, ППО, ред. 171, "Извештај из Приштине Министарству иностраних дела 29. 3. 1906.

наставља са набрајањем готово непрегледног списка злочина над Србима Косовског вилајета, изnoseћи при том и своје погледе и закључке о стању тамошњег српског становништва. У тим својим извештајима конзул Ракић је наглашавао да су, по њему, главни кривци за све теже стање српског живља на Косову и Метохији биле две чињенице. То су турска власт и Албанци. Турска власт зато што је сама чинила злодела, пљачке и убиства, а и зато што је дозвољавала да то и други муслимани несметано чине, а Албанци зато што су сами чинили иста злодела³⁷.

У круговима српских власти, као и у српској јавности, постојало је расположење да се помогне угроженом српском становништву на Косову и Метохији и другим областима Турске, али се није знало како то постићи. Самостална акција српских власти у Турској у времену реформских активности европских држава није наилазила на подршку у Европи и изазивала је негативну реакцију владе у Цариграду. Велике силе, по мишљењу тадашњег министра иностраних дела Србије Николе Пашића, нису биле расположне да се решава источно питање, али је он био категоричан у томе да свим силама треба спречити бројчано слабљење српског становништва у Турској, те је зато налагао пограничним властима да енергично спречавају досељавање српског живља у Србији, као и да се већ пребегли враћају назад³⁸.

Истовремено са овим иницијативама на тлу Србије почетком 1904. године почело се радити и на пружању конкретније подршке угроженом становништву Косова и Метохије, изражено у опремању и слању мањих војних формација, као и у упућивању пошिल्ки пушака и осталог лаког наоружања тамошњим Србима. Ову акцију је нарочито помагао министар Никола Пашић. У том циљу Пашић је иницирао да се у врањском округу сагради један објект који је поред осталог имао да служи и као складиште оружја и за смештај војних јединица које су прелазиле на турску територију³⁹. Касније је дошло до видне измене организованог слања војних формација и оружја у

³⁷ Д. Богдановић, "Књига о Косову", 192-93.

³⁸ АС, МИД, ПО, Доц. бр. 132, "Министар иностраних дела Србије-конзулима у Скопљу и Приштини", Београд, 13. 3. 1904.

³⁹ АС, МИД, ПО, Фас, I, Дос, V, Пов. бр. 164, Београд, 21.6. 1905; Пов. бр. 175, министар унутрашњих дела - Ј. Жујовић, Београд, 4. 7. 1905.

Турску. У Београду је јула 1905. године био образован Главни Одбор Српске Организације, који је требало да руководи слањем оружја и људи на Косово и Метохију. Слични одбори били су ускоро формиран и у још неким другим местима Србије, Врању на пример, па Скопљу, Битољу, Куманову, Велесу, Дебру, Кичеву, Поречу и другде, али са истим задацима као и онај у Београду⁴⁰.

Упоредо са спровођењем овако радикалних мера у циљу помагања српском живљу Косова и Метохије, влада у Београду јануара 1907. године, у истом циљу, преко свог вицеконзула у Приштини Милана Ракића покенула је и сасвим другачију иницијативу. Радило се о нешто измењеном предлогу српског дипломате Милана Спалајковића из годину дана ранијег времена. Њиме је Ракић предлагао активност на придобијању тада водећих албанских првака, али не у циљу постизања каквог политичког споразума већ ради пружања помоћи косовско-метохијским Србима. Истовремено је Ракић одлучно био противан ранијем Спалајковићевом предлогу о потреби образовања оружаних српских чета у пећкој нахији, јер би таква активност још више погоршала положај тамошњег српског живља и даље подстакла његово исељавање⁴¹.

Показало се да оваква активност српске владе, а превентивно српских конзула у Приштини, на зближавању косовских Срба и Албанаца није испунила очекивано, јер се ничим нису могли спречити небројани ситни инциденти и насиља⁴². Зато је руски конзул у Косовској Митровици Тухолка, који је иначе много помогао српским конзуларним представницима у црквеним и школским питањима, био убеђен да се тадашње стање на Косову и Метохији могло променити једино ангажовањем турске регуларне војске. У том циљу конзул Тухолка је преко српског конзулата у Приштини предлагао да влада Србије такав предлог упути Русији и Аустро-Угарској са циљем да

⁴⁰ АС, МИД, ПО, Дос. V, Пов. бр. 355, чланови одбора у Врању Ј. Жујовићу, Врање 19. 11. 1905.

⁴¹ М. Ракић, "Конзулска писма, 1905-1911" (припремио А. Митровић), Београд 1985, Док. бр. 18.

⁴² АС, МИД, ППО, ред. 836, ПП бр. 660, "Извештај из Приштине Пашићу 24. 9. 1907".

ове утичу на Порту да упути знатне војне снаге, посебно у пећку нахију, ради успостављања неопходног мира⁴³.

Развој албанског националног покрета у времену после младотурске револуције од великог је значаја за коначно ослобођење српског народа на Косову и Метохији. Ту су се интереси српског и албанског народа директно сукобили. Стајући уз комитет "Јединство и напредак", Албанци Косова и Метохије су омогућили, или бар олакшали, победу младотурака, у нади да ће у новим политичким околностима остварити своје националне циљеве. То је суштина одлуке албанског зборована у Феризовићу (Урошевцу) 30. јула 1908, са којег је покренута иницијатива да се у живот уведе устав из 1876. године⁴⁴.

Срби у Турској прихватили су у почетку младотурски покрет с нескривеним одушевљењем. У Старој Србији они су били угрожени од Албанаца. Зато су испољавали спремност да подрже ону власт која им је гарантовала несметано учешће на изборима и у органе власти. Зато су и основали своју народну организацију под називом Демократска лига са седиштем у Скопљу и мрежом одбора⁴⁵. Тако организовани Срби са територије Косовског вилајета су на парламентарним изборима одржаним у јесен 1909. године и збацивањем султана Абдул Хамида, као и убрзо прокламовањем једне јединствене отоманске нације, задали су тежак ударац српској народној организацији у Турској⁴⁶.

Албанско становништво Косовског вилајета није било задовољно односима које је донела младотурска револуција. Дозволили су да буду разоружани и прихватили обавезу да поштују законе. Нису подржавали увођење опште војне обавезе која је омогућавала да се и Срби примају у турску војну службу. Нису били

⁴³ АС, МИД, ППО, ред. 836, ПП бр. 5179, "Извештај из Приштине Пашићу 23. 9. 1907; Прилике на Косову и Метохији", 181.

⁴⁴ Б. Храбак, "Косово према Младотурској револуцији 1908. године", Обележја 4/V (1974), 1-151.

⁴⁵ Б. Храбак, "Срби Османског Царства после Младотурске револуције и њихова национално-политичка организација" - Истраживања 11, Нови Сад, 1986, 5-86; "Рад народне скупштине отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. год", Скопље 1910, 1-130.

⁴⁶ М. Војводић, "Прилике на Косову и Метихији", 182.

сагласни са увођењем увећаног пореза осмине уместо дотадашње десетине, а нису подржали ни сарадњу са покретом Срба. Са своје пак стране, младотурцима је било стало да Албанце Косовског вилајета, и шире, привуку на своју страну, упорно настојећи да продубе национални јаз између њих и тамошњих Срба и тиме спрече стварање њиховог јединственог фронта⁴⁷. Из свих ових разлога Албанци су се још од 1908. све осетније почели удаљавати од младотурских власти, да би наредног лета 1909. године, услед настојања турских власти да изврше попис становништва и наплате нови порез у Царевини, против њих у околини Ђаковице дигли и оружани устанак. Казнена експедиција из Скопља на челу с Џавид-пашом угушила је побуну на суров начин, не штедећи при том ни албанске жене, децу и старце. У јесен те године избили су нереди у Љуми, Мату и Дебру, исто због сакупљања државне десетине и регрутације⁴⁸.

До устанка ширих размера у Косовском вилајету дошло је 1910. године, после покушаја младотурских власти да врате на стару дужност протеране турске чиновнике, али и после инсистирања младотурског режима на увођењу пореске осмине. Устанак је захватио читаво Косово и Метохију, а угушио га је Шефхет Тургут-паша после крвавих акција у Качаничком кланцу и Црнопољеву. Његова казнена експедиција је преко Метохије допрла и до области Малесије и Скадра, и на тај начин је побуна привремено била умирена⁴⁹.

У овако бурним догађајима на Косову и Метохији српска влада је, с једне стране, подстицала Албанце на што јачи отпор младотурском режиму, рачунајући на његово исцрпљивање, а с друге стране је настојала да се Турској не праве тешкоће у савлађивању албанског устанка. Црногорска влада је, чини се, са много више реализма гледала на албански оружани покрет. Зато је краљ Никола Петровић још почетком 1911. године предлагао да се албански устанак искористи за акцију против Турака, и да га у што скорије време треба искористити, јер се почела будити национална свест код

⁴⁷ Г. Л. Арш, И. Г. Сенкевић, Н. Д. Смирнова, "Краткая история Албании", Ред, А. Ф. Милер, Ак СССР, Институт истории, Москва 1965, 148-50.

⁴⁸ Д. Богдановић, "Књига о Косову", 196.

⁴⁹ Г. Л. Арш и др, "Краткая история Албании", 138-54.

Албанаца, па ако би се дозволило да догађаји иду својим током, такво стање је могло довести у питање настојање званичне Србије за изласком на Јадранско море преко Албаније, као и тежње Црне Горе за Скадром. Зато је краљ Никола фебруара 1911. године српској влади поставио питање "да ли ће Србија и Црна Гора узети арбанашки покрет у своје руке и руководити њиме и у згодном моменту ступити у акцију". Српска влада је према том предлогу била врло резервисана⁵⁰.

Током 1911. године стање албанског устанка било је још алармантније. Националноослободилачке тежње усмерене ка стварању аутономне Албаније биле су све присутније како код албанских комитета на терену тако и код оних у емиграцији. Али и даље није било јединственог програма, па ни концепта саме "аутономије". Те године је оружани устанак избио у северној Албанији, уз активну помоћ званичне Црне Горе, која је устанике снабдевала оружјем, неопходним намирницама и прихватом избеглица. Циљеве своје оружане борбе албански национални прваци изнели су у меморандуму званом "Црвена књига", који је од чланова тамошњег комитета био састављен у Подгорици а примљен од устанка 23. јула 1911. године. У том документу од дванаест тачака обухваћени су били циљеви и захтеви албанског устанка, а првенствено онај за "потпуно признање постојања албанске нације", а у склопу тога и аутономија, економска, административна, културна и војна. Меморандум са оваквим захтевима поднет је европским дипломатским представницима на Цетињу⁵¹. За то време (августа 1911) албанске устаничке акције су се биле утишале, услед претње да се претворе у шири балкански и европски сукоб, за који још нико није био спреман, тако да су устаници и даље били препуштени сами себи⁵².

С пролећа 1912. године Косовски вилајет је захваћен масовним албанским устанком. Албанци ђаковачке Малесије (Краснићи, Хас) протерали су турске чиновнике који су покушали да им забране сечу шуме, а у Истоку су напали војнике који су градили

⁵⁰ "Први балкански рат 1912-1913 (операција српске војске)" I, Београд, 1939, 79-81.

⁵¹ Г.Л. Арш и др., "Краткая история Албании", 155, 159-61; Р. Драгићевић, "Малесорске забуне 1910 и 1911. године", Записи, бр. 24 (1940), 153-58.

⁵² Д. Богдановић, "Књига о Косову", 198.

нову зграду затвора. Косовским Албанцима су се ускоро придружили Мирдити и нарочито племе Никај, док је у Скадру био формиран посебан комитет муслимана и католика за помоћ устанку. Ускоро су се борбе прошириле и на средњу Албанију (Кроја и Тирана). Уз помоћ турских опозиционих официра из групе "Спасилаца отаџбине", који су настојали да оборе младотурску власт, албански устаници су до половине августа 1912. године, сламајући отпор турске армије, успели да заузму цели Косовски вилајет, па су на тај начин под својом контролом држали Пећ, Ђаковицу, Косовску Митровицу, Приштину, Нови Пазар, Сјеницу па чак и центар вилајета Скопље⁵³.

У последњој години турске власти на Косову и Метохији, односно у завршној години албанског устанка на тим просторима, српски живаљ и даље је трпео различите видове притисака и организовао оне облике активности које је таква ситуација омогућавала.

Приштински конзул Милан Милојевић регистровао је почетком 1912. године 57 убистава, 48 покушаја убистава, више од сто случајева пљачки, крађа и свакојаких разбојништава, те преко 70 примера уцена, 22 случаја пребијања и више десетина случајева силовања и лишавања слободе. Уз шест случајева паљевина (кућа, појата и сена), конзул Србије у Приштини Милојевић је забележио и више случајева скрнављења српских гробова, пљачки манастира и рушења мањих цркава на Косову и Метохији⁵⁴. У исто време видну пажњу изазивала је и наредба српских пограничних власти да се избеглице са Косова и Метохије и суседних крајева не примају у Србију, већ да се бегунци, заједно са породицама, враћају кућама. Ни овакве мере српских власти према српским избеглицама нису решиле проблеме, је је њихово исељавање са територије Косова и Метохије у Србију настављено и после тог времена. Таква ситуација је захтевала додатно ангажовање готово свих структура политичког и јавног живота Србије и шире. У таквим условима приштински конзул Милојевић је од владе у Београду захтевао њихово наоружавање и додатно политичко и економско организовање⁵⁵.

⁵³ Г. Л. Арш и др., "Краткая история Албании", 167-70.

⁵⁴ Д. Батаковић, "Косово и Метохија у српској историји", Београд 19, 165-66.

⁵⁵ "Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903, 1914", књ. V-1, 1912, Београд, 1985, 414-15.

У међувремену је између албанских устаничких вођа и турских власти био постигнут политички договор, па се њихов раније вођени устанак угасио под утицајем интереса албанских локалних феудалаца и, по свој прилици, у страху пред акцијом балканских држава против Турске⁵⁶.

Све неизвесности око даље судбине Косова и Метохије прекинуло је избијање ослободилачких балканских ратова, чиме је српски живаљ тих територија, после вековног ропства, добио могућност свог националног ослобођења и еманципације.

Dragi Maliković

THE CIRCUMSTANCES IN KOSOVO AND METOHİJA AT THE END OF XIX CENTURY AND THE BEGINNING OF XX CENTURY AND ESTABLISHING THE CONSULATE OF KINGDOM OF SERBIA IN PRIŠTİNA IN THE YEAR OF 1889.

Kosovo and Metohija was the place where the important events happened by the end of 19th century and the beginning of 20th century. Turkey broke movement of Prizren league and announced reforming of its state. People from this region reacted differently on the introduced reforms in Ottoman empire. The Islamic part of the population had a negative reaction towards the reforming of Turkish feudal way of life, while the Serbian population had approved reform action of Constantinople government.

These different attitudes of population of Kosovo and Metohija towards the relations in Turkish state will turn into political and afterwards into armed conflicts, that had, particularly, negative result on the position of Serbian population. All collisions will be ended after the liberation Balkan Wars (1912-13).

Key words: consulate, reform, conflict, Serbian population, confusion, liberation

⁵⁶ "Први балкански рат 1912-1913", 13138.

Драгомир КОСТИЋ

КОНЗУЛИ У ДЕЛИМА ЈАНИЋИЈА ПОПОВИЋА

Иако конзулска времена у књизи Јанићија Поповића *Живои Срба йод Турцима 1812-1912* обухватају период нешто више од двадесет година, аутор им је посветио знатну пажњу. С правом, јер је то време у којем је српски народ на Косову и у Метохији после краткотрајне наде у ослобођење и повлачења српске војске с Косова 1872. године највише био изложен терору и турском и, нарочито, арнаутском насиљу, зулумима и прогону. С друге стране, било је то време у којем се слобода већ јасно назирала (можда баш и кроз то појачано насиље). Српски конзули на Косову су били ти који су припремили пут да она напoкон стигне и на Косово. Књига Јанићија Поповића је зборник наде, вере, оштроумља, лукавства, храбрости и морала српског народа и српских конзула. Документ о освајању слободе. Наук љубави према Србији.

Кључне речи: Косово, Турска, Срби, Србија, ропство, конзули.

Друга књига *Живои и рад Срба на Косову 1812-1912. године йод Турцима*¹, Јанићија Поповића (1883-1951) посвећена је свима бившим конзулима и њиховим йомоћницима, који су од 1889. до 1912. год., дана ослобођења, йожрйвовано радили за добро срйског народа на Косову. У посвети је Поповић поименично навео све конзуле (десет)² и њихове помоћнике и секретаре (којих је било тринаест)³.

¹ Јанићије Поповић: *Живои и рад Срба на Косову 1812-1912.*, НИРО Књижевне новине, Београд, 1987.

² У посвети друге књиге (страна 209). Њихова имена су: Лука Маринковић, Тодор Станковић (био конзул два пута), Бранислав Ђ. Нушић, Света Симић, Сима Аврамовић, Михаило Марковић, Мирослав Спалајковић, Милан Пећанац, Милан Ракић и Милан Ђ. Милојевић.

³ Дата су њихова имена уз ограду да је можда неко изостављено: Милојко Веселиновић, Иван Иванић, Настас Настасијевић, Војислав Ј. Илић, Станоје Симић, Љуба Нешић, Воја Ковачевић, Велибор Драгашевић, Саватије

Према конзулима из Србије Срби су гајили највеће поштовање и изазивали највеће дивљење. Конзули су се, пак, према делу свог народа који је још остао неослобођен односили исто с највећим уважавањем, бригом и спремношћу да му се, у свакој прилици, помогне - дипломатијом, новцем, а не ретко и оружаном силом.

Какав је однос народа био према конзулима и конзула према народу, може се лепо видети управо у записима Јанићија Поповића скупљеним у књизи *Живот Срба под Турцима*. Ови се записи, као што је већ назначено, састоје из два дела. Први део обухвата живот породице Николе Поповића из Грачанице, који је, према његовом казивању, забележио син Јанићије. То су *Успомене Николе Поповића из Грачанице на Косову, под Турцима*. У другу књигу аутор је унео *све остале главне догађаје и рад дружих виђених људи и дао јој наслов: Живот и рад Срба на Косову, од 1812. до 1912. године, под Турцима*. Казивање Николе Поповића, уобличено пером Јанићија Поповића, и само његово сећање, касније је обједињено у једну књигу. Није познато да је писац покушао да објави ово своје дело, већ је он рукопис предао Српској краљевској академији, у чијем архиву је чуван готово пола века, све до 1987. године, када га је проф. Владимир Бован објавио.

Живот Срба на Косову 1812-1912. Јанићија Поповића је зборник трпљења, наде, вере, храбрости, општроумља, лукавства, досетљивости и довитљивости, упорности, памети и морала српског бића/народа на Косову и у Метохији изложеног турском и посебно арнаутском башибозлуку (насиљу), неуморном тлачењу, принуди, истребљењу. Надаље, то је књига о човештву и нечовештву, о таоцима и тлачитељима, о раји и господарима (од којих су неки били стварни господари, а други квазигосподари, одметници Арнауташи, који су били једино и истински господари зла). Књига о патњи, трагичи, али и поносу и достојанству паћеника.

Једна лепа, племенита, отмена књига која би се морала узети за наук о освајању слободе. Књига љубави према својој вери и свом народу.

Милошевић, Тихомир Поповић, Никола Михаиловић, Раде Шаповић и Коста Стојановић, наведена књига, стр. 209-210.

Оно јесте да то беху зла времена, напомиње Никола Поповић своме сину припремајући га и наводећи да та времена истргне из заборавља и преда потомцима, мучни дани и тешки минути, али је било и јуно елана и мушке борбе: да се злу одоли, да се жели живој сачува, да се вера не угаси, ни име Србин изгуби⁴.

Конзули су били део те велике народне љубави. Мост између слободе и неслободе.

Србија је свој конзулат у Приштини отворила новембра 1989. године. Први конзул био је Лука Маринковић. У каквим приликама је конзулат отворен и колика је била смелост конзула да дође у Приштину, о томе Јанићије Поповић пише:

О, колико то беше радостан дан за Србе на Косову, и колико се нада на овоме оснивало...! Али уколико се више и мржња Турака повећавала према свему српском. Они чак сматрају да је за њих срамно да један ђаурин, и са шајком на глави, буде међу нама! Стога су се од првог дана почели да буне и договорили се да сви листом устану: конзулату најадну, конзула убију и зграду сруше (...) Тако је конзул био у заштору.

Код конзула Срби нису могли готово никако да уђу. Њега је предвајала полиција. Па ипак су Срби ризиковали и одлазили свом конзулу, јер конзул је оличавао Србију и морао се видети. И онај који је то први учинио (Коча Каракушевић) платио је главом ту своју жељу. Али су одлазили и други. Један такав сусрет с конзулом описан је у 24. причи Петар постоје повереник конзулату:

А наш Петар је одмах хтео да иде на добродошлицу, јер конзул је оличавао Србију, а Петар је Србију заволео душом и срцем, и хтео да је види...!⁵

Али да би Петар могао видети српског конзула, морао се прерушити у наказног просјака: обукао поцејано одело, а лице и руке убрљао тако да је било жрота да га погледаш!⁶

И кад је такав доспео пред конзула, он га је хтео наградити. Видевши га тако довитљивог, конзул му је понудио да постане њихов повереник. Дао му је, на растанку, и један наполеон у злату. Петар је, међутим, иако би му новац добро дошао, одбио да га прими:

⁴ Јанићије Поповић: Исто, стр. 15.

⁵ Исто, стр. 84.

⁶ Исто, стр. 65.

*Не, ѓосѓодине! Чувај ѓе ѓаре за ове доле, ѓолицајце, нахраниѓе их добро да не би досађивали ни вама ни нама. А ми Срби све ѓиѓо можемо, ѓомоћи ћемо Вам од срца, а не збођ ѓара.*⁷

Касније је Петар Поповић (он је био такође из Грачанице, брат Николе Поповића), пошто је Лука Маринковић мучки убијен у приштинској чаршији, за Тодора Станковића, новог конзула, ишао пешице и по зимском времену, на путу пуном качака, чак у манастир Св. Прохор Пчињски, исто тако преобучен у просјака и правећи се луд, као некакав јуродиви.

Јанићије Поповић је забележио још једну сличну цртицу о новцу и поносном и националном свесном сељаку. Реч је о Николи Поповићу лично и конзулу Браниславу Нушићу, који је дошао уместо Тодора Станковића. Опет је новац опрезно понуђен и опет одлучно одбијен.

Међу српским конзулима који су службовали у Приштини нарочито је био омиљен касније велики писац Бранислав Нушић. *Он својим радом, како истиче велики национани радник на Косову Стојан Капетановић, задоби српски народо уза себе, да ѓа је ѓочео обожаваѓи.*⁸ На његову иницијативу најпре је скупљен прилог од Срба у Аустро-Угарској за манастир Грачаницу, за подизање школе у том месту, школовање ученика из ових крајева (под Турцима), довођење првог српског владике Дионисија Петровића (чак је Нушић у ту част владике испевао химну), а заслужан је и за многе друге активности и добротинства потлаченим и обесхрабреним Србима у најтежем времену њихове историје, пред самим освитом слободе.

На жалост, између народа /појединца и конзула понекад је долазило до неспоразума. Додуше, то је било сасвим ретко и у изузетним околностима. Конзул Света Симић, који је заменио Бранислава Нушића и *био једна фина и блађородна душа*,⁹ дошао је на идеју да Србе снабде пушкама из Србије. На једном тајном састанку та иницијатива је прихваћена од свих српских првака, осим од Николе Поповића. Он је, иако се разложно томе противио, остао

⁷ Исто.

⁸ Стојан Капетановић: *Бранислав Ђ. Нушић као конзул у Приштини*, Мали телом а велики духом и делом; Подаци за историју српског националног рада у Турској Царевини, Српско Косово, Год. 5. (1924), бр. 23, стр. 5.

⁹ Јанићије Поповић: Наведено дело, стр. 168.

усамљен. Каснији догађаји су потврдили да је, на жалост, сељак, а не конзул, био у праву.

За прве конзуле у Приштини - Луку Маринковића, Тодора Станковића, Бранислава Нушића и Свету Симића Јанићије Поповић бележи речи свога оца: *Они беху ипакви да се није могло одвојити ко од њих беше већи њаириоџа. Народ су волели срцем и душом. Савештовали нас, њоучавали, и њред влашћу смело шћићили. У моралном њоґледу, њак, служили су за њриме и уґлед. Народ их је обожавео и своје очи уџирао у њих као у јарко сунце. То је нас њошћачено робље креџило и одржвало. Преко њих смо сћварали идеал њрема мајци Србији.*¹⁰

Али, наредни конзул Сима Аврамовић био је нешто друго. Као што је и митрополит Нићифор био нешто сасвим друго у односу на претходног митрополита (Дионисија). Храброст и патриотизам нису ни њима недостајали, као што то лепо и поштено запажа писац Јанићије Поповић. Но, у њиховом приступу народу било је нечег непромишљеног и недовољно мудрог. Једноставно, нису то били исти осећаји. И сукоб са њима био је неизбежан. И он се догодио, да ствар буде гора и тежа, на свадби и у порти Грачаничке цркве. Тај сукоб је описан у причи бр. 62 *Два дикџаџора*. Сељаци су у њему извукли дебљи крај, али су се показали и мудрији и племенитији. Дошло је дотле да су Турци (власт коју су мрзели и једни и други) "морали" да се умешају и касније решавају један чисто српски спор. Да на губитку буду сви. Али је разрешење конфликта показало како се и у том случају чувало име конзулово, име Србије:

Па ипак нико од Срба, на заџићкивање Турака, не џризнаде да је конзул џукао сељаке ни да ґа је сељак ударио у око. Не!

*"Конзул је као браџи развађао завађене ґрађане и сељаке, али се у џоџе џосаџнуо и џао, и о камен ударио око", ґоворили су сви, и џако крили конзуловоу нечовечност и будалашћину.*¹¹

На тај начин је брука барем донекле сакривена.

О, колико је џо срам и бол био за све Србе онда!...

- завршава ову причу Јанићије Поповић.¹²

¹⁰ Исто, стр. 171.

¹¹ Исто, стр. 175-176.

¹² Исто, стр. 176.

Дивљење и страхопоштовање према конзулима настављено је и у другој књизи Јанићија Поповића. Како је то нова ретроспекција готово истих догађаја, то се и у овом делу срећемо с леденом мржњом која је окруживала првог српског конзула на Косову; с препрекама да се до њега дође, као и кршењем тих препрека, јер:

*Без жртјава нема слободе, а наша слобода је имала доћи само од ситране малене, али срчане Србије, чији председник овде, у Приштини, ејо, седи као сужањ! Не ојићи, не наћи му се - свачији образ то није могао да поднесе.*¹³

У причи бр. 23. Како је убијен конзул Лука Маринковић исприповедан је кукавичлук и подметање турских власти поводом овог случаја мучног убиства храброг српског конзула.

Конзулу Нушићу је и у овој другој књизи посвећена велика пажња (прича бр. 27 *Конзул Нушић*): Нушић се није либио да и сиромашу, али поштену, оде и честити славу, Божић или Ускрс, и тиме би и у дојичну кућу унео велику радост, што је после доносило предност за ојичу српску сивар.¹⁴ Овај текст о Нушићу писац завршава помало наивно и простосрдачно, с неким притајеним одушевљењем:

После свега што рекох, како да се Нушићу не каже: "Е ја хвала ти, браће Нушићу!"

*- Хвала му и то што јути! - рекао је народ.*¹⁵

У причама Један зликовац мање (бр. 44) и Крај јолаковања Арнаути (бр. 45), Јанићије Поповић истиче смелост конзула Симе Аврамовића. Исто тако, у овој другој књизи одато је пуно признање митрополиту Нићифору¹⁶ (Боца за венцилацију, Ви или ја, Црква не

¹³ Исто, стр. 250.

¹⁴ Исто, стр. 263.

¹⁵ Исто, стр. 265.

¹⁶ О митрополиту Нићифору, другом српском владика на Косову (од 16. 1. 1901), значајној личности на почетку овог века, осим Јанићија Поповића, писали су између осталих и Стојан Капетановић (*Српски митрополиј Нићифор и Буџари на Косову јољу*, Српско Косово, год. 4. (1923), бр. 11; *Митрополиј Нићифор и дечанско пишање*, Српско Косово, год. 6 (1925), бр. 19, 20, 21, 22), Стојан Замфировић (*Моје службовање у српским школама у Ситрој Србији у време последњих година турске владавине, Савременици о Косову и Мейхохији 1852 - 1912*; избор, предговор и објашњења Душан Т. Батаковић, СКЗ, Београд, 1968, стр. 406-414), Милан М. Ракић (*Конзулска*

зна за *границе*), али исто тако и његовим противницима, Данчету Фртунићу¹⁷ (*Чудан човек*) или попу Анђелку Нешићу (*Руке себи*) - што указује на неутрални/непристрасни став писца у односу на личности које описује у овом свом длеу.

Са посебним симпатијама и уважавањем Поповић описује и рад конзула Милана Ракића у врло осетљиво време и у сам освит слободе. Милан Ракић је основао у Приштини соколско друштво каква су постојала широм словенског света под именом *Силни*. Манифестације тога друштва су врло брзо постале манифестације српске тробојке, српског имена и српске славе. Био је то увод у слободу. Исто тако, будући велики српски песник је одиграо опасну, велику и мудру улогу у придобијању за српску страну и српске интересе Исе Бољетинија, арнаутског првака, који се одвојио од турског цара. То придобијање најзначајнијег арнаутског јунака било је пресудно за почетак рата и коначно ослобођење Старе Србије.

Тако је тих двадесетих година српског конзуловања у Приштини било од пресудне важности за остварење вишевековног циља - слободе. Било је то крајем прошлог и почетком овог вела. На жалост, на крају овог века та слобода је поново доведена у питање. Али, овога пута нема старих конзула, оних пожртвованих представника одлучне и смеле Србије која је у сваком тренутку знала шта хоће.

С друге стране, Јанићије Поповић је, пишући *Живој Срба на Косову*, мислио да је на ову тему заувек стављена тачка. Да пише о прошлости за будућност. Да је прича о Косову завршена. Али, није.

иисма 1905-1911, приредио, поговор и коментаре написао Андриј Митровић, БИГЗ, Београд, 1985), Душан Т. Батаковић (*Дечанско ишћање*, Просвета, Београд, 1989).

¹⁷ Данче Фртунић је био познати вучитрнски свештеник и родољуб који је због својих националних уверења тамновао у озлоглашеној Камли кули у Солуну. О њему види текст Јеротија Елезовића (*Заслужни људи Сш. Србије Хаци Данило Ц. Фртиунић*, Јужни преглед, бр. 2, 1931, стр. 75-83).

Dragomir Kostić

CONSULS IN THE WORKS OF JANIČIJE POPOVIĆ

The author gave a considerable attention to the consul times, although it covered the period of more than twenty years in the book *Life of Serbs under Turks 1812 - 1912* of Janićije Popović. He did it with a reason, since the Serbian people in Kosovo and Metohija, after the short period of hope in liberation, after the Serbian army redraw from Kosovo in 1872, suffered the terror by the Turks particularly violence, mistreatment and abuse by arnauts. On the other hand, that was the time when freedom was in hand (perhaps, one of the signs of that was increased violence). Serbian consuls in Kosovo were the beacons of it. They traced the liberation road that finally had to reach Kosovo. The book of Janićije Popović is collection of hope, fate, wisdom, capability, courage and morality of Serbian people and Serbian consuls. The document of liberation. Teaching of love towards Serbia.

Key words: Kosovo, Turkey, Serbs, Serbia, slavery, consul

Душан ИВАНИЋ

БРАНИСЛАВ НУШИЋ И ПОЕТИКА РЕАЛИЗМА¹

Поводом Нушићевог рада у српском конзулату на Косову аутор подсећа на мукотрпно пробијање овога писца до угледа и положаја класике српске литературе. Налази да је узрок потцјењивању општи теоријски став према комици у литератури, посебно неповјерење у реалистичност овог стила. Аутор, напротив, сматра да су нискомиметски аспекти комике природни носилац реалистичности. Нушић је, штавише, у раним комедијама ишао управо за оном линијом реализма која је активирала политичке теме у књижевности, тиме укључујући и друге категорије поезике реализма (типично, свакодневно-просјечно, репрезентативни јунаци и њихови међуодноси, фразеологија, важне савремене теме, критичност која иде ка разарању илузија и обмана).

Кључне речи: Бранислав Нушић, поезика, реализам

Однос према дјелу Бранислава Нушића у српској књижевној критици и књижевној историји не може се добро разумјети ако се

¹ Приштина има разлога да се поноси Нушићевим боравком у њој, мада је за младог чиновника Министарства она била мјесто политичког изгона: после пожаравачког затвора, због увреде краља Милана лично, Нушић је као ситан чиновник упућен на најтеже турске власти, опорих Арнаута и запуштених и усамљених Срба. У потпуној остави одличне етнографске списе о обичајима и традицији Срба с овог подручја (*Косово: опис земље и народа*, I, Н. Сад, 1902; II, Н. Сад, 1903; - Књиге Матице српске, бр. 6, 9), док је у путопису *С Косова на сиње море: белешке с пуца кроз Арбанасе 1894. године* (Бгд., 1902) повезао узбудљивост саме егзистенције и прецизност непристрасне, отворене и изузетно занимљиве опсервације. Успио је такође да модернизује друштвени живот Срба у Приштини, да ојача њихова културна настојања и осмисли школске свечаности светосавском приредбом.

изузму општији оквири поетике реализма и њеног тумачења у науци о књижевности. Једно од познатих и најчешће цитираних одређења модерног реализма потиче од Ериха Ауербаха (498): "Озбиљно обрађивање свакодневне стварности, успон ширих и социјално нижих људских група до објекта проблематско-егзистенцијалног приказивања с једне стране и уклапање произвољно-свакодневних личности и догађаја у општи ток сувремене историје и историјски динамична позадина с друге стране - то су, како верујемо, темељи модерног реализма". Те особине Ауербах ће уз одређене модификације поновити и на другим мјестима своје књиге, истичићу да модерни реализам настаје тамо гдје се "свакодневно стварни догађаји из ниског социјалног слоја, ситног провинцијског грађанства, узимају веома озбиљно" и кад су "свакодневни догађаји тачно и дубоко уклопљени у одређену сувремено-историјску епоху" (492); овог проучавања књижевности је у цијелој студији занимљиво питање "на који су начин и у коме степену реалистички предмети обрађивани озбиљно, проблематски или трагично", зато је и узимао као примјере "реалистичка дела озбиљног стила и карактера", а комична дјела, "она како несумњиво не излазе изван области ниског стила" (565), остављена су изван анализе.

Мада такав став стилски и жанровски ограничава опсег реализма, он је готово изричито уграђен и у програмске идеје ове епохе у српској књижевности (Светозар Марковић, Пера Тодоровић) манифести реализма критички и проблемски аспект књижевног дјела редовно постављају у први план (Иванић). Такве тезе су очито редуccionистичке, и сама их је књижевност брзо оспорила, али је управо од њих (изричито или прећутно) полазила и књижевна критика и историја књижевности, повезујући се при томе са старом, класицистички оријентисаном хијерархијом жанрова и стилова. Исход те везе био је неповољан суд о дјелима доминантно комичног стила: образлаган је мањком реалистичности (која се схвата као еквивалент озбиљног) или ниским, неугледним жанром. С одређеним модификацијама, такав суд пратиће не само Бранислава Нушића него и Стевана Сремца, а прије њих Косту Трифковића, остављајући траг и на пријему комедија Јована Стерије Поповића. Очито, један од најзначајнијих слојева српске литературе уопште. (Тај однос се одражава и на мање писце, као што је Илија Огњановић Абуказем, и на медије, као што су сатирички и хумористички часописи).

Занимљиво је да таквој критици неће сметати хумор Сима Матавуља (*Бакоња фра Брне*, нпр.) ни хумор сатиричне прозе Радоја Домановића. Такав однос се да разумети из другог тежишта поетике реализма, које би се могло одредити категоријама *објективизације и криптичностии*. Уколико је хумор уклопљен у егзистенцијалне ситуације уоквирене објективном перспективом, како се дешава у Матавуља, прихватан је као саставни дио слике реалног живота. Али ако је хумор производ списатељске конструкције, игре, намјештаја (а сама комедија је конструкција високог степена), узимао се као насиље над стварношћу, значењски празна игра. Уколико је, уз то, служио више стварању смијеха него критици одређених односа, писцу није било оправдања. Као што је познато, Стеван Сремац и Бранислав Нушић свој хумор стварају на два начина: конструкцијом драмске радње (Нушић) и јаком улогом "режисера", ауторског приповједача, ауторског *ја* које се појављује као коментатор и посредник између свијета текста и свијета читаоца. Тако схваћена субјективизација комичких структура отежавала је поимање текста као реалистичког и изазивала неповољније вредновање.

Гледајући на ово питање с друге старне, чак узимајући у обзир и грађу коју је обухватио Ауербах, нискомиметски аспекти комике природан су носилац реализма. Могло би се слободно рећи да комедија у појачаном, концентрисаном степену одговара основним тежиштима поетике овог типа литературе. Сам Нушић је у предговорима својим дјелима на прво мјесто стављао критички однос према људским слабостима и изопаченостима као главни циљ, наглашавајући тиме своју ангажованост. Занимљиво је ипак да ни велики преокрет у позоришној судбини Нушићеве комедије и у њеним вредновањима (она је заправо постала широко популарна између два свјетска рата), није изазвао тумачења са становишта епохе у којој се дар овог комедиографа обликовао. У монографији Миленка Мисаиловића реализам није обухваћен ни у анализи ни у обимном регистру појмова, нити се ово питање расправља у студији Јосипа Лешаића *Нушићев смијех*. Уколико се дотиче, односи се на политичку и друштвену стварност као окружење аутора, не и на сам текст (нпр. у студији Велибора Глигорића).

Међутим, не би било претјерано устврдити да је мало српских реалиста тако досљедно испуњавало претпоставке поетике реализма као Бранислав Нушић у комедији и драми уопште. Прозаици су

улазили у фантастику, алегорију, утопију, бајковите облике, док драмски писац тешко излази из просторно-временских односа свакодневице, свијета реалности. Друго, у раним комедијама, које по првим верзијама потичу из средишњег дијела епохе реализма (*Народни посланик*, *Сумњиво лице* и *Проекција*), Нушић се нашао на оној линији те епохе коју је Скерлић везивао за продор политичких тенденција у књижевност. Све те комедије имају извјесну типичност у теми, протагонистима, околностима, у оном смислу који се обично успоставља у комедији: јунаци су гори (посебно главни јунак) од просјечних савременика, али тек од тренутка кад падну у "комичну грешку". Они дотле заузимају стабилно мјесто на друштвеној лествици. Нушић у дидаскалијама и атрибутима јунака управо инсистира на тој просјечно-свакодневној (паланачкој, грађанској) атмосфери и констелацији фигура која одговара грађанском (породичном) и чиновничко-трговачком животу. Већ та околност што Нушић инсистира на обичном, свакодневном животу као предмету свог позоришта (идући за Костом Трифковићем) указује на извјесну надређеност аутора таквом свијету и његовим јунацима. Производ те надређености је типизација, а с њом схематизам и општост које свијету и јунацима не дају да се осамостале или да избјегну ирониичну перспективу (у оном смислу како о односу јунака и аутора говори Бахтин). Поступак типизације се обликује жанровски (комедиографски) те обухвата све кључне констелације фигура (мајка / ћерка / отац, дјевојка / младић, капетан / чиновници, итд). Онако како Нортроп Фрај (186) каже за комедију - да има отвореност која јој омогућује да украде методу од Молијера а ликове од Дикенса. Управо то је Нушић - његови јунаци су комичне фигуре (маске власти и новца) усидрене у савременост (трговац "с репом" и "путером на глави" као посланички кандидат, полицијски капетан који је "забрљао" отварајући туђа писма). Сваки јунак заузима такво мјесто да свијет дјела одражава однос опрема могућим аспектима стварности и према могућем, препознатљивом свијету савремености. Са становишта поетике реализма још је важније што је њихов говор концентрација општих мјеста (фразеогизама), вјешто уклопљен у односе међу ликовима и у ток радње. Али комичност тога говора не долази, наравно, од типичности по себи већ од његове аутономне комике или комичког контекста. Важна новина у Нушића јесте помјерање нагласка са лика-фигуре (класична комедиографска

тема) на лик-тему: нису Јеврем Прокић и Јеротије Пантић толико важни као препреке удаји својих кћери већ као појаве у политичком и државном животу. Као могући народни посланици и полицијски чиновници, с прототиповима у животу. Узме ли се, нпр., газда Јеврем у укупности текстовних назнака, као скуп варијација које се испољавају у различитим сценама и контактима, примијетиће се како је распон лика упадљив: говорљиви учесник избора, посланички кандидат, отац и муж, зетов противкандидат, трговац с флеком на моралном лику, необразован грађанин и наивни агитатор, а коначно таст који се тјеши добитком у породичном животу. Утисак да су ти ликови површни или карикатурални не ремети њихову реалистичност, репрезентативност и припадност слоју. А ружне и смијешне стране стварности су готово исто толико реалне и учествују у историјским процесима као и озбиљне.

Утисак да је Нушић етички незаинтересована личност такође је наносио штету његовом угледу у књижевној критици. Међутим, истина је на сасвим другој страни. Већ од *Народног посланика* Нушић је савременик не само свога доба него и будућих времена, све до нас: његови јунаци сматрају да су кажњива, неморална дјела и прекршаји елементарних грађанских и законских правила нормалне појаве (Вића, Жика, Јеротије, Јеврем Прокић и др.), а казна пролазна непогода: што починилац од прекршаја има више користи, то је прекршај вреднији пажње, а прекршилац поштовања. Прекршај норми је урачунат као право личног интереса на рачун државе: зато доминирају покварењаци, повезани с криминалцима и лопужама. Од тога до Домановића нема ни корак: Домановић је само сву земљу Страдију населио људима изван здравог разума и нормалног поимања свијета, а поремећене вриједности представио као систем, док Нушић поремећај тематизује као типичну могућност. Комика јесте за Нушића начин да се ублаже суровост живота, али она није прикрила наличје тога живота.

Док у класичним драмским (комедиографским) текстовима није тешко успоставити пуну везу с поетиком реализма, о томе је потребно опрезније говорити поводом Нушићевих познијих дјела и његове прозе. Дајући предност конструкцији, монтажи, ауторском ја, Нушић ствара текстове који по поступцима обликовања излазе изван реалистичке технике, али на тематском нивоу, у детаљу, у мотиву или у цијелој причи која се склапа на крају, оцртава се поново оно

што се догађа у свијету свакодневице (нпр. "Једна прича састављена маказама"), иако оквир одговара жанровској традицији (пародији, карикатури, сатири, алегорији). У ствари, у свим Нушићевим текстовима има много онога што је конвенција жанра: то је у природи комичког ритма који стилско-жанровске конвенције само прилагођава извјесним тежиштима епохе, као што се добро види упоређивањем Јована Стерије Поповића и Бранислава Нушића. Један је класицистички а други реалистички писац: код Стерије на позорницу излази карактер, у тежњи која може бити општељудска, али у интензитету који је сасвим изолован, личан. Стерија комедиографски показује облике испољавања и развоја једне црте, покондирености, помодарства, прецизности или шкртости. Нушићу извјесна тежња јунака (макар била везана и за његов карактер) служи као повод да комедиографски обликује друштвене прилике и нарави, нпр. однос грађана и политике, агитовање, природу јавног морала, породични живот и интересе унутар групе.

Поменућемо још један моменат који измирује поетику реализма и поетику комедије и цијело питање на извјестан начин пребацује на раван озбиљности историјске позадине у једној комичној радњи. Како тврди Нортроп Фрај (193), велика тема комедије је "стварање и разарање илузија". По врло компетентним тумачима књижевности, какав је Дејвид Лоџ, техника реалистичког писма је као створена за иронију и рушење обмана: кад те слике свијета обликује један комедиограф, он опорости пада одузима само илузију гледалаца да су тај пад избјегли, нудећи им смијех над туђом глупошћу и поквареношћу.

Dušan Ivanić

BRANISLAV NUSIĆ AND POETIC OF REALISM

Examining the Nusić work in the Serbian consulate in Kosovo, the author, reviewed the burdensome way that this writer had to pass in order to reach the position of one of the most eminent writers of Serbian literature. He founds that the reason of underestimation is the general theoretical attitude towards the comedy literature, particular distrust in realism of this literature. The author, on the contrary, believes that low mimic aspects of the comedy are natural bearer of realism. Nusić, moreover, in his early comedies, had followed, exactly the line of

realism that activated the political themes in literature and consequently involved other categories of poetic realism (typical, everyday - average, representative leading characters and they inter relations, phraseology, important contemporary themes, criticism that aims to break up the illusions and deceive).

Сунчица ДЕНИЋ

**БРАНИСЛАВ НУШИЋ И СТОЈАН КАПЕТАНОВИЋ
У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ**

Рад је написан на основу текста угледног приштинског учитеља Стојана Капетановића "Бранислав Ђ. Нушић као конзул у Приштини", објављен 1924. године у "Српском Косову". У раду је приказана сарадња Капетановића и Нушића у последњој деценији XIX века. Једна од Нушићевих највећих заслуга као приштинског конзула јесте и отварање Недељно-празничке школе у Приштини, чији је управитељ био Стојан Капетановић, који је, веома ценио Нушића и, с правом, најпохвалније писао о његовој родољубивој мисији на Косову и у Метохији.

Кључне речи: Нушић, Капетановић, конзул, Приштина, препород

Присуство српских конзула на Косову од битног је значаја за српско биће у једном од најтежих времена за опстанак. Под најездом зулума и гнусних недеље Арбанаса и Турака, у конзулату, и самом конзулу, Срби су видели велику потпору, место и човека где се могу пожалити, тужити, оплакати своју невољу. Србија је, с правом, за конзуле давала достојне представнике, велике борце за национална и верска питања.

Време које ће Бранислав Нушић провести као конзул у Приштини изузетно је тешко за народ који ће шитити. Поред тога, конзулат је још увек "немило место" у којем Турци и Арбанаси виде улазак Србије на Косово.

Нушић, у писму од 5. октобра 1894. године, пише: "Положај овога Консулата отежан је већ и сувише и тиме што је Консулат усамљен, јер овде нема ниједног страног консулата и што је у средини елемента, који се неће да измири ни са властима своје рођене

земље, те онда још мање са страним преставницима. За четири године постојања Консулата, он је већ имао 7 или 8 напада, у које спада и убиство једног консула, вређање заставе, паљевина, напади улични на консула или на чиновника консулатског, бацање камењем на Консулат" итд.

Судбина народа је препуштена вољи силника, о чему је Нушић редовно извештавао надлежне органе, министре и владу, власт у Приштини, Скопљу и Цариграду; писао молбе, жалбе, представке, све у одбрану части и достојанства српског човека.

У писму министру иностраних дела у Београду, г. Лозанићу, 1894. г. каже:

"Пећка, пазарска, призренска и приштевска нахија од почетка овог пролећа стењу од нечувених зулума (...) Пале се куће, уцењују се села, отимају се девојке и убијају први домаћини. Суда и начина да се народу помогне нема, јер су у свима поменутим местима хућумати и сви органи под утицајем арнаутских варошких бегова. (...) За десет година па на овамо, није се показивала толика тежња за емигрирањем. Читава села спремају се и крећу. Чиним све могуће да их од те намере одвратим. (...)"

Овакве и сличне извештаје слао је Нушић за време свога конзулатства у Приштини. И потоњи конзули су у својим извештајима сведочили о кововском јаду и чемеру.

Колико је успевао у своме дипломатском задатку, потврђују многи значајни косовски културни и књижевни посленици тога доба.

Стојан Капетановић, учитељ, истакнути културни радник, национални борац, хроничар значајних збивања на Косову, лирик и историограф, са изузетним симпатијама у "Српском Косову" пише о Нушићу. У тексту, објављеном 1. децембра 1924. године, под насловом *"Бранислав Ђ. Нушић као конзул у Приштини"* и под насловом *"Мали ђелом а велики духом и делом"*, пише: "Сећам се, као да је то јуче било, када г. Нушић, месеца маја 1893. г. дође у Приштину за конзула, тек што се беше венчао у Битољу. Госпођа му бејаше млада као капља, и јединствено лепа, као вила загоркиња, а он: ведар, бистар, вредан, окретан и жив као веверица, што но кажу Косовци: земља га не држи, живи ђаво!"

Капетановић пише о срдачном пријему госпође "конзулке"; међутим, не и самог Нушића, кога су гледали са неповерењем. Јер, народ "очекиваше да види пред собом краљевског представника

обдарена снагом Краљевића Марка, који би му све Мусе Кесеџије и Црне Арапе са Косова једним махом и дахом скинуо са врата, а он види и дочекује обична човека, малена растом и стасом!" Ти први утисци врло брзо су постали прошлост, занемарена лика спољашњег изгледа Бранислава Нушића, који својим духом и својим способностима, како каже Капетановић, стизаше као ветар свуда: на суду, на путу, код паше, субаше, владике... "Не бејаше ни једне прилике да његова рука и моћна заштита не буду благовремено, да сваком брату Србину пружи своју обилату помоћ - моралну и материјалну".

Као сарадник и пријатељ, Капетановић истиче Нушићево залагање у многим сферама живота Косоваца. Непросвећену чељад је учио, ослободивши је од утицаја турскога ропства и закона. Сам је одлазио на славе и прославе, веридбе и свадбе, народна весеља и скупове, интересујући се за свеукупни народни живот: од веза и ношње, до песама и других умотворина. Користећи се лукавством и довитљивошћу, уносио је у живот Срба дух цивилизације. Скинуше се мараме и фереџе са глава девојака и жена. О томе Капетановић каже: "Овај значајан успех г. Нушића у народу, да га издвоји од Турака, скидајући му турске окове (адете - обичаје) са српске женске главе, душе и срца, толико му придоби љубав и наклоност код омладине оба пола, да га је од тада обожавала и у звезде окивала. И погодио је жицу која све опија, заноси и осваја. Али је и он мисионарски вешто умео ову омладинску наклоност и приврженост према себи да искористи за пропагирање српске националне идеје".

Нушић је покренуо значајне акције које су организовале Србе. По његовом савету, Стојан Капетановић отвара Недељно-празничку школу у Приштини. Програме и нека од предавања писао је сам Нушић. Циљ школе је био, по речима Капетановића, да се омладини предаје о ономе што Србина Србином чини и што га од друге нације одваја и над сваким "узвишује". "Сам конзул небројено предавања написао је за њу, а ја то ноћу учио на памет. (...) Али је и мени то прибавило толику љубав и наклонст Приштеваца (...) и нигде и ни у једном месту нисам имао бољих ђака од оних у Приштини. А у истини морам признати, да много што шта нисам ни знао од онога, што ми је Г. Нушић спремао за ту школу".

Велики успех ове школе по речима Капетановића је и тај што су од ове омладине организоване разне дружине, одбори, културна и

уметничка друштва - родољуби и патриоте. Успех ове школе је отворио путеве првој гимназији у Приштини. И гимназијом као и Недељно-празничком школом неколико првих година управљао је Стојан Капетановић, наставник националних предмета.

"Умешан и довитљив, као што га је Бог дао" - пише Капетановић - "све је дивно искористио на добро свога народа. На крштењу сина Бана 1895. г. у Грачаници, положи се темељ највећи и најлепшем манстирском конаку. Нушић је задужио два виђена домаћина да скупљају милостињу за довршење конака, а од сакупљеног прилога конак покрише, па га цело Косово и по томе спомиње и благосиља".

Користећи се везом и пријатељством са руским конзулом и другим угледним људима у Старој Србији, много је учинио за Рашко-призренску епархију. Обилазио је манастире и остављао записе, а и усмено обавештавао српску јавност о старим задужбинама.

Његовим трудом и ангажовањем, народ ове најсветије земље је после неколико деценија добио Србина за митрополита. За добродошлицу Нушић је митрополиту Дионисију написао химну, по угледу на Светосавску. Капетановић сматра да је ово "најкрупније, најважније и најкорисније дело Нушићево у раду на националном делању у Турској Царевини."

Пратећи Нушићеве извештаје из Приштине и сведочења људи из његове непосредне близине, нескривено се види поштовање према Стојану Капетановићу. По Нушићевим оценама, Капетановић је увек први на листи учитеља и националних радника, са платом двоструко већом од осталих, за задацима и пословима који су поверавани само најумнијима и најспособнијима. Пријатељство је било обострано.

Капетановић пише о немилем догађају који га је готово коштао главе. Ради безбедности деце, био је принуђен да их после школе врати кућама. Једном је на запомагање Српчади ухватио изгредника, турско дете, и ишамарао га. Отац детета, чувени Етем бег Џинић, запрети "крвљу" после овог случаја. Капетановићу је, после неколико покушаја да се измири са Етем-бегом и изађе из кућног притвора, помогао Нушић преко својих веза.

Многа злодела у Приштини су се дешавала у време мутесарифа, злогласног Рауф-паше. Залагањем Капетановића и народа, а пре свега Нушића, писмима валији, везиру и цару, паша бива отеран.

Српски народ се конзулу обраћао као једином човеку који схвата и разуме све муке кроз које пролази. Нушић је несебично, свом снагом и љубављу, излазио у сусрет свима и помагао колико је могао. Ситуација са попом из Гњиланске казе, коју описује Капетановић, жива је слика тога времена. Дошавши у конзулат, поп, који је на све друго личио, а не на божјег слугу, паде ничице да целива руку Нушићу. Нушић, згранут призором, придиже попу, узвикујући: "Не, попе, ако Бога знаш! Нисам ја Владика и не тражим метаније". Хтеде њему да пољуби руку, што само сме да носи име српског попа у овом "змијарнику арнаутском". Попова прича о зулумима над Србима потресна је и драматична: "Аман ти чиним, молио је поп Нушића, и кунем те Богом и Св. Јованом, кунем те у твоје очи и децу, кунем те у све што ти је живо, да пинеш нашем краљу, да побрго дође овамо и ослободи нас, иначе неће затећи ни једног Јована и Стојана". Кроз најкраће време све ће бити само Хасан и Хамид. Без промене вере и прелаза у њихову, нико живи од христјане не може да остане. (...) А мој живот? То и није живот, него вечита мука, патња и страх! Ето, кад год пођем у народ, не мислим да ћу се жив вратити. Јер, свакоме ћелешу, Арнаутину, кад га издалека видим, морам се скинути с коња, очекаати са прекрштеним рукама на прсима и при пролазу поред мене да му рекнем Тун гатјета, Ага (Много ти година, ага), и тек када ме одослови: Хајд, бре, хајд! тад смем поћи (...) Нигде не оставише доброг домаћина и омиљеног Србина.

Какав ми је то живот Господине, кад нам Арнаути одузеше и образ и част. Ми више и нисмо људи. Нигде у свету нема грђег живота, но што је код нас. (.)"

Конзул сав згрожен и потресен до дна своје душе, каже Капетановић, седа и пише Стојану Новаковићу о свему томе, а он се отуда пита "да ли је могуће, да може српски карактер и свако понижење и безчашће своје породичне светиње да отрпи и одржи!"

Капетановић пише и о немирном Нушићевом духу, о његовој знатижељи и храбрости. Прошао је и прокрстарио целу Стару Србију, "гнездо арнаутских качака и истребитеља Срба. Срби с Косова га прозваше вилењаком кога пушка не бије". Са тих путовања настали су Нушићеви путописи и етнографски списи.

Друговање ове двојице вредних људи и бораца за национални препород вишеструко је драгоцено. Стојан Капетановић са поносом

истиче Нушићев боравак у Приштини и срећну околност што су били сарадници. И Нушић је био "обогачен" дружењем са њим. Из једног разговора и Капетановићеве приче о догађају у општини настала је идеја за Нушићев роман *Ойштинско дејје*.

Текст о Нушићу, конзулу "малог тела и великог духа и дела", Капетановић завршава речима да је немогуће безброј његових дела описати, "јер су дела његова тако велика да сваки кут Јужне Србије обасјавају и рефлекторски осветљавају. Довољно је само рећи да су дела његова сунцу равна".

Овакве речи и суд велико су признање конзулу Браниславу Нушићу.

По одласку Нушића из Приштине, Капетановић наставља да испуњава задатке за Косово од непроцењиве вредности и постаје један од највећих прегалаца националног и културног препорода Срба Косовског вилајета.

Данас, поготово, Косовски вилајет вапи за оваквим Нушићима и Капетановићима.

Sunčica Denić

BRANISLAV NUSIĆ AND STOJAN KAPETANOVIĆ IN HISTORY OF KOSOVO

The paper is based on the article of respectful teacher from Pristina Stojan Kapetanović with title Branislav Dj. Nusić, the Consul in Priština, published in 1924 in Serbian Kosovo. The paper accurately explains the subject of cooperation between Kapetanović and Nusić in the last decade of XIX century. One of the greatest Nusić contributions while he was consul in Pristina, was establishing of the Sunday-holiday school in Pristina. The principle of this school was Stojan Kapetanović who appreciated Nusić and with the best words described his patriotic mission in Kosovo and Metohija.

Key words: Nusić, Kapetanović, consul, Priština, renaissance

Милош ЂОРЂЕВИЋ

**НЕОБЈАВЉЕНА СТУДИЈА ВУКА ФИЛИПОВИЋА
О ПОЕЗИЈИ И ПОЕТИЦИ МИЛАНА РАКИЋА**

У раду је реч о недовршеној студији Вука Филиповића о поезији Милана Ракића. Та студија је нађена у Филиповићовој заоставштини и ваљало би је објавити. Аутор је дао опис рукописа, подробно изнео његов садржај и указао на његов значај. Ауторов закључак је да је Филиповић, уз превредновање неких ранијих књижевнокритичких ставова о Ракићевој поезији, изнео и низ нових ставова, мишљења и оцена, тако да је студија од значаја и за целовитније сагледавање Вука Филиповића као књижевног критичара који је снагом аналитичког духа, рефлексije и интуиције проницао у дубине песничких мисли и осећања, откривајући и најзапретаније уметничке истине, поруке и лепоте.

Кључне речи: Ракић, поетика, етика, естетика, српска књижевност

I

Рукопис Вука Филиповића, једног од највећих стваралаца из области науке о књижевности које је изнедрио српски народ ових простора (1930-1990), открива да је на лествици вредности његовог креативног духа песник Милан Ракић имао једно од водећих места. "Песника мисли и ћутања" (М. Пешић) и "највећег словенског песника на Балкану" (Жан Мусе), модернисту на кога пресудно утичу француски писци и нашег, како каже Филиповић, "првог великог песника модерне рефлескије"¹, критичар осветљава и вреднује из

¹ На маргинама Ракићевих песама читамо Филиповићеве забелешке: "Шта је код њега битно својство модерног песника о коме на свој начин и својом особеном стилистиком (има места у) структури модерне лирике и поетике?"

две перспективе: 1) перспективе стилистике личности, што укључује творачки и људски карактер Ракића, и 2) у контексту историје вредности српске поезије, што укључује компаративну анализу са домаћим писцима, које надраста, и страних утицаја, које унапређује захваљујући својој рефлексiji, наслеђу и образовању.

Иако недовршена, студија о поезији и поетици Милана Ракића, на 250 страница, значајна је за нас из два разлога: 1) говори о неисцрпној креативној енергији критичара Вука Филиповића, који је желео да свој опус обогати тумачењем и вредновањем још једног од водећих српских песника XX века одужујући посредно и дуг према његовом стваралаштву посвећеном Косову и инспирисаном Ракићевим животом у Приштини и 2) отвара његову теоријско-критичку лабораторију, омогућује нам да видимо како је приступао анализи, која постаје значајна за коначну оцену о Филиповићу критичару.

Радећи студију о Ракићу,² Филиповић је оставио мноштво трагова који показују колико јој је озбиљно приступао. Плаво мастило (хемијском оловком и наливперо), црвено мастило, напомене исписане графитном оловком, ћирилицом и латиницом - говори колико је пута прелазио Ђурићев текст као могућу иницијалну критичку основу својим идејама, али и саме песме. Осим на маргинама, основне идеје и напомене исписане су на више десетина великих и малих листића, чак и на једном лекарском рецепту, уметнутих између страница књига, с прецизним упозорењима шта треба цитирати и бројним напоменама³. Све оне, дакле,

На другом месту је ознака "почетак", "важно! за почетак" и "почетак-афективна абвиваленција", и ту стоји: "Милан Ракић - први савремени песник мисли у српској књижевности, онај који је својом особеном рефлексijом начинио креативно-поетски-стилистички продор стварањем форме мисаоне лирике новог времена.

² Реч је о издању Милан Ракић "Песме", "Просвета", Београд 1956, са исцрпном студијом Војислава Ђурића.

³ Ево неких карактеристичних напомена: *Ракић о сѣиљу: важно*, *"Ракић о сѣиљу - о моћима израза"*, *"Одлике Ракићевог сѣиља"*, *"Поеѣишка М. Ракића"*, *"Слабосѣи Ракићевог сѣиља... расѣилинуѣосѣи..."*, *"За сѣиљ"*, *"Нарација"*, *"Ракићева оргѣиналносѣи"*, *"О мукама речи"*, *"О раду на језику"*, *"Природа у ѣоезији Ракића"*.

На маргинама, даље, читамо и напомене које су назнака проблема или упутство за критичку мисао поводом одређених песама: *"Рефлексивне*

јесу путоказ за Филиповићево истраживање и упућују на критички метод ствараоца.

Читајући више пута Ђурићеву студију, за коју каже да је и опсежна, Филиповић је стицао нова сазнања, али и инспирацију за своју критичку мисао, при чему му је и Ђурићева интерпретација решавала извесне дилеме. Тако поводом анализе "Јасике" записује, између осталог: "Сад сам схватио шта је поезија!!! То је тренутак истине који нас из речи стихова обасја као неко властито осећање...", а после анализе песме "Пролазно поколење", као и још неколико пута, записаће: "Браво, чика Војо!!!". Усклици су то критичара који разуме суштину критике и, још више, стваралачког духа који се радује умећу и знању других.

Индикативне за творачки карактер Вука Филиповића су и напомене типа "главна песма, богами", како је забележио уз песму "Мутна импресија", јер сведоче о импулсивности критичара у открићу дубине Ракићеве поетике. То сазнање се уобличава израстајући из текста песме коју, како бележи, разуме као "грчевити људски покрет одбране и страха од сабласног простора, смрти и грчевитог открића љубави и њеног пољупца тајног који избавља", сазнање које критичар и стилски атрикулише прецртавајући бројне речи и реченице, па и читаве пасусе. Напомене тог типа откривају Филиповићеву акрибичност, која му одређује и стил, и метод, и дубину анализе. Индикативна је у том смислу белешка: "Обузет стањем безнађа и страха, лирски субјекат скоро панично, молбеном речју тражи устрептало тело страсти, тражи ону стварну жену која га штити и избавља од рана и од очајања његове грозничаве свести".

На маргинама песме "Жеља" читамо напомене: "И пројекција", "некомформизам", "за стил", а уз строфу

*Дођи: Час је куцн'о као у срећне дане
Поћи ћемо сами из досадног града,
Поћи ћемо сами у њишоу ситране,
Далеко од људи, далеко од јада,*

песме - ошшићјеџ значења", "Неконформизам!", "Побуњени дух", "Амбиваленција".

Уз "Опроштајну песму" црвеним мастилом Филиповић је записао: "Трагика заборава" и "као Андрић у њролоџу "Проклетје Авлије"! (..) нису њо леи њобедници".

стоји подвучено двема линијама: "геније".

"Генијално" стоји као напомена уз песму "Старост", уз основно мотивско одређење песме: "тескоба" и "пепео". За песму "Мисао" Вук Филиповић каже да је "огледна" и "то главна песма", док уз песму "Суморни дани" стоје напомене: "Бодлер, Рембо, сатански модернизам, као Вељко Петровић", што указује на дубину инспирације критичара.

II

Неке од Филиповићевих бројних напомена и записа на маргинама Ракићевих песама и Ђурићеве студије су од користи за анализу и разумевање његовог рукописа,⁴ и зато ћемо их користити и поступку анализе.

Основни текст рукописа полази на критичке судове В. Глигорића, А. Матоша, П. Слијепчевића, Ј. Скерлића и И. Секулића, које оспорава, подржава или користи као полазиште своје анализе, док се међу страним теоретичарима и писцима помињу Бјелински, Рид, Шкловски, Фридрих, Готје, Луначарски, Валери, Раскин, Т. Елиот, Боало, Анри Морије, дакле, они на чију се мисао Филиповић ослања и у својим објављеним студијама. Рукопис, према томе, сажима, с обзиром на темељан приступ, његово богато искуство критичара и теоретичара и као такав условљава наш приступ и вредновање.

Компонована по тој логици, студија има више поглавља, чији основни садржај и креативне врхове предочавамо.

1) Неколико делова Филиповић је означио напоменом "за увод" или "за увод у књигу". Када се склопе у целину, они показују критичарев приступ Ракићу у књижевно-историјском и поетичко-стилистичком контексту, пишчев однос према Западу и француским утицајима, парнаизму, симболизму и импресионизму као и процес сазревања модерне поетске рефлексije код Срба, која почетком века

⁴ Основни текст студије имамо захваљујући госпођи Лепосави Беби Филиповић, која га је прекуцала од релативно довршених целина и која нам је помогла у бројним дилемама, за што јој дугујемо захвалност. Структуру студије уобличио смо ослањајући се на логику и, делимично, на властито познавање Филиповићевог метода и поступка, као и на напомене које су нас упућивале на карактер и циљ истраживања.

настаје из креативних напора појединаца а не из неког манифеста. "Може се рећи да је стилско раздобље српске модерне постепено освојило поетички и књижевно-историјски ранг еминентних вредности без икаквог програма једне књижевне школе или правца" - полазиште је нашег критичара, који се одређује према Ракићу као интелектуалцу који пева из "једног модерног стања рефлексije" и "најчешће у форми спонтане дијалогске речи". То је модерна форма рефлексije, а не само интелектуални дух песника, како су тврдили критичари.

У анализу 63 Ракићеве песме Филиповић улази одгонетајући специфичан и доминантан "феномен стилистичке личности у Ракићевој лирици", снагу посебности његове поетске рефлексije и визије љубави, различитости у односу на појам модерног, како га је дефинисао Бодлер или манифестовао Војислав Илић, увек испитујући структуру лирске целине и поступак свесног и нужног нарушавања живота и свакодневице у корист осећања која могу бити поетска.

Ракић суштински надраста конвенције познатог и оствареног продором модерног израза и симболичких и психокарактерних визија, чиме постаје "први интелектуални темељ" уметничке рефлексije код Срба, у којем у мало текста субјективно изражава "колосални сензибилитет, смисао, простор емотивне драме и судбине човека". Смисао његове поетике је, налази Филиповић већ у уводном приступу, стварање неуништиве свести и унутрашњег отпора у човеку. Та свест није само израз модерног европског духа, већ степеном креативности изражава квалитет лирике код Срба, особену стилистику личности и искуство наших аутора које надраста наред осећања романтичара и овештале конвенције познатог. У уводу, дакле, Филиповић трага за доминантностима у разноликости уметника, увек одређујући место Милана Ракића као нарочитог типа уметника и потенцирајући његово трагично осећање свега као услов разумевања и стварања. Ракић се еманциповоао, налази критичар, не губећи осећање тла и патриотска осећања и уводећи у песму диктат интелекта и рефлексiju. Он није филозофски песник, већ "сталожени песник рефлексije" који пред загонетком постојања и суштином љубави пева о проживљеном искуству - битно је и наглашено Филиповићево полазиште у уводном тумачењу и вредновању Ракићеве поетике и стилистике личности.

2) Из увода, у којем се испитује стилистика личности Ракићеве, логично следи поглавље "Карактеристике стила", јер је под том одредницом Филиповић већ назначио неке делове, поклањајући им посебну пажњу. И том феномену, битном за разумевање пишчеве творачке личности, критичар приступа проблематизујући га. Он сматра битним да испитује "витешки елеменат у стилу - ритерску визију", како стоји у поднаслову поглавља, који разматра у љубавним песмама. У стилу, језику и интонацији налази се сталожен и тих стил Ракићев, прихвата Филиповић Скерлићеву мисао, али и проширује исту, бунтовна визија мислиоца који се не мири са стегама реалности. У пишчевом стилу критичар налази живу визију ритера као човека не на свом месту, како стоји записано на маргини песме, дух који пониче из митско-књижевног образовања и културе и оглашава се "опијен заносом женског бића", као у песмама "Серенада", "Сетна песма", "Љубавна песма", "Варијација", "Далида", "На једном примеру", које узима за стилски пример. И у овом поглављу, како се види, он продубљује наша сазнања и открива неиспитане слојеве значења Ракићеве поетике. Отуда и експлицитни исказ: "У нашој критици није запажена нити адекватно оцењена разлика између суморно замишљеног и сензуално усхићеног Ракића". Исказ говори о енергији коју је улагао у писању студије, и то паралелно осветљавајући људски и творачки карактер писца и свет у којем се они формирају и испољавају. Тако у овом делу и закључује да је могуће да Ракића "мислиоца замени ритер, да скептични дух замени дивљење и зачарано виђење лепоте женског бића".

Садржински овом поглављу одговара и део с међунасловом "Трећа пројекција - импресионизам", у којем се полази од песме "Лепота" као репрезентативног примера Ракићеве оптике љубави и целине песништва и доминације импресионистичке слике женске лепоте. Поетика ока је у средишту песникове креативности и критичаревог тумачења које казује да жена зрачи привлачношћу, ведрином и магијом бесконачног, узвисујући се "изнад трагичних душевних стања песничке рефлексije, изазивајући га од свих стања и будући у њему чисто, нежно и топло осећање радости". Таква жена је утеха у свету отуђења у којем царује логика инжењера душе. То је оптика критичара Вука Филиповића којом сагледава елементе импресионизма у љубавној лирици нашег писца и квалитет разлике

према натурализму, и то увек уводећи у средиште тумачења неку од релевантних песникових биографских чињеница.

Анализа стила остварује се анализом садржаја песме, као на примеру лирске целине "Чежња". Филиповићев метод, осим тога, показује вишесојност Ракићеве поетике и отуда велике муке око структурирања текста. Мотиви и теме, звучења и значења, текст и контекст - све се код Ракића, види се из рукописа, прелива не само из песме у песму, из једног тематског круга или целине у други, већ и из строфе у строфу и из стиха у стих. Осећајући проблем, Филиповић зато покушава да Ракићеве лирске љубавне песме, осветљавајући примарна стилска обележја, подведе под више пројекција.

У прву пројекцију сврстао је љубавне песме "у којима преовладава општи тон резигнације и трагичних душевних стања". Оне "садрже изузетну снагу креативно-стилистичке вредности" и "сведоче о комплексној поетици аутора", и еволуцији његовог стила. Када је узмицао испред туробности, песник је освајао "свет облика у игри чулних страсти и вечитом ритму природе", што би била друга пројекција. Овде се види да рукопис није довршен иако су на тексту песама означене поделе на три пројекције⁵.

3) Под напоном "за мисаону лирику М. Ракића - то је почетак", "рефлексивна лирика", "Ракићева рефлексја", "за општи поглед" и "песме општег карактера", "за рефлексивну поезију - ускраћен живот"⁶, Филиповић је прецизно у књижевно-историјском

⁵ Ни из бележака рукописа ни из прекуцаног текста није до краја јасна подела на три пројекције или, како понегаде Филиповић записује, категорије. Овде доносимо напомене критичара које указују на правац и карактер анализе и категоризације песама. Истина, намеравана подела је највидљивија у садржају примерка Ђурићеве студије, на којој је критичар и радио.

⁶ За рефлексивне песме планирао је, групишући, анализу следећих песама: "Adagio", "Љубавна песма", "Мутна импресија", "Сонет" II, "Сетна песма", "Призив" и "Очајна песма".

На другом месту су уз напомену као "рефлексивне" побројане првеним мастилом од 1 до 11: "Површни утисци", "Мутна имперсија" I и II, "Сонети" I и II, "Силно задовољство", "Долап", "У квргама", "Старост" I и II, "Пролазно покољење", "Туга", "Мисао" и "Суморни дани".

контексту одредио естетичко-феноменолошки квалитет Ракићеве мисаоне лирике у српској књижевности и извршио поређење карактера Ракићевог мишљења света према акцији Љермонтовог Печорина, али и у односу на водеће српске песнике: Илића, Диса, Дучића и Пандуровића. До Ракића то је била, налази он, лирика "у декларативној општости и тону романтичног патоса" која није могла да "сазри као психолошко-креативна инспирација". Ракић раскида са "тензијом надахунћа и заноса," чији су корени у романтизму и епској поезији, и усмерава се контемплацији и симболичној визији унутарњег стања и преживљавања. Модерност његове рефлексције чини "унутрашњи песнички простор", и то је Филиповићево откриће и вредновање које је подвукао, истичући да се та рефлексција приближава нашем модерном осећању снагом која траје. Трајне вредности Ракићеве лирике су настале из "афективне амбиваленције личности и антиномичног стања - депресивне мисли и сензуалног славља импресионизма лепоте".

Полазећи од психодраматичног искуства и конфликта неодоживљеног, расутог и недосегнутог живота и "етике трагичног осећања света", анализом рефлексивне поезије Ракићеве он утврђује да изаста и из "поетичког принципа ускраћеног живота" који је пут до "средишта стилистичке личности" као рефлексивног феномена и до "надјубљих интенција поетске рефлексije" песникове. Креативност

"Мисаона, општег карактера" написао је поводом песме "Menuet lugbure".

И овде се види да проблем три пројекције није изведен до краја. Уз песму "Старост" стоји "I пројекција жене. Жеља да ми живот на пречац сазна тегобну старост". Или: уз напомену "I пројекција" стоји "жена као природни сапутник или љубавна лирика уопште". Или: "I пројекција": "Сетна песма" - важан стил", стоји у напоменама на листићу уз стих "О дај ми, драга, груди твоје...", с тим да се користи и Фројд. Ту је и песма "Призив". Уз "Сетну песму" и назнаку "I пројекција" пише: "гашење чула" и "пролазност и гашење чула". Ту је и напомена уз исту песму "пролазност и старост" и "убаци је за интерпретацију у I пројекцији".

Уз напомену "III пројекција" на више места налазимо "трећа категорија" и ту је уврштена "Сентиментална песма". Песма "Чежња" обележена је за трећу пројекцију, и то уз напомену "најбоља за оне ведрије, страсне"! Ту су спадале и оне са, како је заблежио, "импресионистичким одликама".

Ракићева тог типа била је до сада заклоњена и несхваћена у критици, иако је у њој својство песника које га одређује као модерног лиричара.

Са општег теоретског и стилистичког разматрања модерне лирике песника критичар прелази на анализу појединих песама, поново у први план истичући рефлексiju. Испод наслова "Долап" стоји "Ракићева рефлексija", а полазиште је да је то једна од његових најпознатијих алегоријско-симболчких мисоних структура.

4) Опште је прихваћена чињеница да Ракић превазилази романтичарску поезију. У љубавним песмама "он проширује пројекцију љубави и бунтовне самосвести". Визија љубави постаје нада човеку који се подиже из пепела. У Ракићу мислиоцу "у квргама" живи и "карневалски човек који одриче да буде спутан са својом сензулном жељом" као што постоје "две различите интенције духа који ствара"⁷.

Жена еманциповане свести и у природној лепти - то је Ракићева жена у три критичке пројекције Вука Филиповића, и то увек као загонетка феномена посебности и психостилистичке визије љубави као лирске интимае. Колико је његово осветљавање обимно, ново и дубоко, илуструјемо дужим цитатом који истовремено, уз новину у тумачењу, открива и раскош критичаревог стила:

"То биле лепоте, највише у провј пројекцији Ракићеве интимае, ускрсава у његовом осећању и имагинацији као митско биће, али са свим атрибуцијама своје земаљске природе. Та је особа магична и јендоставна, лако осенчена неком озбиљношћу и најдубљом емотивном приврженошћу која озарује и која је љубав судбинска и брижна, љубав истинска, нежна и бескрајна. Ту и такву модерну пројекцију жене Ракић је доживео и изразио из осећања зрелог доба и психодраматичне мисли о збиљи заједничке судбине човека и жене. Саздао је из чулне радости и дивљења које је постојало све веће уколико је он дубље осећао њену топлу близину животног сапутника, као и њену страсну вољу да прихвати сва могућа одрицања, искушења и буре. Визија те жене кристалише се као феномен супстанцијалног осећања живота и универзалне лепоте."

⁷ То су нека од основних исходишта Филиповићевих у више делова рукописа посвећених љубавним песмама, и то са назнакама: "Општи поглед "Ракићеве визије лепоте", "Ракићева љубавна лирика", "Три пројекције љубави".

До нових сазнања о Ракићевој поезији уопште Филиповић долази, како сам пише, дужим процесом таложења утисака, емоције и нових сазнања, чиме одређује и карактер своје студије о комплексној поетици аутора, у којој је највећи део посвећен феномену љубави. Према Илићевом прелазу, на пример, у компаративној анализи критичар налази да Ракић критичку представу о Ракићевој жени као стварној и реалистичкој, јер љубавне песме испитују као мисаоне и у контексту песникове унутрашње драме и стилистичке личности, чиме је, такође, битно одређен методолошки приступ који у сложенем сачињеном приступу не налази само дословно схватање поетског израза. Он открива карактер заокрета од дескриптивног описа природе код Илића према "симболично спиритуалном простору" који отвара и осваја Ракић. У унутрашњој драми Ракићевој све се догађа истовремено и тај процес критичар именује као афективну амбиваленцију која је у основи модерне лирике.

Мисао је, друго је битно откриће Филиповићево, у основи и љубавне лирике нашег песника, и то мисао прогонитељка и мисао као услов креације истовремено. Креативност коју потенцира и продукује мисао открива суштину чулне страсти која се нагонски супроставља визијама смрти, гашења чула и старења као неким од средишњих и драмских садржаја Ракићеве поезије. Мотив старости у том смислу, мисли Филиповић, изражен необично једноставно, класичним и луцидним стилем и креативном снагом посебности као феноменима модерне поетике. Отуда у поступку раздвајања појмова личности и структура уметничког и његов закључак да "без дубине психодраматичне мисли контемплације није могуће замислити креативну енергију, лепоту, искреност, магију сензуалних приказа и мисаону дубину Ракићевих најбољих љубавних песама" и да је у оређењу са другим песницима српске модерне он особен по "атмосфери духа која је поникла из живог присуства женског бића које га вољно слуша". То су неке од карактеристичних вредности Ракићеве поезије у опсежној анализи песама "Суморни дани", "Адагио", "Сетна песма", "Призив", "Сонет III", "Мутна импресија"⁸

⁸ На маргинама песама "Мутна импресија" и "Очајна песма" читамо белешке: "У песми *Мутна импресија* Ракић потенцира неугодно осећање мутне атмосфере задушничких дана, како би дубље мотивисао екстазу чулне страсти у којој налази срећу избављења, повратак животу и самозаборавау.

и "Мисао", коју је критичар извршио доказујући суштину новог и савременог сензибилитета Ракићевог, његов вертеризам и поетску визију стварности као осипање и гашење живота. Како су то битна одредишта пишчеве поетике, део студије, у контексту мисаоне и љубавне лирике, посвећен је феномену пролазности која се доказује на примерима песме "Површни утисци", која је, каже Филиповић, "достојна не само наших, већ и антологије светске савремене лирике". Њена снага почива на рефлексији монолошке речи и модерношћу се ослања на филозофску поезију. Бриљантна анализа Филиповићева и овде истражује "примарни мисаони феномен вредности" и усмерава се ка продубљивању или оспоравању још неких судова критичара, Зорана Гавриловића на пример.

5) Са становишта анализе и посебно Ракићевог боравака на Косову и у Приштини, (1905, 1906. и 1908) за нас су важне и песме Косовског циклуса. Оне су "посве нови естетички феномен", оцена је Филиповићева која следи из књижевно-историјског вредновања писаца. Он налази да је ова поезија сва "драматично зарасла у трагично искуство вековно и наслеђе предака и сва се из тога искуства кристалише у тихој речи његове рефлексије". Улазећи у генезу мислиоца Ракића и његову класичну форму, Филиповић налази суздржајност и достојанство као главне људске и творачке особине Ракићеве којима отвара "хоризонт модерне српске лирике која је одговарала захтевима новог времена".

Свест о наслеђу именује стих о прецима који "умираху ћутке на страшноме кољу" из које и пониче пишчева самосвест и револт креативне мисаоне личности. "У његовом осећању и сазнању

До крајности је заоштрен емотивни и егзистенцијални сукоб између "црне равнице по којој пада слана", по којој види замирање и распадање драгих покојника, ватре страсног женског бића које његов резигниран дух враћа импресивном животу".

"Очајна песма" је "одбрана од зла" и "дословни исказ", жеђ за испуњењем врела страсти која му је додељена под сунцем. Песник је сав обузет интензивном екстазом.

Ова песма спада "у прву пројекцију", мада се по свом начину израза и општем тону видно разликује од лирских примера о којима је било речи. Пре свега, она је изван рефлексивне форме и трагичне сенке која из дубље душевне проблематике баца одсјај на песникову љубав као биће и животног сапутника.

трагичног живота налазе се", закључује основано критичар, "интенције које су му омогућиле да се изрази као патриотски песник. Сазидао је такве лирске структуре о Косову које по својој креативно-драмској и мисаоној суштини свакако надрастају патриотске песме других представника српске модерне, и то изван старе реторичке школе у чијем су духу певали предходници". Стихови песме "На Гази Местану", чију темељну анализу врши, за Филиповића су "највиши домет наше патриотске поезије". Креативни продор он налази и у лирској структури "Кондир", која усваја и мења митове народне песме "Косовска девојка" и монолошком речју осветљава речи на смрт рањеног човека.

Овај део студије потпуније се разуме у свету Филиповићевог есеја "Косовска битка у народном предању и књижевности"⁹ писаном поводом шест векова од тог историјског догађаја, 1989. године, у којем се "у име научног сазнања и стваралаштва" изражава дивљење према "жртви и слави косовских јунака". Та позиција јасно осветљава и позицију Милана Ракића у Косовском циклусу, чија визија оклопника без мане и страха делује тако да надраста, попут оне из народне поезије, и саму стварност и дугу ноћ векова која се спустила над судбином Срба после пропасти царства.

б) Битан део студије, свакако, чини и поглавље означено у рукопису насловом "Социјална драма". Налазећи у поезији Ракићевој често спутано и трагично биће, за што је, како смо видели, индикативан "Долап", критичар полази од питања: шта живот чини више или мање животом? Тај проблем је у средишту пишчеве рефлексije и стилистичке личности.

Поетика ускраћеног живота није само песимизам, што критика понавља од Скерлића, већ афективни отпор према инертном официјелном животу који је гушио и његово креативно чуло. Социјални револт и саосећање са бедним људима и сан који је игром понео из детињства - услов су разумевања пишчеве рефлексije. "Ракићева поетика ускраћеног живота", закључује Филиповић, јесте "примарно креативно језгро оригиналне стилистичке личности", и "доминанта модерног прилаза".

⁹ Текст смо објавили у "Јединству" (Приштина), 25. 06. 1996. године, стр. 9. Други део рукописа под насловом "Рефлексивне песме - старост" објављен је у "Јединству" 9. 07. 1996., стр. 9.

Методолошки, стилски и дубином анализе студија о Ракићу, иако недовршена, афирмише Филиповића као критичара. Она помера неке судове о песнику, неке оспорава, али највише доноси нове. Истина, понегде има неравнина и у реченицама. Али, и као таква она је наше драгоцене наслеђе и последњи услов за коначно вредновање критике Вука Филиповића. То вредновање дугујемо нашем знаменитом професору романописцу, теоретичару и критичару¹⁰.

Miloš Djodjević

UNPUBLISHED STUDY WIRTTEN BY VUK FILIPOVIĆ ON POETIC OF MILAN RAKIĆ

The work is about the unpublished study of Vuk Filipović on poetry of Milan Rakić. This study was found in Filipović legacy and it should be published. The author described the manuscript, presented its context and pointed out its significance. The author concluded that Filipović, along with over evaluation of some earlier literary critic standpoints on Rakić poetry, presented the number of new standpoints, opinions and evaluations. That is the reason way this study is important for more complete analyzing of Vuk Filipovic as literary critic, that with power of his analytic spirit, thought and intuition evaluated the depths of thoughts and feelings of a poet, reveling the most hidden artistic truths, messages and beauties.

Key words: Rakić, poetic, ethic, esthetic, Serbian literature

¹⁰ Институт за српску културу ради на пројекту "Књижевно дело Вука Филиповића", којим се вреднује његово стваралаштво а овај рад је део тог пројекта.

Миленко ЈЕВТОВИЋ

МИЛАН РАКИЋ У ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

У раду је осветљен лик Милана Ракића у неким од приповедака Григорија Божовића. Заједничко за све њих је то што је господствени Ракић у њима приказан као самосвестан и куражан човек, који је импоновао и као Србин и као Европејац, и који је - за време свог конзуловања у Приштини - мисију националног радника сјајно извршио: истински родољубив, сав предан узвишеном циљу - ослобођењу Старе Србије турскога јарма, он је и речју и делом бодрио српски живаљ на Косову и у Метохији у тешко време пред балканске ратове, уливао му самопоуздање, и тиме много допринео да из тих ратова тај живаљ изађе као победник.

Кључне речи: Ракић, лик, Божовић, родољубље, ослобођење

Седиште Рашко-призренске епархије и њеног митрополита (владике) одвајкада је било у Призрену. Свега неколико месеци пошто је фебруара 1901. наследио почившег Дионисија, митрополит Нићифор (Перић) нарушио је ту традицију: именовао је намесника за свога заступника у Призрену, а сам прешао у Приштину¹. Упркос протестима српске владе и њеним захтевима да се врати, у Приштини је остао више од једне деценије и епархијом управљао радећи у згради испод цркве Св. Николе (познатој под народним именом "митрополија")². Његова бахата и хедоистичка нарав била је узрок

¹ Рашко-призренска епархија налазила се све до ослобођења Старе Србије 1912. под ингеренцијама Цариградске патријаршије, па је Српска православна црква била лишена могућности и да утиче на Нићифора, камоли да интервенише.

² Иако је премештај седишта Епархије и свој одлазак из Призрена образложио потребом да своје одлуке усаглашава с политиком српске владе преко конзула у Приштини, Нићифор се на то одлучио из личних побуда и приземних разлога.

многих сукоба како са Србима у Епархији тако са српским конзулима у Приштини, а његове круте и самовољне одлуке имале су погубне последице како по рад српских школа тако по односе турских власти према Србима уопште, па га је српска влада присилила да априла 1911. године поднесе оставку и напусти високи црквени положај³. По одлуци Цариградске патријаршије, надлежне за све православне епархије у Турској, на место митрополитовог заступника дошао је архимандрит Сава Тетовац, а за његове помоћнике и чланове Епархијског одбора српска влада је одабрала тројицу младих професора призренске Богословско-учитељске школе. Били су то Риста Скакаљевић, Стојан Зафировић и Григорије Божовић, већ познат писац.

Кад су средином маја допутовали у Приштину и пријавили се Конзулату Краљевине Србије, примио их је лично конзул, знаменити српски песник Милан Ракић⁴, и обавестио их да их у просторијама митрополије увелико чека архимандрит Сава.

Епархијски одбор је остао на окупу четири месеца, до почетка септембра 1911, кад је за нићифоровог наследника изабран и рукоположен Гаврило (Дожић)⁵. Човек прагматичних како духовно-канонских тако лаичких назора, новоизабрани митрополит је одмах показао безусловну спремност да све што је под јурисдикцијом Рашко-призренске епархије и њеног митрополита (манастири, цркве, школе, црквено-школски одбори, културно-просветна друштва и слично) подреди стратегији и циљевима националне политике српске владе и седиште Епархије без одлагања вратио у Призрен, а митрополију у Приштини затворио. Док су се професори Р. Скакаљевић и С. Зафировић такође одмах вратили и прихватили школских дневника у призренској Богословско-учитељској школи, Григорије

³ Родом Банањаним, Нићифор је у Приштини дочекао и бугарску окупацију 1915. године. Пошто је на свечаности, на коју су га позвали рачунајући на његово незадовољство, изјавио да су Ћирило и Методије били Грци а не Бугари, Бугари су га одмах притворили, а потом конфинирали у манастир Рила. Инценирајући несрећни случај, ту су га и убили 1916.

⁴ Милан Ракић је био на челу Конзулата у Приштини с прекидима од марта 1905. до средине октобра 1911.

⁵ После Варнавине смрти 1936. Гаврило (Дожић) је изабран за патријарха Српске православне цркве.

Божовић је "по савету с високог места", како је известио ректора школе, остао у Приштини још месец дана, до 12. октобра те године⁶.

Мада је због продуженог боравка у Приштини имао деликатну новчану аферу неизвесног исхода, о чему сведочи обилна, дуго-трајна и мучна преписка с Главним одбором Фонда "С. М. Игуманов" због наплаћених трошкова и за октобар⁷, Григорије Божовић није открио ни ко му је саветовао да остане, ни зашто да остане, ни где је и шта је радио још месец дана⁸.

И часови у друштву с песником Миланом Ракићем, и песнички стваралачки тренуци, и песничка личност дубоко су се утиснули у Божовићеве успомене на петомесечни боравак и све што се тих бурних и драматичних дана дешавало у "азијатски намрштеној Приштини". Већ у првој међуратној књизи, која се појавила 1924.⁹ и за коју је С. Винавер написао да је најпре збирка "извештаја" и "фотографских снимака" о "крвавоме и жалном", "ропском нашем Југу"¹⁰, он је објавио целу прегршт приповедака с мотивима из митрополије и конзулата и у њима оставио јединствена и веома драгоценна сведочанства како о догађајима и злехудим судбинама Срба тако о песнику Милану Ракићу. Иако незаобилазна у писању сваке биографије песника Милана Ракића, та документарна сведочанства остала су све досад мало позната чак и историчарима књижевности због полувековног изгнанства Божовићевог књижевног дела из ризнице српске културне баштине.

⁶ Архив Србије, МИД - ПП, бр. 221/1914.

⁷ Др Миленко Јевтовић: *Личности и књижевно дело Григорија Божовића* Стари Колашин, З. Поток 1996. књ. 1. стр. 52.

⁸ Пошто је у Епархијском одбору био задужен за манастире и цркве и имао турска документа која су му омогућавала да путује по Косову без ограничења, одавно се зна да је Г. Божовић остао "по савету" конзула М. Ракића МИД-а да би урадио неке од оних послова о којима се у Станојевићевој "Народној енциклопедији" из 1926-те (стр. 220) каже да је "пре рата" у Старој Србији био "у поверљивим народним службама".

⁹ Гр(игорије) Божовић: *Приповетке*, Графички институт "Народна мисао", Београд, 1924.

¹⁰ Станислав Винавер: *Са крвавога и жалнога Јуџа*, "Приповетке" Гр. Божовића, Време, III/935, 28. VII 1924, стр. 4.

Сусреј у Приштини

Песник Милан Ракић први пут је дошао у Приштину марта 1905. и остао на раду у српском конзулату до октобра те године, кад се вратио у Скопље, одакле је и дошао. Конзулат у Приштини поново је преузео септембра 1906. и у њему остао на раду до јула 1907, а најдуже је остао на челу приштинског конзулата у трећем мандату, од краја децембра 1903. до средине октобра 1911. године. И између другог и трећег мандата дипломатске службе у Приштини радио је у српском конзулату у Скопљу. Приповедач и путописц Григорије Божовић, опет, постављен је за професора гимназијских предмета у Богословско-учитељској школи у Призрену у лето 1905, по завршетку Духовне академије у Москви и по сопственој жељи, изражаненој у својеручно написаној молби. У Призрену је остао до средине октобра 1907, кад је, по потреби службе, упућен у Битољ, на рад у тамошњој нижој Српској гимназији, а из Битоља се вратио крајем октобра 1909. и остао у Призрену до окупације Србије 1915. године. Иако ни један ни други нису о томе оставили никакав писани траг, висока је вероватноћа да су се негде срели и упознали и пре мајског сусрета 1911. у конзулату у Приштини зато што су преко пет година били један другом у непосредној околини¹¹. И под претпоставком да ипак нису, сигурно је да су као писци један за другог у том тренутку добро знали, поготово приповедач за песника. Јер, како сами сведоче, и тих година су и један и други "углавном редовно" примали и читали српску књижевну периодику, а од 1909. и један и други били су сарадници гласовитог "Српског књижевног гласника", чије су свеске редовно стизале у конзулат у Приштини и у библиотеку Богословско-учитељске школе у Призрену и обојици биле свежа и "драгоцена" литература¹².

¹¹ М. Ракић је, како показују његова "Конзулска писма 1905-1911" (Просвета, Београд 1985, с. 229) Г. Божовића поменуо једино у писму министру МИД-а Србије од 20. фебруара 1911, у којем га без оградe предлаже за члана Епархијског одбора Рашко-призренске епархије, кад је Ниђифор пристао да поднесе оставку.

¹² Григорије Божовић: *Како смо писали и читали књиже под Турцима*, Политика, Београд 1936, XXXIII, бр. 10.207, стр. 10.

Било једно или друго, мајски сусрет песника и приповедача у конзулату у Приштини, како се може прочитати у Божовићевој приповеци "Код јунака прича", обележио је необичан и редак случај.

Григорије Божовић је познат по томе што је више него иједан други приповедач српског реализма "преписивао сам живот". Приповетку је чврсто ослањао на стварни, истинит догађај, дограђујући га само онолико колико је то захтевала његова књижевна транспозиција, а књижевне портрете обликовао по ликовима људи које је познавао, па и живих, покаткад под правим и пуним именом. У београдском часопису "Нова искра" он је још 1906. објавио једну такву приповетку под насловом "Евет неисе"¹³. Прототип јунака те шаљиве приповетке био је "вечити засупник упражњених митрополија" архимандрит Сава Тетовац с именом и звањем које је као калуђер имао и под којим га је околина знала. Описао га је реским и згуснутим реалистичким бојама на основу приповедања оних који су га познавали и знали и представио га као заветног родољуба, лукавог комбинатора и дипломатског вештака, али је неке његове карактерне особине, као што су слаткоречива срдачност и притворна понизност, надоградио до карикатуре. Чак је и причи дао наслов по узречици коју је стари архимандрит неконтролисано често изговарао и без повода и без смисла и која у преводу с турског не значи ништа друго осим "да, свеједно". Прича је имала више него широк одјек. Многе Србе у Старој Србији грохотом је засмејала, а архимандриту Сави оставила надимак по којем је постао много познатији него под калуђериским именом и звањем.

Кад је у конзулату у Приштини у сусрету с Миланом Ракићем чуо да ће пензионисаног митрополита Нићифора замењивати управо архимандрит Сава Тетовац и да их сву четворицу увелико ишчекује у митрополији, Григорије Божовић се, по сопственом признању, нашао у реткој и деликатној ситуацији.

"Моје запрепашћење није имало краја, кад сазнадох да је за митрополитског заступника одређен он, Евет-Неисе" - дневнички искрено пише Григорије Божовић у другој причи о истој личности и првој с мотивом из приштинске митрополије под патетичним насловом "Код јунака приче", а затим исто толико документаристички наставља: "Према старцу сам имао поштовање, те хтедох одмах да се

¹³ Нова искра, Београд, 8/1906, бр. 11-12, стр. 325-329.

вратим. Али Милан Ракић и други навалише на мене. Објасниће му они, рекоше, да је то обична књижевна ствар, без рђаве тежње према његовој личности. Најзад ми Ракић показа депешу¹⁴ покојног Милована Миловановића¹⁵ и ја збуњено, као на губилиште, пођох у митрополију. Нека буде што ће бити, нема се куда.

Пређох преко прага као Грк у тамницу¹⁶.

Мудар и лукав, врстан познавалац грамзиве подмитљивости челника турске власти, а предан родољуб и спреман на сваку личну жртву да би помогао свом "већ изнемоглом српском народу", како га писац у тој причи приказује, архимандрит Сава није пружио прилику ни приповедачу да се извињава ни песнику Милану Ракићу да га брани. Напротив. Зарад општег народног циља, понео се као човек изнад сваке личне сујете.

"Добро си учинио што дође" - лукаво је казао приповедачу ко зна по који пут и док га је испраћао из митрополије, држећи га присно испод руке, да би га, на крају, овако опоменуо: "Твоје златно перо треба да послужи и народу. Само.... малко ваља и да тешемо. Од планина си. Ето, прво, твоје шеширче одмах да бациш, не му је време сега. Па да купиш фешче. И со мене секој пут у хућумат. Да видиш како стари лаже Турци. Хе !... Хе!.. Дођемо најпре на доњи кат. Код врата чауш. Ја њему темена до земље и меџедију у руке. Он како луд потрчи и отвара врата код јузбаше. Ја и њему лиру, тобоже да да по једну каву заптијама. А он превија се преда мном како миника и брзо-брзо води ме код тарират-ћатиба. Е, њему од народа као бајаги бакшиш за Бајрам, десет лира. Ефендија са сузним очима трчи и јавља мутесафиру: неисе-евет, кога сам дошао до њего, е тад иде поравно него пајтон (воз) по Косову... Ето тако се печали за свој народ, златен мој!"¹⁷

Иако минијатура по простору, прва Божовићева слика из приштинске митрополије импресивна је по размерама рељефа оног

¹⁴ Депеша МИД-а с потписом министра била је, по карактеру и садржају, беспоговорно наређење за призренске професоре.

¹⁵ У том тренутку, министар иностраних дела у влади Краљевине Србије.

¹⁶ Гр(игорије) Божовић: *Приповејке*, Графички институт "Народ(на) мисао", Београд, 1924, стр. 96.

¹⁷ Исто, стр. 101.

времена кад је Милан Ракић био српски конзул у Приштини зато што је стварноснија од саме стварности.

Песник - јунак ѝриче

Приповетка "Мучних дана", такође из прве Божовићеве међуратне збирке приповедака, зазвучала је као преседан и кад се појавила у књизи, а на свој начин звучи и данданас као преседан.

Њена фабула је веома поједностављена.

Сељак са Златара, катранџија Вук Дулан, "носио је царску комору из Призрена за Гостивар". На повратку преко Шаре нестао му коњ. Док је нашао коња, изгубио је петнаест дана и остао без пара у свету који не познаје. У Приштину допутовао пешке и чуо за конзулат. Моли за позајмицу, а "зајам божји" вратиће проти у Пријеполу чим стигне кући. Прота зна којим путем ће и како позајмицу вратити у Приштину.

Кад му је Милан Ракић понудио новац, али "не на зајам" него "онако", Вук Дулан се увредио:

" - Боже сачувај, господине! Онако?... Ни до вијека!.. Из ове куће?... А колико она мора давати свакога дана!... Подмићивати Турке и нас од зла бранити, па плаћати учитеље!... Нећу, Бога ми!... Овђе ваља доносити, а никако одавле односити... Само на зајам божји!..."¹⁸

Одбио је да прими лиру, па дукат да врати, а разлику између лире и дуката да попије, и напослетку узео је зајам "три беле мецедије". Свега после једног сата, изненада као што се појавио, Вук Дулан се, међутим, и вратио. Наишао у чаршији на учитеља Васа, свога земљака, а Васо био "при парама", па му позајмио. Враћа "три беле мецедије" и моли конзулског кавазу да их да конзулу "на руку".

" - А ову четврту ... кумим га од неба до земље... нека узме од Вука Дулана из Дражевића, па нека дадне кому невољнику брату Србину" - слуша Милан Ракић кроз отшкринута врата како му Вук Дулан у ходнику оставља опоруку уз заклетву: "Аманет ти божји, ришћанине и брате!..."¹⁹

Ту се прича и завршава.

¹⁸ Исто, стр. 171.

¹⁹ Исто, стр. 172.

Сведе ли се читање овог приповедачког текста на ток радње и след догађаја, као што се обично и ради, закључак је недвосмислен: јунак приповетке је Златарац Вук Дулан, од главе до пете саздан од најплеменитијег моралног и националног материјала, а конзул Милан Ракић је личност из другог плана, присутан да би Вук Дулан у дијалогу с њим имао прилику и повод да открије своје идеализоване врлине. Међутим, читају ли се и текст и контекст напореда, а особито обрати ли се пажња оним деловима овога приповедачког текста који су у лабавијој вези са костуром фабуле, закључак је недвосмисленији да је Милан Ракић лик из првог плана, а Вук Дулан, такав какав јесте, ту да би послужио да се скицира пре свега психолошки портрет песника Милана Ракића као човека у данима општег безнађа Срба у Старој Србији.

Изгледа да се то може и без напора доказати.

"Сетан као и песме његове, под туробним утисцима с пута по Метохији, Милан Ракић давао је последњи облик својем 'Страшном Христу' из опустеле цркве негде у Прекорупљу, кад му наочит каваз пријави Вука Дулана из некога села са шумовита Златара. Сељак уђе замашним, али равним и одмереним кораком горштаким. Скиде с главе прљаву црвену чалму од вуне и поклони се ниско и вично, као пред својим агом или кајмекамом у Пријепољу."²⁰

Ова ситуациона слика из уводних редова приповетке, драгоцена и по подацима о настанку познате Ракићеве песме, наставља се описом како је Милан Ракић устао из радног стола и како се руковао са златарским сељаком. Навикнут да клања и клечи и да љуби и руке и скуте, Вук Дулан се још више изненадио када га је господин конзул нагнао да седне и наручио му "и каву и коњак", али је ипак остао прибран и све то примио "просто и уљудно без снебивања... као кад је примао причест у својој неугледној цркви сеоској"²¹.

Ако Вук Дулан има исувише разлога да га узбуди такав Ракићев дочек, шта је разлог да Ракића, како приповедач описује, емотивно узбурка и заталаса Дуланов долазак?

"Јер, тешко бејаше живети у прљавој и веома непријатељској Приштини" - разјашњава хроничар "крвавога српског Југа" у овој

²⁰ Исто, стр. 168.

²¹ Исто, стр. 170.

причи о Милану Ракићу, дајући јој веома симболизован наслов, што је иначе ретко чинио. "Много тврђа и несложенија душа ту малакше и почне да чами. Свакога дана извештаји тежи и страхотнији. Косово у смртним трзајима, Сириниће изједна гине, Рогозно већ отупело од поганског јарма, а из Метохије, може бити ускоро, неће бити ни гласника да јави како су се последњи остаци истурчили или замакли ноћу преко Копаоника... Пролазе непрестано испред очију везени фермени зулумћарски, велике сребрне муштикले, чохана цубета мрачних хаџија, који барем о рамазану морају по некога потурчити. Врстају се бели копорани, затегнуте арнаутске чакшире, кече и ћулави. Из дана у дан Ракић је могао све боље да увиди како је све мање разлика између српскога и арнаутскога копорана, између њихових ћулава: труђаше се раја, да би голи живот сачувала, да се на путу по ношњи не би могла познати! Ћулави, ћулави..."²²

То је слика амбијента у којем је живео и конзуловао Милан Ракић; то је фреска атмосфере у којој је песник Милан Ракић стварао свој чувени "Косовски циклус" родољубивих песама; то је, најзад, психолошки тренутак у којем је конзул и песник Милан Ракић дочекао златарског сељака и кириџију Вука Дулана.

"Као да је с неба као какво знамење пао на Косово да мало разгали и обрадује, да му сетно срце куцне на ону струну која је заточенике своје нагонила да запевају кад су са страхобним кољем на рамену гредили ка калемегданском целату" - описује Григорије Божовић узбуђење и усхићење песника 'силних оклопника без страха и мане' што му је врата конзулата отворио Златарац Вук Дулан и овако наставља да дограђује тај редак тренутак из Ракићевих конзулских дана: "У леденој стварности сама ова појава као да каже да смо још живи, да Шумадије има и с ове стране тмурнога Јавора. Вук Дулан као да је из камена исклесан од првореднога уметника. Србин. Снажна и здепаста тела, плав, тихо непоказна изгледа. Сав непромењив, увек онакав каквог га је дало његово скровито катранџијско село. Арварски опанци, пеленгири и гуњац и јанџик. Пртена кошуља, раздрљена под грлом, са великим колиром. Море каква срећа да човек у мору одвратних ћулава види што српско, али онако потпунице, од главе до пета!..."²³

²² Исто, стр. 168-169.

²³ Исто, стр. 169.

Ако и иза цитираних редова остаје простор за некакав знак питања, завршна реченица развејава сваку сумњу о коме је написана ова приповетка и то је њена централна личност, а та реченица гласи:

"Милан Ракић нечујно притвори врата и поносито осети да је вредно мучити се у прљавој и азијатски намрштеној Приштини"²⁴.

Иако се на сваки начин издваја, приповетка "Мучних дана" није последњи Божовићев књижевни текст у којем је писао о Милану Ракићу и Ракићевим конзулским данима током лета 1911. у Приштини. Мада се његово име ниједанпут не помиње експлицитно, Милан Ракић је, на пример, непрестано присутан у контексту и приповетке "Као јерарх"²⁵, у којој је Григорије Божовић, на основу истинитог догађаја, приказао колективни отпор Срба потурчавању српске девојке и њеној удаји за Арнаутина и детаљно описао мучну атмосферу у митрополији и конзулату оних дана кад се све то дешавало. У причи "Оклопник без страха и мане", пак, Милан Ракић је и имплицитно и експлицитно поново један од актера. То је она позната приповетка о злосрећном чича-Мојсилу Златановићу, сељаку из околине Новог Брда, кога је невоља натерала да пре зоре покуца на врата митрополије и да завапи за помоћ. Арнаутима запала за око његова плодна земља па хоће по сваку цену да га отерају с имања и прогнају у Србију, а он "земљу уватија зубима" па чека да га Србија ослободи и да је дочека као њена "жива тапија". Арнаути инсценирали сукоб и турским властима пријавили да је чича-Мојсилов син насрнуо на част њихове девојке, а турска власт из Гњилана га осудила на робију и спрема му прогонство у Анадолију. Иако му је веома жао сина, чича-Мојсилу је још више жао што је стар и што неће никога имати у кући да дочека кад Србија дође ако не избави сина.

"Спасосмо осуђена сина чича-Мојсила Златановића"- завршава Григорије Божовић приповетку, којој је нашао наслов у једном стиху познате Ракићеве родољубиве песме. "Није нас баш много коштало. Потресен, Милан Ракић никако не допусти да старац плати. Али пристаде да дођемо сви у кафану код Стојана Бојковића, где нас чича-Мојсил широке руке почасти. Беше пророчки надахнут и крепак.

²⁴ Исто, стр. 172.

²⁵ Исто, стр. 61-70.

А кад на Косово паде тиха ноћ и кад звезде чудно затреперише ону чежњиву песму, коју је код нас само Ракић без позе осетио, он позва нас двојицу-тројицу, те без каваза и оружја пођосмо низ Диван Јол право на Газиместан. Душе су нам биле пуне крепости Мојсила Златановића. Милан Ракић застаде и окрену се Преполцу. Рече да је најсрећнији што је каплар српске војске и тихо, тихо, сав у истинском заносу поче да рецитује своје пророчке стихове 'На Газиместану'²⁶.

Некѣролоѣ усїоменама

Петомесечни боравак у Приштини и рад у приштинској митрополији оставили су Григорију Божовићу мучна и болна, трајна сећања, она од којих никад није успео ни да се растерети камоли да се ослободи. Осим трагичних судбина оних Срба који су тражили помоћ и које је упознао у митрополији и српском конзулату, дубок и висок обол тим његовим болним сећењима дала је атмосфера опшег безвлашћа и страха у којој су Срби тих дана живели. О томе више него уверљиво сведоче како мотиви приповедака из приштинског амбијенталног круга тако документаристички записи и пасажии њима. Једина светла тачка и ослонац, како из приповедачких текстова произилази, била му је отмена и достојанствена, стамена и постојана, увек поуздана личност Милана Ракића. О томе на особен начин говори и ова епизода: кад је 1928. после пуних седамнаест година, већ с угледом расног и познатог српског приповедача, поново дошао у Приштину, Григорије Божовић је прво потражио кућу у којој је Милан Ракић живео и зграду конзулата у којој је песник радио, а убрзо потом, сентиментално дирнут руинама које су га дочекивале, написао путопис "Умирање и васкрсавање"²⁷ и у њему записао чак и шта је Милан Ракић изговорио посматрајући с прозора како последњи турски султан Мехмед Решад напречац одлази из Приштине.

Григорије Божовић је високо ценио Милана Ракића као песника, али је из Ракићеве поезије издвајао оне песме које су инспирисали епско "српско наслеђе", "неисцрпна крепост тих старинских јунака" и "опевана" српска "страшна костурница" и њима

²⁶ Исто, стр. 19-20.

²⁷ Григорије Божовић: *Царѣе и резе*, Београд, 1928, стр. 48-55.

се душевљавао. Много више него песник и његова родољубива поезија, међутим, Милан Ракић је пленио и посесивно за себе везао приповедача Григорија Божовића као човек и национални радник. Божовићев некролог "Милан Ракић - национални радник", објављен убрзо после песникове смрти најпре у "Српском књижевном гласнику"²⁸, потом и у "Политици"²⁹, најречитије то показује како насловом тако садржајем од првог до последњег свога слова.

"У царству пуна анархија и насилништво да човек без страха није ни код мутесарифа могао доћи. Крај за крајем, жупа за жупом попуштала је. Убијани су први људи, гоњене са наслеђена прага вековне чивчије. Концепције султана Абдул-Хамида биле су се потпуно подудариле са оним амула-Зеке из Пећи: нека нестане Срба, па ће бити мирно и царство и Арнаутлук!.. Школе су тек овде-онде тавориле, учитељи били по тамницама. Попа су крадом, странпутицама и ноћу, доводили у села да венча и опева. Свакодневни извештаји о погибијама били су већ немогући... Српском народу у царству се смркавало. Била је на помолу блиска самртна ноћ..."³⁰.

Тако Григорије Божовић описује у некрологу прилике и атмосферу у централној Старој Србији оних дана кад је "дете свога века" Милан Ракић допутовао у Приштину "да брани то клето Косово", али одмах тим трагичним приликама и "самртној" атмосфери супротставља самог Милана Ракића:

"Зрачио је тада на све Милан Ракић. Јер је у ствари, покрај све своје нерадосне појаве, пророчки носио нашу националну веру и у том погледу био одлучан оптимист. Та његова вера као зараза је утицала не његову околину. Ја знам колико је између нас домородаца оживела наново после којег часа проведенога са њиме. На изглед мекани гњилански рајетин скидао је с руке секирче и прихватао пушку после Ракићева погледа... А како је још лако испадало за руком Милану Ракићу да у згаженој, стравично духовно згужваној Приштини подигне и њенога малог кондурџију, сајџију, мутавџију да

²⁸ СКГ, нс, књ. IV, бр. 5, 1938, стр. 338-342.

²⁹ Политика, XXXV/1938, бр. 10.808, стр. 4.

³⁰ Григорије Божовић: *Чудесни куйови*, Јединство, Приштина 1990, књ. 3, стр. 239-240.

приме на себе улоге које су некад у њој носили трговачки нотабли и прваци народни..."³¹

Док су Срби смели и излазили на приштински сокак само под фесом или ћулавом, Милан Ракић је на главу стављао шешир и излазио у дневне шетње "до увора Лаба у Ситницу, до Чаглавице, до Лапљег Села", а ноћу, без пратње и чувара, сведочи Григорије Божовић, шетао по Газиместану. "О великим саборима он је долазио у Грачаницу као да је то била Раковица крај Београда, о Петрову-дану пролазио је китњастом Дреницом за манастир Девич као да путује кроз Левач", а "својом легендарно храбром појавом и господским држањем на сваком месту... збунио оне којима осiona мржња на нас није дотле допуштала ни мисао да постоји храбро срце и отмено јунаштво код онога који на време није проверио"³². А пећки мутесариф, "једна страшна војничина и људескара", рекао је пећким Србима, после Ракићевог путовања по Метохији, "да је у Пећ свакако тешко долазио такав господин и Европљанин и да он дотле није могао веровати каквих све људи има она... она мала Србија."³³

Редови о Ракићевим неспокојима и слутњама, виолини и полугласном префињеном музицирању у позним сатима, гостољубивом дому и црном вину или о Ракићевим сећањима на детињство и београдску Палилулу и њима слични други детаљи свакако су веома вредни документарни записи о суштанственим људским одредницама великог српског песника, а њихова вредност утолико је већа што их је фиксирао један такав осведочени мајстор реалистичког књижевног писма какав је био приповедач Григорије Божовић.

Milenko Jevtović

MILAN RAKIĆ IN THE PROSE OF GRIGORIJE BOZOVIĆ

The paper presents the character of Milan Rakić, on the way he was seen by Grigoriје Bozović in some of his stories. Mutual things for all of them is the presentation of Rakić as self conscience and very courageous man, highly regarded

³¹ Исто, стр. 241.

³² Исто, стр. 240.

³³ Исто, 241.

as a Serb and European. During the time he was a consul in Priština he performed the mission of national laborer on a best possible way. He was a true patriot, absolutely dedicated to the admirable cause - the liberation of Old Serbia from Turkish occupation. He encouraged the Serbian people in Kosovo and Metohija, with a word and energy, during the hard times before the Balkan Wars. He gave them the self-confidence and made a great contribution in victory that this people won.

Key words: Rakić, character, Božović, patriotism, liberation

Милорад ЈЕВРИЋ

ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ И КОСОВО

Аутор је указао на блискост између Војислава Илића и Бранислава Нушића, пријатељство њихово велико, док су као дипломатски представници Србије службовали 1893. године у Приштини, Нушић као конзул, а Илић као писар прве класе. У раду је приказана њихова сарадња на истим националним задацима, а посебан акценат стављен је на песме које је Војислав Илић, већ при крају живота, написао управо у Приштини ("Амор на селу", "Муратово тулбе", "Косовски соколови", "Кад се угаси сунце" и друге).

Кључне речи: Приштина, конзулат, Нушић, песме о Косову

Песник Војислав Илић је своје стваралаштво и активни део живота завршио у Приштини. Након полугодишњег службовања на Косову њему је остало само још толико времена да, преко Скопља, оде до Београда и да тамо умре. Дотичне чињенице, мислимо, до сада нису довољно узимане у обзир када се сагледавало значајно и разноврсно дело овог јединог песника српског реализма. Зато је важно анализирати све епизоде боравка Војислава Илића на Косову како би се што боље разумело целокупно његово књижевно дело, али и да би се потпуније проговорило и о тадашњим приликама на Косову које су сагледаване и доживљене кроз емотивну и искуствену призму овог изузетног песника и човека.

Српски конзулат у Приштини за две последње деценије турске владавине над Косовом и другим деловима јужне Србије радио је неколико година, а од тога боравак Војислава Илића као вицеконзула трајао је свега око пола године. Илић је био секретар конзулу Браниславу Нушићу, који је овде службовао око четири године. Нушић је своје конзулско место наследио од претходног конзула Луке Маринковића. Иако Илић није дуже радио и живео у

Приштини, ипак овај период проведен на Косову оставио је видан траг у његовој литератури и политичком ангажовању. То је било немирно време с краја XIX века, када су се примећивали осетни знаци слабљења отоманске империје, а долазило је и до наглог јачања арнаутских разбојничких банди и њихових насртаја на српски народ широм Косова и Метохије. Сведочења о овим зулумима бележио је, поред конзула Нушића, и сам Илић, али се овај за поменуто време свога краткога живота више бавио књижевним радом, те су сведочења које је о њему оставио велики комедиограф важнија и потпунија. Нушићева сећања и забелешке такође добро оцртавају лик Војислава Илића као човека и песника, али и као националног радника и родољуба који се није много премишљао да ли да оде на Косово или не. Илићев долазак на Косово десио се после ступања на краљевски престо Александра Обреновића 1. априла 1893. године. Наш песник се понадао да ће нови краљ нешто позитивно мењати у Србији и чак му испевао неколико слављеничких песама, али су наступила прва разочарања у тадашњу радикалну владу, болест је почела да га нагриза, а видело се да и краљ Александар креће стопама свога оца Милана.

"Та криза одразила се и у песништву и у животу Војислава Илића. Њему је живот у Србији поново постојао неподношљив, и када се његов пријатељ Бранислав Нушић јавио са понудом да заједно с њиме пође у Приштину на нову дужност у тамошњем конзулату, Илић се није много премишљао"¹.

Илић је 25. маја 1893. године постављен за писара I класе конзулата у Приштини и имао је превасходан задатак да у свему помаже конзула Бранислава Нушића, с којим је пријатељевао још од младих дана у Београду. Нушић је оставио значајна сведочанства о том најранијем познанству и друговању са Илићем, од кога је био четири године млађи, али коме ће бити претпостављени у неколико наврата. Поводом четрдесетогодишњице настанка комедије *Народни њосланик* Нушић је оставио један сажет напис објављен у *Српском књижевном гласнику*, где је најпре истакао велики значај песничке куће Јована Илића у Београду, која је била главно књижевно

¹ В.Илић, *Сабрана дела Војислава Илића*, Предговор: Милорад Павић, "Вук Караџић", Београд, 1981, ср. 37.

средиште и састајалиште већине српских књижевника у тадашњем Београду:

"Песничка кућа Илића била је осамдесетих година једини књижевни клуб у престоници. Сви покушаји, и ранији и познији, да се оснује какво књижевно друштво које би књижевнике зближило и дало јачега подстицаја књижевности, нису ни близу добацивали ономе утицају који је у том погледу имала кућа Илића. Кроз ту кућу, на којој су и дању и ноћу врата била отворена, прошло је неколико генерација књижевника, на прагу те куће сусретали су се стара романтичка књижевност, која је већ изумирала, и нова, реалистична, која се место ње јављала; кроз ту кућу, једном речју, продефиловала је цела наша књижевност седамдесетих и осамдесетих година, почевши од Матије Бана, Љубе Ненадовића, Чеде Мијатовића и Јована Ђорђевића, Лазе Костића, Ђуре Јакшића, Лазе Лазаревића, Милорада Шапчанина, Змаја, Каћанског, Ђуре Јанковића, даровитог и рано преминулог песника, Јаше Томића, тада необично популарног социјалистичког песника, Павла Марковића Адамова, Милована Глишића, Светислава Вуловића, Владимира Јовановића, Јанка Веселиновића, Симе Матавуља, Брзака, Светолика Ранковића, Косте Арсенијевића, типографа, социјалистичког песника, Стеве Сремца, Матоша, Домановића, Шантића, Боже Кнежевића, Љубе Недића, Николе Ђорића, др Милана Савића, Илију Вукићевића, Милорада Петровића, Јована Скерлића и других мање знатних културних и националних радника."²

Прво познанство Илићево и Нушићево датира још из ране младости, када је Илић имао 20 а Нушић 16 година. Они су се одмах спријатељили и њихово искрено друговање и међусобно уважавање трајало је све до Илићеве смрти 1894. године. О тим почецима пријатељства и сарадње Нушић бележи:

"Мене је у кућу Илића увео Војислав, с којим сам још од 1880. године друговао, пошто смо се раније већ сретали радовима у појединим листовима. У почетку се моје и Војислављево познанство сводило на обична виђења код 'Дарданела', знаменитог клуба боемскога и духовнога Београда осамдесетих година, али је, нешто

² Б. Нушић, "Пре четрдесет година", у књизи: *Војислав Илић*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1996. стр. 20-21.

затим, наше познанство постало тешње, па сам постао, не само свакодневи гост већ погдекад и становник куће Илићеве".³

Може се са сигурношћу тврдити да одређивање Илићево за помоћника Нушићевог није било без повезаности са овим њиховим пријатељством и друговањем. Онако како су се срдечно развијали односи између два писца, такав ниво односа задржан је и касније, када је, млађи по годинама, Нушић, шефовао старијем Илићу.

Пре доласка на Косово Илић и Нушић ће заједно учествовати у српско-бугарском рату 1885. године, који је непотребно повео и олако изгубио сујетни краљ Милан. Без обзира на оправданост овога рата, Илић и Нушић су се, као искрени родољуби, одазвали позиву владе и учествовали у њему. И тада је Нушић био претпостављени Илићу, учећи га војним вештинама и дисциплини. Тада су као искрени пријатељи и другови делили све, па и љубав:

"Заједнички смо се заљубили у једну лепу Јагодинку и изјавили смо јој да ће нам само тако драга бити ако нас буде обојицу подједнако волела. Чак смо поделили и власт, мислим моју капларску власт. Дању, за време обуке, ја сам био претпостављени њему, ја сам командовао, а он је слушао; ноћу, он је био претпостављени мени, он је командовао, а ја сам слушао".⁴

Из једног Илићевог писма другој својој жени Зорки сазнајемо да је наш песник у Приштину стигао 18. јуна 1893. а ту се још поручује да му и жена дође на Косово, "јер без тебе, о љубезна, за покој ми душа не зна!" У истом писму он описује и Приштину, која му се учинила прилично лепа и интересантна: "Што се саме Приштине тиче, имам да ти кажем то да је варош релативно лепа и сви ме уверавају да је здрава. Само им не ваља вода. Но ово последње тиче се више тебе пошто мене вода не интересује бог зна како".⁵ Из назначеног писма стиче се утисак да су, поред осталих, и здравствени разлози одвели Војислава пут југа, али оштрија клима и велика висина Приштине, како ћемо даље видети, нису погодовали нарушеном здрављу Илићевом. Он је у Приштину довео жену и децу и намеравао ту дуже да живи.

³ Исто, стр. 21.

⁴ Исто, стр. 112.

⁵ В. Илић, *Сабрана дела Војислава Илића*, Преписка, редакција и коментар: Милорад Павић, "Вук Караџић", Београд, стр. 73.

Српски конзулат у Приштини, који је основан 1889. године, био је релативно пристojно станиште за нашег песника. Прилике у којима је конзулат радио у неколико следећих година, међутим, биле су изузетно тешке и опасне. Нушић и Илић наследили су конзула Луку Маринковића, кога су Арнаути заклали приликом бријања. Сигурности није било ни у самој Приштини, а још мање у другим варошицама и забаченим селима. Из свих крајева Косова и Метохије конзулату су стизали жалосни гласови о сваковрсним насиљима над Србима. Задатак конзулата био је, између осталог, да о тим зулумима извештава владу у Београду и да, колико може, код локалних турских власти утиче на њихово смањивање.

Но, упркос недаћама и непријатељском држању турских власти, Илић се у Приштини веома добро снашао и задивљујуће достојанствено држао. Добио је солидну кућу тик уз конзулат, набавио покућство и почео да обделава башту. У слободном времену радо је посећивао околна места и бројне знаменитости. Према турским властима и арнаутском становништву држао се храбро и достојанствено и у томе је био прави потомак српског племићког понашања и славе. У својим сећањима његова жена Зорка бележи:

"Носио је сабљу као конзуларни чиновник, што је међу Арнаутима била велика смелост. Нико раније то није чинио на Косову. Што је добро прошао тада, има да захвали свом пријатељу Бахир-паши."⁶

О Илићу као свом ревносном службенику сведочио је Нушић после много година од песникове смрти. Нушићеве забелешке и накнадна освртања драгоцена су зато што осветљавају приватни и службени лик Илићев. Ево како то чини наш најпознатији комедиограф:

"Интересантан је био тај однос шефа и потчињеног, који је тад постојао између мене и Војислава. Војислав је тај однос са највећом коректношћу одржавао. Када би били сами у канцеларији, били смо своји и водили смо интимне разговоре, као и раније код 'Дарданела', али чим би ко ушао к мени, па ма то била и послуга, Војислав би се усправио као свећа и стојао преда мном понизно,

⁶ Исто, стр. 229.

титулишући ме са: 'Господине конзуле!' и не одајући се ничим, ни покретом, ни речју."⁷

Поред тога што је Нушићево службовање и друговање у Приштини било прожето искреношћу и међусобним уважавањем, оно је било испуњено и одговорним национално-политичким радом и патриотизмом, у којем ниједан од њих није заостајао. Међутим, Илићева болест, туберкулоза, није му дозвољавала да се овај посао настави на дугу стазу, па да донесе и плодносније резултате. Нушићева кћерка Маргита (Гита) Нушић-Предић забележила је у накнадним присећањима: "Војислав и Нушић нису дуго били заједно у Приштини. Већ прва зима, која на Косову може да буде врло оштра, оборила је Илића у постељу, те је брзо пренесен у Скопље, где је било бољих лекара, а затим у Београд, где је умро јануара 1894. године".⁸

Ако због болести и краткоће времена проведеног на Косову Илић није мога богзна шта поради на националном плану, од њега је, ипак, остала једна карактеристична забелешка која нам сликовито представља ондашње прилике у овим крајевима. У једном писму свом другу и песнику Кости Арсенијевићу Илић сведочи о немирима и сукобима који су се дешавали и у самој Приштини:

"Ономад на ноћ припуцаше пушке око наше куће. Ја сам још седео и пио 'рујно вино'. Диге се галама, кад тамо, а оно се потукли неки 'сароши' са патролом. Том приликом убије Онбаша једног несретника од кога су и Срби и Турци и Арнаути пропиштали, убио га је на месту, али онај је први пуцао и Онбашу ранио смртно те је пред зору издахнуо. Најлепше је то што су многи мислили да је нападнут консулат па су са мартинкама трчали пут консулата санћим да бране а извесно надајући се пљачки".⁹

Иако се Илић веома интересовао за политику,¹⁰ он је неупоредиво више волео књижевност, којој је посветио сав свој

⁷ Поменута књига: *Војислав Илић*, стр. 109.

⁸ В. Вуковић, *Из српске књижевности 19. века*, Универзитет у Приштини, Приштина, 1993. стр. 266.

⁹ В. Илић, *Сабрана дела Војислава Илића*, Преписка, "Вук Караџић", Београд, 1981. стр. 75.

¹⁰ "Политику је много волео и ватрено о њој расправљао. Његов отац је мрзео Аустрију и у томе духу васпитавао и синове." (У књизи *Војислав*

живот. Да је књижевност више ценио од политике и националнога рада, налазимо потврду не само у његовом обимном књижевном делу већ и у његовој експлицитној изјави исказаној у једном писму жени Зорки, где дословно стоји: "Стихови ме више занимају него политика".¹¹ И сам Нушић слично констатује у сећањима на Илића и његов рад у Приштини:

"Једном однесем у његову канцеларију хрпу бележака о арнаутским зулумима на Косову, да их среди и изради извештај за Министарство, напомињући да ми је ствар хитна. После два дана обиђем га у канцеларији да видим ради ли и затечем га одиста у послу. Али кад завири у папир који је пред њиме, на моје велико запрепашћење видех стихове.

- Побугу, Војиславе, па не пишеш ваљда извештај у стиховима?

- Знаш - диже Војислав главу - да завршим ово. Почео сам па да завршим!

Била је то Војислављева песма *Амор на селу*. И арнаутски зулуми дочекали су да се допева амор на селу".¹²

Мада је Илић на Косову провео само шест месеци, његов књижевни рад на овом подручју јесте значајан и занимљив. Он је и овде наставио активност на сопственом усавршавању и читању литературе. У томе није био нарочито упоран и истрајан, али потичући из једне угледне београдске породице, имао је изванредан аристократски однос према стварности, па и према самообразовању. Пошто му редовно школовање није ишло успешно, он ни у самопоучавању није показивао доследност и радозналост. Из Приштине пише писмо у којем се каже: "Решио сам се да баталим француски па да почнем да учим да свирам тамбуру. То је много занимљивије и 'хоће се мање времена'". Ово показује да је Војислав Илић испољавао прави дар за уметност и лепоту, да је поред поезије волео и музику и бавио се њоме. Када се зна да је увек волео да се лепо обуче и да му је необично складно пристајала официрска

Илић, Избор и редакција: Милорад Павић, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1966. стр. 99.

¹¹ В. Илић, *Сабрана дела Војислава Илића*, Преписка, "Вук Караџић", Београд, 1981. стр. 32.

¹² Б. Нушић, Војислав Илић као чиновник у књизи: *Војислав Илић*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1966, стр. 109-110.

униформа (Илић је догурао до потпоручника, а Нушић увек био каплар),¹³ о њему и као писцу и као човеку стиче се комплетан дојам као естети са префињеним укусом и стилем. Зато није ни чудо што су његови стихови и песме биле онако углачане и по форми и по изразу, те многе од њих представљају права савршенства.

Поред већ помињаног *Амора на селу*, на Косову или о Косову настале су и следеће песме: *Арнауџка*, *Мурајово џулбе*, *Сџаро доба*, *Косовски соколови*, *На џрославу косовске џејџсџоџодиџиџице*, *Службено из Приџџине*, а ту је вероватно писана и његова последња песма *Кад се уџаси сунце*.

Илићев краћи спев *Амор на селу* само је по месту настанка везан за Косово. Иначе, то је једна од општих песничких тема којом се песник могао бавити било где и било када. Кратак боравак у Приштини испуњен је био не само упознавањем и прилагођавањем у новој и негостољубивој средини, него је био довољан и за настанак одређеног броја краћих песничких дела. Ипак, верујемо да се идеја о настанку *Амора* морала јавити још раније. У Приштини је ово дело само финализовано. По својој тематици *Амор на селу* приближује се Илићевим класичним песмама. Спев је једна од ретких ведрих и шаљивих поетских ствари које је Илић написао. С обзиром да је ово дело настало у последњој години песничког живота, можемо судити да је Илић у Приштину дошао са великим амбицијама и лепим надама. Иако многе његове песме одзвањају меланхолично, па и потпуно песимистички, нарочито оне настале у времену болести и пред саму смрт, ова стихована творевина делује веома лако и лепршаво.

Спев је подељен на пет делова и има 15-ак страница у строфама неједнаког броја стихова и слогова. То је љупка прича о богу љубави, Амору, и његовим несташлукима које чини играјући се судбинама људи једног удаљеног села. Ова весела игра изведена је неправим петнаестерцима и шеснаестерцима. Иако је спев писан као епско дело, са одговарајућом радњом, његова наративност делује прилично развучено и монотono. Наративност и песничка живост угушене су баналношћу и дескрипцијом. Иначе, поједина места у

¹³ "Пошто је издржао последњу вежбу, добио је чин потпоручника, па је сачувана и Илићева слика у униформи. Песник је униформу радо носио, у њој је и сахрањен". (В. Илић, *Сабрана дела Војислава Илића*, ст. 231.)

дескрипцији остварена су успешније и могу се мерити са најбољим описима из његове дескриптивне поезије. Ево једног таквог места са самог краја *Амора*:

*И очи подиже к небу. А дойле олуја сшаде,
И један свештао зрачак кроз шавне слојеве паде
И поља обасја собом. А озго, с висина шавни',
Равни удари звона шоњаху у мирне равни.*

Илићева кратка песма *Арнаушка* није писана на Косову, већ много раније, 1889, док јој је повод, вероватно, био у неком актуелном догађају који се могао збити на Косову и Метохији. Песма је штампана у часопису *Коло*. Зашто је Илић писао баш о жени, Арнаутки, можемо само нагађати, с обзиром на њену потпуно потчињену улогу у традиционалном арбанашком друштву; у реалном животу тога времена арбанашка жена се не може замислити са пушком на рамену. Ова песма је у својој основи романтичарског карактера, који представља закаснели одјек овог стила у његовој поезији.

Војислав Илић је био рођени песник који се често и у обичном животу изражавао стиховима. Он је био велики мајстор стиха и риме, па му заиста није било тешко да и свакодневне догодовштине и прозаичне ситуације исказује на поетичан и ритмичан начин. Тако се десило да и један службени допис Министарству спољних послова у Београду напише у облику песме која се зове *Службено из Пришћине*. У овој песми-писму Илић у име конзулата, дакле и самог Нушића, тражи од Министарства паре које једно дуже време нису стизале, па су нашим писцима и конзуларним радницима биле преко потребне. Илић је убеђивао Нушића да ће такав допис пре изазвати позитивне реакције него што ће то учинити уобичајени допис. "Војислав је био у праву" - бележи Нушић. "Овај акт прочитало је цело Министарство, почев од министра па до најмањег чиновника, и ми смо добили новац пре но сви конзулати."¹⁴ Ова стихована проза ипак није без извесне љупкости, те је као таква направила позитиван утисак у једном актуелном тренутку. Ето примера како поезија, макар као пука форма, може деловати на људе

¹⁴ Б. Нушић, Војислав Илић као чиновник, књига: *Војислав Илић*, стр. 111.

и њихове реакције. Илић је, додуше, мислио да остави и трајан траг "У вашој каси и вашој архиви."

На Косово се може односити још једна песма, *Сћаро доба*, у којој се сучељавају два стила и два идеолошко-политичка мишљења. Песма се односи на цара Душана и његово славно доба. У првом делу она је писана стилем и метром поезије, док је њен крај потпуно у духу идеја Светозара Марковића и каснијих радикала који су тражили више реализма и више социјалних тема у литератури. Војислав Илић је био ватрени присталица Радикалне странке, родоначелник радикализма у Србији био је управо Светозар Марковић у три последње године свога живота. У духу њихових идеја једино се могу разумети наредни стихови:

*Тад зайева један од бођаља:
"Дели браће, дели робе!"*

Јубиларне 1889. године објављене су две песме које се односе на Косовски бој и његове јунаке. Песме су пригодног карактера и са насловом *Косовски соколови* и *На њрославу косовске њејсџођо-дишњице*. Али још један пригодан разлог био је повод њиховом настанку. Те године абдицирао је омражени краљ Милан и уступио свој престо тројном намесништву, до пунолетства младог краља Александра. Илић се понадао да ће ова промена, уз тадашњу радикалску владу, донети бољитак Србији. Велике промене су се и десиле, али је касније краљ, преузевши власт, наставио стопама Милановим, испољавајући самовољу и гушећи сваки демократски преображај. Илић је у овој другој песми, у духу тадашњих радикалних настојања, подсећао новог краља на неослобођене крајеве под Турском и неосвећено Косово. Али и други крајеви су неослобођени, као:

*Врла браћа са Миљацке,
-Са Неретве и Вардара.*

Војислав Илић имао је намеру да напише један велики спев о Косову, али га је прерана смрт претекла у томе племенитом настојању. О томе Нушић наводи Илићеве речи: "Жао би ми било да

умрем а да не израдим 'Косово'".¹⁵ И Јован Скерлић у обимној студији о Војислављевом песништву такође слично потврђује:

"Као Бранко Радичевић, и он је намеравао да напише еп о бици на Косову, да оствари сан готово свих српских песника који су толики покушавали и који још чека 'човека послана од Бога' који ће га остварити".¹⁶

Илић је Нушићу говорио шта би отприлике садржавао тај спев, а наш велики комедиограф то је овако забележио:

"Мислио је да прибере све бајке које се односе на поједине развалине, на места, на јунаке итд., па да направи једну красну киту. Таквих бајака и веровања има доста на Косову; има цвећа које плаче, има студенаца светих који извиру испод ђивота; има траве на којој народ види крв".¹⁷

Овде је приближно назначено шта би све обухватио тај велики циклус песама о Косову, али како би се ти делови склопили у једну већу целину, то вероватно тада није знао ни сам Војислав Илић. Нама ипак остаје да судимо само о једној песми из тога претпостављеног циклуса, а то је његова позната песма *Мурајово шулбе*. Као радознао човек и песник, Илић је одмах по доласку у Приштину почео да обилази поједина значајнија места. У већ цитираном писму Кости Арсенијевићу од 22. јула 1893. он ће написати: "Шврљао сам до сада прилично Косовом, а био сам и у Грачаници и Јањеву. Околина је лепа и богата..."¹⁸ Газиместан и Муратово тулбе није могао заобићи. За песму под тим насловом Илић ће рећи да је писана "другом половином 1893. године", док је за већину других увек тачно назначавоо датум настанка. То говори да је ова песма стварана у нешто дужем периоду, па отуда и њена савршеност у песничким сликама и контрастима. Овакав приступ једној теми сугерише нам и поетичку концепцију за писање спева о Косову. *Мурајово шулбе* јесте једна од последњих великих песама које је Илић написао:

¹⁵ Б. Нушић, Исто, стр. 125.

¹⁶ Б. Нушић, Исто, стр. 125.

¹⁷ Б. Нушић, Исто, стр. 125.

¹⁸ В. Илић, *Сабрана дела Војислава Илића*, стр. 75.

*Мир вам, јуначки ђреци, шћо самртї ђримисће часно,
Мир вам на ђољу смртїи, где месец ђрейери јасно
И ноћ дубока влада;*

*Где данас варварин Черкез усамљен ђољаном блуди,
И једнолику ђесму извија из снажних ђруди
Гонећи мршава сћада.*

У поетском стваралаштву још једна песма заузима изузетно место. То је предсмртна песма *Кад се ућаси сунце* и она је, вероватно, последња коју је Илић испевао. Осим тога што наговештава скору смрт, она је и по уметничким вредностима најаву једног читавог преокрета у овој поезији. Поетика симболизма овде је добила свој потпунији смисао и садржај. Међутим, не зна се где је песма настала, а објављена је тек после Војислављеве смрти. Врло је веровато да је и она писана на Косову, пошто је из Приштине, као тешко болестан, Илић пребачен најпре за Скопље, а одатле одмах за Београд, где је и умро 21. јануара 1893. године. Оваква песма није могла настати у једном даху, она је писана у нешто дужем периоду, па је готово сигурно да је и она настала на Косову. У предсмртном боловању јавиле су се халуцинације, песнику су се привиђала различита чуда и наказе. Нервно растројен, Илић постаје веома раздражљив и преосетљив на боје и звукове. Зато ова песма верно одражава поремећено емотивно стање песниково:

*Из мрака, из неба, земље, извиру чудесне ђриче.
Гласова све јаче бива и ваздух чистћо ври...
Један се церека лудо, а дрући очајно кличе,
Као духови зли.*

*Но ја их разумем лејо. То нису нечистће сени,
Но моје немирне душе неојевани јад.
Они се оћшимају бурно и сву ноћ ђевају мени
Кроз ојусћели сад.*

Но, песма није само значајна због аутентичности једног духовног стања, већ је она важна и због знатних стилских и иновацијских момената. У њој долази до брисања граница између објективног и субјективног света, кошмарно стање једног узбуђеног

субјекта изражено је симболима и песничким сликама високог зрачења, песник зна да завири и мимо онога што је видљиво и искуствено. Симболистичке одлике појавиле су се баш у време распламсавања симболизма у Француској. Симоблистичких назнака код Илића има и у неким претходним песмама, али оне овде долазе до пунијег изражаја, мада је нагла смрт прекинула природан ток њиховог пуног развитка. За ову нашу тему важно је констатовати да су та прва зрелија искуства на овом плану стицана управо на Косову, Косову као великом симболу укупне српске духовности и културе.

После Косова Илић није више могао певати. Зато његов боравк и рад у Приштини баца посебно, рекли бисмо, ново светло у читању и промишљању ове поезије. Тај период стваралаштва представља круну његовог стваралаштва, иако се оно овде нагло прекида и остаје незавршено. Иако је живео у XIX веку, зачетим косовским циклусом Илић закорачује и у XX столеће. Он није једнолик песник, већ се означава и као романтик, и као реалиста, и као класициста, и као симболиста и парнасовац, у чему се он остварује као утемељивач модерне књижевности XX века. Можемо само наслућивати, да је дуже живео, колика би и каква била метаморфоза целокупног његовог поетског стваралаштва.

Milorad Jevrić

VOJISLAV ILIĆ AND KOSOVO

Author marked the close relation between Vojislav Ilić and Branislava Nusića and their great friendship, while they, as diplomatic representatives of Serbia, worked in Priština during 1893. Nusić as consul and Ilić as the first class clerk. The paper describes the their cooperation on the same national tasks, special accent was laid upon the poems that Vojislav Ilić, at the end of his life, had wrote in Priština (Amour at the Village, Murats turbe, Kosovian hawks, When the Sun Sets Off and others).

Key words: Priština, consulate, Nušić, poems on Kosovo

С
Р
П
С
К
И

Ј
Є
З
И
К

Жељко ЂУПИЋ

**"СВЕТО" И "ЂАВОЉЕ" ИЛИ: ТРАГОВИ КУЛТНОГ
У КОСОВСКОМЕТОХИЈСКОЈ ТОПОНИМИЈИ**

Аутор се у раду бави топонимима са подручја Косова и Метохије чија семантика у себи садржи на неки начин посебан однос човека према локалитетима које именује. Ту су култно, свето, ђавоље, зло и сл., али увек јасна емотивност у процесу топонимизације. Не побрајају се сви топоними, али је аутор покушао да изведе главне мотиве.

Како се из рада види, косовскометохијско подручје је врло богато називима који имају примесе култног, и то култно је разнообразно. Мноштво локалитета чији називи упућују на ново- српске (оне после примања хришћанства), старосрпске, али и старословенске митолошке представе (*баба, сѿарац, вила, русалке, крстѿ, зайис, црква, манасѿир, ђаво, враѿ, Марко Краљевић, Проклеѿа Јерина, гроб/гробље ишѿд*).

Кључне речи: Косово и Метохија, топонимија, култна

У овом раду позабавићемо се топонимима чија семантика у себи садржи на неки начин посебан однос човека према локалитетима које именује. Ту ће се наћи култно, свето, ђавоље, зло и сл., али увек јасна емотивност у процесу топонимизације. На косовскометохијском простору, у оквиру српског особито обележеном - богатством српских верских објеката, сеобама под утицајем продора ислама, иселјавањем односно смењивањем становништва, и нарочито народним осећањем да је Космет "духовна вертикала" српског народа - мноштво је назива локалитета који упућују на новосрпске (оне после примања хришћанства), старосрпске али и старословенске митолошке представе. Неће се овде моћи побројати сви они, али покушаћемо да изведемо главне мотиве топонимизације.

У раду смо се користили грађом објављеном у тринаест до сада издатих књига Ономатолошких прилога. Она обухвата велик

део косовскометохијског простора (и један део ван њега, али који је у старој српској држави био посед Дечанског властелинства - плавско-гусињска област), па мислимо да може послужити за сагледавање неких општих етнолошко-лингвистичких црта. Из тога проистиче да нас овде занимају претежно прозирни топоними. Бављење називима "тамног" постања захтева другачији, дијахронијски приступ, мање обимну грађу, усредсређивање на тек неколико назива - бар у чланцима онакве врсте какве је овај. Етимолошко тумачење топонима понекад је врло осетљиво, несигурно. Рецимо нпр., како пише А. Лома, тек "Турски записи XV в. топонима *Туручица* (Лаб), не бележећи никакав вокал између т- и р-, ближе нас његовој вероватној етимологији *Тручица* **Тројеручица*".¹

Што се тиче синхронијског приступа, користили смо и *Топониме Косова* А. Урошевића,² као додатак основној грађи.

У прегледу косовскометохијске топонимије овакве врсте нећемо правити поделу на паганску и хришћанску мотивацију. Сматрамо да се у Срба, и у српским веровањима и обичајима, оне преплићу, прожимају. При овоме, израз *косовскометохијска топонимија* треба узимати условно: она се углавном не разликује од општесрпске. У топонимима о којима говоримо у овоме раду неке разлике ипак постоје: ако ништа друго, бар у учесталости њиховој.

1. По Српском митолошком речнику,³ *баба* је у старословенским веровањима била демонско биће, а тако се еуфеми-стички називало и старо женско божанство у Срба чије име није сачувано, из претераног страхопоштовања према њој. Иначе, лексема *баба* је прастара, потиче још од времена балтословенске заједнице, и основно значење јој је 'стара жена, старица; дедина жена'.

Бројни су топоними, углавном ороними, са основом *баб*-и код нас и уопште у словенском свету.

¹ А. Лома, Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу, Ономатолшкоки прилози (даље П) XI, Београд, 1990,3.

² 2 А. Урошевић, Топоними Косова, СРЗб., књ. LXXXIX, Одељење друштвених наука, Расправе и грађа, књ. 9, Београд 1975.

³ Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић - Н. Пантелић, Српски митолошки речник, Друго допуњено издање, Етнографски институт, Београд 1998.

Како наводи Р. Раденковић,⁴ "М. Павловић сматра да је *Баба* врло чест назив за планине са рудницима, тј. за она места где има 'живота под земљом' (*Бабин зуб*, *Бабина глава*, *Бабин кал*, *Тресибаба*), а да сам појам баба одговара грчкој богињи подземља - П. Скок⁵ пише да из појма "старе жене" "излази предоџба о намрешканости лица и сва остала својства незграпности. Све то игра велику улогу у ономасиологији, нарочито у изведеницама", а В. Полак,⁶ разматрајући нека питања балканске топонимије, закључује да у неким топонимима са основом *баб-* имамо супстратни апелатив *баба* 'велики камен, хридина' и да је њихово довођење у везу са словенским баба 'старица' производ народне етимологије, али да се, наравно, неки новији топоними свакако односе на словенски апелатив баба.

На простору Косова и Метохије, у досад објављеној грађи, налазимо десетак именована са овом основом за које би се могло претпоставити да чувају успомену на поменуто старо женско божанство: *Баба*, планина у Проклетијама, *Бабино њоље/Бабино*, пашињаци у Проклетијама, *Бабино Поље*, село у Проклетијама, *Бабин дол*, у В. Хочи, *Бабин до*, у Врби у Проклетијама, *Бабина њећина*, у селу Плунце у Проклетијама, *Бабетино брдо*, у Јажинцу у Сиринићкој жупи, *Бабин гроб*, у Бањи (М. Подгор), *Бабина руја* и *Бабљак*, у Кијеву (Прекорупље).⁷ Наравно, на десетине је именована секундарног постања: нпр. од *Баба - Бабина гора*, *Бабин вр*, *Бабине сйране*, *Бабин њошок*, или од *Бабино њоље - Горње Б. њоље*, *Доње Б. њоље*, и сл. Такође, више је микропонима у којима препознајемо основно значење лексеме баба 'старица; дедина жена': *Баба-Анђина*

⁴ Р. Раденковић, Трагови паганских и хришћанских култова у топонимији сврљишког краја, Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције, Београд 1987, 186.

⁵ П. Скок, Етимологијски ријечник хрватскога или српскога језика, Књига права, Загреб 1971, 82.

⁶ В. Полак, Разматрања о баланској топонимији - Баба и слични ороними, *Onomastica Jugoslavica* 8, Загреб, 1979, 25 - 32.

⁷ Код А. Урошевића налазимо између осталог и Мучибаба, Бабина врата и Бабин Мост, у попису Области Брановића Бабинос, в. Задужбине Косова. 600. На истој старници и ојконим Бабајлоћ код Дечана, у Дечанској повељи наведен као Бабе. Слично образовања је, вероватно, и топоним иБабајбокс, код Баковице.

њива, Баба-Сџанино иџд. Микротопоним *Бабисџарац* у Бањи (М. Подгор) вероватно је метафоричан (стена на којој се издвајају две погнуте фигуре).

У вези са овим помињемо да су, како налазимо у Српском митолошком речнику, "балкански Словени имали кућне и пољске идоле. То потврђују и топоними врхова брда, поља, извора и насеља, чији су називи настали по светилиштима на којима су били постављени старци идоли... Старац је... врх на тремеђи развођа Дрима, Пећке Бистрице и Дечанске Бистрице. *Сџарац* и *Баба* (верски дуализам) јесу два врха на Проклетијама".

2. По старом народном веровању, *виле* су натприродна женска бића изванредне лепоте. И док је, како пише П. Скок,⁸ код Јужних Словена *вила* фолклорни термин, код северних има значење 'луда, лудост'. Именовања са овом лексемом у основи врло често су хидроними, везани за планинске или шумске изворе са бистром водом, поред којих се виле састају ради певања и играња, или су то пак микротопоними који именују шумске пропланке. Тако нпр. налазимо хидроним *Вилина вода* у Истоку (М. Подгор) и у Источким планинама, односно *Виловишће* у Осојану (Кујавча), *Вилина коса* више Ђеровичких језера у Проклетијама. Осим ових, налазимо и следеће називе: *Вилино коло* у Врбештици (Сиринићка жупа), па *Горњо вилино коло* и *Доњо вилино коло* у Севцу. Како читамо у Српском митолошком речнику, топоним *Вилино коло* јавља се на више места: "за таква места редовно је везана легенда да су ту некад играле виле", и даље: "представљају круг или полукруг у трави, који се разликују од остале траве: негде је она закржљала, негде је друге боје, а негде бујна. *Вилиним колом* народ је називао свако место где би се такав круг траве појавио, посебно ако је то на неком врху брда, пропланку у шуми или код неког извора". На подручју Горе налазимо ороним Самовила (брдо на које се излази на ђурђевдански уранак).⁹

⁸ П.Скок, нв. дело, Књига трећа, Загреб, 1973, 593.

⁹ 9 Како наводи Српски митолошки речник, самовила је "назив који се у источној Србији понекад чује за вилу. Вероватно су га донели досељеници из Македоније, где је много чешће у употреби". Д. Брозовић-Рончевић у раду Трагови поганских кришћанских и исламских култова у топонимији, Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције, Београд 1987, 121, помиње Самовилинско оро, а у грађи из обаласти Јужне Мораве коју

3. У орониму *Русолија/Русалија*, планина у Метохијском Подгору, можда можемо наћи назив шумских и водених вила у веровањима старих Словена - *русалки*. У Сиги (М. Подгор) налазимо и хидроним *русаловац*, извор у планини, а у Проклетијама планину *Русолија/Росулија/Русалија/Русулија*, и хидроним *Русаловац/ Русуловац*, извор на планини *Русолији*. У топониму *Русалије*, њива у Д. Неродимљу, односно село у околини Дечана у старој српској држави, пре бисмо тражили "др. русск. русали язѣѣческий праздник веснѣ, воскресение св. отцов перед троицей, 'игрѣ в етот праздни'... др.-сербск. русалие... сербохорв. русаље",¹⁰ дакле или апелатив *русалије* 'жене које играју и певају по селу о *Русаљама*' (односно сам тај обичај) или назив црквеног (и народног) празника *Русаље* (Духови, Тројица).

4. Микротопоним *Крс* је врло чест у косовскометохијској топонимији. За крст као симбол знали су и стари Словени, па и стари Срби, и имао је вероватно најчешће заштитну улогу. За разлику од хришћанског, "часног", то је такозвани народни, "пагански" крст. Служио је као чувар насеља од пожара, становништва од болести, а штитио је и усева од временских непогода, наводи Српски митолошки речник. Као граничне ознаке крстове помињу наши стари писани извори. *Крс(ш)* као микротопоним везан је 1) за камен у којем је урезан крст, 2) за локалитет поред камена са урезаним крстом, 3) за локалитете где су се крстоноше задржавале, односно где се читају молитве за време литија, 4) за локалитете на којима су раније били "запис" или црква и сл.¹¹ Понекад је *крс(ш)* други део двосложног именовања (први део је присвојни придев од личног имена, или придев - горњи, доњи), нпр. *Видин крс*, *Будурин крс*, *Горњи крс*, *Довањ крс*. У микротопонимима *Никокрс(ш)* и *Никојкрс(ш)* (околина Суве Реке, села Поповљане и Дворане) рекли бисмо да се

доноси Ј. Стаменковић, у ОП ИИ, 421, налазимо микротопоним Самовилско коло.

¹⁰ В. М. Фасмер, *Тимологический словарь русского языка*. Москва 1987. Том III, 520, одредница *русалка*.

¹¹ М. Пешикан сматра да је "вероватно најчешће значење *Крсѣа* 'гранични белег у облику крста', в. *Сѣара имена из доњеѣ Подримља*, ОП VII, 29. Наводи и микротопониме *Крсѣиѣа*, *Крсѣѣц* сада В. и М. *Крсѣец*. Код Урошевића налазимо *Крстац*, *Крстић*, *Крућ /крст'к/*.

крије име светог Николе - наиме, и у једном и у другом селу цркве су посвећене овом свецу. Налазимо и топониме *Крсѿељан*, *Крсѿача*, *Крсѿачица*. За први поменути је везано и предање о неком "владици", а уз друга два нечег сличног нема, али претпостављамо да су истог постања, а не нпр. фитонимског.

4. 1. У тесној вези са *крсѿом* је *зайис*, дрво или камен са "уписаним" крстом код којег се држе молитве о заветним данима. Сасвим је разумљиво да је отуда микротопоним *Зайис* врло чест и скоро увек се јавља у овом облику. Само понегде наиђе се на другачији: нпр. *Велики зайис*, шума у Клинавцу (Прекорупље), *Зайиси*, место на којем има двадесетак храстова у Тучепу (Кујавча), *Зайиснице*, пашњак окружен шумом у Руднику (М. Подгор). Многи од локалитета овога типа имају другачије називе, нпр. *Дуб*, *Дубље*, *Свећена мурика*, *Мийровска јела*, *Јеремино дубље* и сл., али о томе другом приликом.

5. О томе да је простор Косова и Метохије био прекривен српским верским објектима говори мноштво микротопонима насталих од апелатива *црква*, *манасѿир*, од делова црквених и сродних објеката, од назива свештеничких чинова, обредних радњи и сл. Иако уништени најездом ислама, оставили су трагове у топонимији, ако не сви а оно многи од њих. Пошто их је мноштво са истим облицима, само за интересантније облике ћемо дати прецизнију убикацију. Дакле, налазимо: *Црква*, *Цркве*, *Цркоф*, *Црквина*, *Црквине*, *Црквица*, *Црквишће*, *Црквишћа*, *Црквењак* (у Б. Пољу, М. Подгор), *Цакарњош* / *Црквењош*¹² (у Гребнику, Прекорупље), *Црквиче* / *Миланчино црквиче*, *Ђурова црква*, *Црквена вода*.¹³ Даље налазимо: *Калуђери*, *Калуђерци*, *Калуђеровица*, *Калуђерица*,

¹² Како овде постоји двојство облика, не може се са сигурношћу рећи који је од њих старији и шта је у основи првога.

¹³ Треба напоменути да скоро све ове микротопониме налазимо и на подручју Горе. А посебно треба нагласити да је врло чест у селима којима више нема Сраб албански назив за цркву - *Киѿа* (*кисхес*), у овом или сличном облику. Наводимо само неке називе из *Тоѿонима Косова* А. Урошевића: *Ара е кишес* / "црквена њива" /, *Араѿа ѿе киша* / "њива код цркве" / *Араѿ киес* / "црквене њиве" /, *Киша*, *Киша Лазриѿ*, *Киша Милошѿиѿ*, *киша хадукуѿ*, *Киш ѿѿѿок*, *Кодри кишес* / "црквено брдо" /, *Крони кишес* / "црквени кладенац" /, *Лази кишес* и тд., и српске облике *Црквишће*, *Црвена водица* / добијен од *Црквена водица* /.

Калуђерице, Калуђерка, Калуђере, Калуђеров камен, Калуђерска вода, Калуђерска чесма; Јарамонак (у Јажинцу, Сиринићка жупа; треба претпоставити да је овај облик добијен од 'јеромонах'); Појовица, Појово, Пожлавица (Појова жлавица) итд.; Звонара/Кула; Икона; Манасџир, Манасџирски луџ,¹⁴ Белија, Белије, Белијски крш; Исџосница, Исџоснице; Пречисџа, Боџородица/Свеџа Боџородица, Боџородичин џоџок, Свеџа Пеџка, Троџица/Троџице, Троџички крш, Дуовц, село, и Духовац, врх (код Урошевића), Свеџо масло (њива у Изморнику),¹⁵ Девџица, Девџич, Девџичак, Девџина вода, Девџин џоџок.¹⁶

5. 1. Трагове несталих српских верских објеката налазимо и у микротопонимима Ђорџија, Ђурџуе, Илиница, Јеремија, Никољача, Панџељевице, Панџељеџа, Пеџковица, Сџас/Сџасовска чеџма, Сџасавице, Беџов Лукавац (раније Лукавац, по предању - настало по св. Јеванџелисти Луки), са у објављеној грађи приложеним предањима, а могли бисмо их тражити и у именовањима Вароварица,¹⁷ Врача, Врачево, Врачевац, Давњановица, Дамњановица, Ђурџевик, Ђурџева џадина, Ђурџивице, Ђурџоџица, Јосифљева џеџина, Лазарица, Никољџица, Пеџровица, Пеџраковац, Сџасовица, Сџасовице, Сџевандица, Сџефан, Томина, Триџуновица.¹⁸

6. Живеџи у одређеном простору, и именујуџи га, посебан однос човек има према локалитетима за које веже присуство "нечастивих сила". Тако можемо наџи микротопониме, или ојкониме,

¹⁴ Код А. Урошевића и Манасџирка, Манасџирице, Манасџирче.

¹⁵ У речнику САНУ уз одредницу масло налазимо "заст. и покр. маслиново уље... цркв. обред освеђења уља... обред освеђења воде и жлаџосиљања свеџиковине) у жеџи да жодина буде родна."

¹⁶ Код Урошевића још и Пресвеџа, /у уводу поменуџа/ Турчица, у Сџарим именима... М. Пеџикана Госџождина црква. У раду Рани слојеви хриџићанских џоџонима на сџаросрџском џилу,-А. Лома пише да "Од црквених посвета... врло је стар Богородичин предавак..." "Милостиа" у Левиџа /доње Подримље/, можда и Љевоџа /горње Подримље/, Лауџа /Дреница/".

¹⁷ Варица је и "деминуџив од женског имена Варвара (в. Св. Варвара), односно Вар (вар)џица и кувано јело од разног зрневља које се вари", в. М. Недељковић, Годџишњи обичаџи у Срба, Београд 1990, 45.

¹⁸ Код Урошевића и Ариљача /вероватно по св. А/р/хилију, Вароварица, Врача, Врачевац, Свеџи Никола, Свеџи Сџиридон, Свеџојовански џоџок, Цеџилија /по католичкој светици/.

какви су: *Ђавољи ѓрад*,¹⁹ *Врађонос*, *Врађовац*, *Врђовица*, *Врађовишће*, *Вража ѓамија*, *Врашко ѓадинче*, *Врађуа воденица*, *Врађуе минаре*, *Вражи вир*,²⁰ *Аждаја*, *Дракановац*, *Вешићички вир*. Не мора, међутим, семантика оваквих назива упућивати обавезно непосредно на "нечастиве". О страхопоштовању или уопште негативном односу према извесним локалитетима говоре и називи какви су: *Проклејије*,²¹ *Зла сѓрана*, *Зло камење*, *Злокућане*, *Злумбара* ("зла бара" у *Проклејијама*), *Зли сѓрмец*, *Зла ѓрлина*, *Зла клисура/Зло местѓо*, *Злосѓрана*, *Зли дол*, *Злоф ѓоѓок*, *Зли ѓоѓок/Злиѓочица*, *Зловорђи-*

¹⁹ Како наводи Српски митолошки речник, "У многобожачком веровању европских народа ѓаво није постојао. О њему се дознало преко хришћанства. Стари словенски назив 'чорт' за ѓавола показује да су стари Словени веровали у ѓавола и пре појаве хришћанства", и, даље, да је ѓаво "створио вука, али без душе. Онда је Бог дао душу вуку и од тада вукови гоне ѓаволе".

²⁰ Српски митолошки речник каже да је враг "стари народни назив, познат у свим српским крајевима", али га је, под утицајем цркве "потиснуо грчки назив ѓаво". И даље: враг је "обично назив за смиреног ѓавола, који није нарочито зао", в. одреднице Враг и Ѓаво. Еуфемистичност назива *врађ* у топонимији, наравно, не осећа се у самим називима, али се ипак види у бројности топонима насталих од апелатива *врађ* у односу на оне настале од апелатива *ђаво*.

²¹ Семантика оронима *Проклејије* (постоје и форме *Проклејија* и *Проклеје ѓланине*, код информатора који говоре српским језиком, наравно) свакако се односи "на непроходност и суровост планина у централном делу проклетијског масива", пише А. Џоговић у чланку *Из географске ѓерминологије Проклејија*, Прилози проучавању језика 20, Нови Сад 1984, 171-2. Уз ово, само помињемо обичај, посведочен од Срба, проклињања непознатог кривца за учињено рђаво дело на тај начин што на одређеном месту "онога који је нанео штету проклињу тешким клетавама", при чему "сваки учесник баца по неколико каменова уз колаца или крст. Такосе.. нарави купаста гомила од камења, коју, после проклињања, нико не расутра, нити се колац или крст померају, они су табуисани на том месту. О овоме, између осталог, пише и О. Иванова у раду *За некои христѓјански ѓабу-зборави и за нивнаѓа зсѓаѓеностѓ во ѓоѓонимијаѓа*, *Studia linguistica pOlono-Jugoslavica* 5, Скопје 1987, 125-6, наводећи да у вези са "сп. стел. проклатине "клетва, проклетство" можемо да го наведемо единствениот топоним *Проклејија* - нив (Долно Градче, Кочанско).

ише,²² *Маниѿа гора, Наоѿаки вир, Сѿрашан камен, Сѿрашан мос, Крвава сѿена, Сѿрашило* (шума у Проклетијама; не ради се, дакле, о справи која се ставља у поље да би штитила усеве од птица).²³

7. У вековном ропству под Турцима, српски народ, борећи се за опстанак, и световни и духовни, морао је имати, или створити, свог хероја, вертикалу које ће се држати. Што то није, у народној свести, постао Милош Обилић, већ Марко Краљевић, држи се да је због порекла овога другог - Марко је био краљевић, па су "Срби старо народно предање о неком митском хероју и краљевићима оживели у време народног робовања под Турцима".²⁴ Предања о његовој снази, његовом јунаштву и сл. оставили су трага и у топонимији. У досад објављеној грађи, на подручју Косова и Метохије налазимо следеће: *Маркова ѿлоча, Краљев камен, Марков камен (х 3), Марково колена*, са записаним предањима; без њих су микротопоними *Марков ѿѿок (х 3), Маркове ровије, Маркова црква, Марково брдо, Марков цер, Маркова сѿрана, Марков гроб*, па је могуће да се односе и на друге личности. (Код Урошевића и *Ара Маркуѿ* /"Маркова њива"/, *Маркова ливада, Марковац*).²⁵ Ако није метафоричког постања, овој групи би се могао прикључити и микротопоним *Тоѿуз* (в. код Урошевића, 140).

8. За разлику од Марка, предања о Јерини (Ирина, родом из породице Кантакузина), жени деспота Ђурђа, набијена су (углавном безразложном) нетрпељивошћу, толиком да ју је народ назвао Проклета Јерина. Део те мржње према њој може се осетити и у микротопониму *Цинцаруша* (пејоративност је приметна), називу пећине у Проклетијама у којој се Јерина крила од Турака. Налазимо

²² Топоними с детерминативом *зли/зла/зло* односно са овим основама углавном се односе на неприступачне, тешко проходне терене, стрме падине, камењаре и сл.

²³ Код А. Урошевића нпр. још и *Зидол* (добито од "ло до"), *Бринеѿ кећ* /"зли рогови"/, *Вамѿирски лаз, Враѿолија, Љуѿу и вамѿириѿ* /"вампиров до"/, *Прон цехнемиѿ* /"паклено до"/, *Тхељи кељ* /"зли просек"/, код М. Пешикана у *Сѿарим именима... и Важје брдо, Зли ками, Зло ѿље, Крвава локва, Мрѿвачки дол, Мрѿачки ѿѿо,, Проклеѿа њива*.

²⁴ Српски митолошки речник, 253.

²⁵ Посебно богатство назива ове врте показује македонска топонимија, како се то види из ада Иванове у *Марко Крале во македонскаѿ ѿѿонимија*, *Onomastica jugoslavica* 1, Љубљана 1969, 118-131.

и следеће топониме: *Баба Јеринин зид (х 3), Јериње ђећине, Јеринине ђећине, Јерињак, Јериња кула, Јерињи вир, Јерина*.

9. У култна места свакако спадају и *џробља* односно *џробови*

Огроман је број микротопонима чија семантика указује на њих - скоро у сваком селу бар по један, а понегде и по неколико. Ређи су једночлани микротопоними: *Гроб, Гробље, Наџроб, Гробац, Гробови, Гройче, Гробишћа, Гробљишће*. Чешћи су двочлани називи. Међу њима, обично је лексема *џроб(ље)* други члан, а први је: 1) присвојни придев од личног имена, нпр. *Алексин џроб, Ајшин џ., Пашин џ., Суљов џ., Божанин џ.* итд.; 2) генитив (једине или множине) презимена, нпр. *Лалића џробље, Пејровића џробови ...*; 3) присвојни придев од ојконима, нпр. *Дечанско џробље, Неђушко џробље, Пискоцко џробље ...*; 4) присвојни придев од етронима или назива припадника конфесија,²⁶ нпр. *Српско џробље, Турско џ., Циџанско џ., Муслиманско џ., Лалтинско џ., Илирско џ., Шийџарско џ., Римско џ., Арнауцко џ., Грчко џ., Буџарски џроб*;²⁷ 5) присвојни придев од апелатива, нпр. *Низамско џробље,*²⁸ *Девојкин џроб, Девојачки џроб, Ђевојачко џробље, Невесџин џроб (х 2),*²⁹ *Сваџовско џробље (х 3),*³⁰

²⁶ У Српском митолошком речнику читамо ад се "стара напуштена гробља често у народу погрешно називају по народима који су неко време владали нашим земљама: грчко, латинско, мађарско, турско, иако многа имају надгробно камење са српским натписима".

²⁷ Код А. Урошевића још и *Черкеско џ., Чиџуџско џ., Арајско џ., Јахуди мезари* /"јеврејско гробље"/.

²⁸ Од *низам* "војник регуларне турске војске" односно "регуларна турска војска".

²⁹ Рекло би се да је посебно емотиван однос људи према локалитетима на којима су, по предању, умрле или убијене девојке односно невесте.

³⁰ Уз овај микротопоним наведено је и преање о томе као су се на том месту срили сватови са две свдбе па се, како нису хтели да се једни другима уклоне с пута - сукобили. Скупљајуи номастичку грађу са подруја Љешкопоља, Црна Гора, забележио сам у Толошима микотпоним *Грауда Мрњавчевића*, уз који је везано идентично предање (в. Ж. Ђупић, *Ономџика Љевишскојоља*, Ономатолошки прилози XI, Београ 1990, 459). У Српском митолошком речнику налазимо да се по једном црногорском предању овај обичај иприписује једном народу кооји је ту живео у давна времена, а да "Т. Ђорђевић сматра да је то био општи обичај, али оно што није јасно "то је зашто су се сватови, кад би се срили, потукли" (В. одредницу Гробље

Чумско гробље,³¹ Цамијско гробље ...; 6) описни придев, нпр. *Старо гробље*, *Ново гробље*. Наравно, наилазимо и на микротопониме настале од апелатива чије је једно од значења и 'гроб(ље)': *Мрамор Голубов*, *Мџиле*, *Мџилишије* ...³²

10. Како смо рекли у уводу, предмет овога рада су прозирна именовања. То значи да су изван нашег интересовања овде остали називи за које се не може са сигурношћу утврдити каквог су постања. Нпр., такви су ороними *Козник*, *Којзача*, *Козјак*, *Козница*, који би се могли довести у везу са козоликим божанством Силваном,³³ па микротопоними *Троја*, *Тројанац* или ороним *Тројан*, затим *Бесиње* (раније *Бесино*), *Бесник*, *Власово брдо*, називи са основом *шреб-* итд., итд.³⁴

11. Мноштво је још топонима у објављеној грађи који именују локалитете што се на неки начин сматрају култним, светим, "ђавољим" односно према којима уопште постоји посебан, емотиван однос. Приводећи крају овај рад, наводим их само неколико, различите мотивисаности: *Божје брдо* (брежуљак на којему је гробље), *Божи лаз*, *Краљичин разбој* (пећина испосница у којој је боравила сестра Стефана Дечанског и у њој ткала на разбоју), *Водица* (по предању, освештани извор са којег су жене доносиле воду и њоме купале болеснике), *Плачен камен* (место са којег су, плачући, испраћали печалбаре), *Царевац* (извор поред цркве цара

сатовско). Поред Темњачке ријеке у Проклетијама налазимо микротопоним *Свајтовске ледине*, са истим предањем.

³¹ Чума је, иначе, балканска реч, пр. рум. *сита*, буг. *чума*, тур. *сита*. Према Српском митолошком речнику, "чумна гробља су она у којима су сахрањивани умрли од чуме (куге), а за живота су били издвојени од становништва". (в. одредницу Гробље).

³² Иако се не ради о истој врсти односа према локалитету, помињемо само и микротопониме *Ајванске гробишће*, *Ситочно гробље*, *Кучечке гробишће*.

³³ О томе у наведеном аду Д. Брозовић, 117-118.

³⁴ О етимологији различитих - митолошких, хришћанских и сл. топонима најбоље је обавестити се у радовима А. Ломе, нпр у Ономатолошким прилозима - осмој и једанаестој књизи, а тао се упућује и на осталу литературу.

Уроша), *Намерниче*³⁵ (чесма с које је вода лековита и лечи болест "намеру"; у Речнику САНУ налазимо: *намера* празн. 'тешка болест која настаје кад човек случајно наиђе, нагази на какве чини, мађије или што друго'), *Црни њош* ("стрменица у којој је изгинула некаква војска"), *Црна река* (раније Бела река; преименовање, са предањем, в. ОП VII/409), *Зеленине очи* (два језера, настала, по предању, од суза девојке Зелене која није хтела да се уда за невољенога), *Зеленини свайови* (борови, "несуђени сватови девојке Зелене"), *Смрдел* (извор са којег се вода узима само кад други извори пресуше, вода са њега сматра се светом), затим читав низ микротопонима који су у вези са св. Савом, новија именовања - преименовања типа *Урошевац*, *Лазарево* итд.

Како се види и из овог кратког, сажетог прегледа, косовско-метохијско подручје је богато називима који имају примесе култног - у најширем значењу речи, и то култно је разнообразно. Осим оног топономастичког слоја везаног за претхришћанско, паганско, ово подручје се одликује и знатним хришћанским слојем. Колико је у томе хришћанском слоју скривено и паганско, питање је које се не да лако разрешити, и није предмет радова ове врсте. Такође, овај терен је вероватно више него иједан други српски дуго векова живео у својеврсном миту Косовског боја - првенствено његових последица, па није чудо да је и то имало уплива на именовања земљишних реалија.

Željko Ćupić

HOLY AND DEVILISH OR: TRACES OF CULT IN KOSOVO AND METOHİJA TOPONYMS

Author is dealing with toponyms from the area of Kosovo and Metohija with semantic that has in certain way special relation of man towards the localities that he names. These are cult, holy, devilish, evil and similar, but always clear emotionality within the toponymic process. All toponyms are not being examined but the author tried to derived the major motives.

³⁵ Како бележи Љ. Раенковић у раду *Имена нечистије силе у народним бајањима*. Лексикографија и лесикологија (Зборник радова), Нови Сад - Београд 1984, 143-4, *намерник* је један од еуфемизама за "нечисту силу".

As it is presented in the work, the area of Kosovo and Metohija is reach with names with traces of cult. Cult motives are of different forms. There are number of localities with names that originate from old Serbian, but also the old Slav mythological motives (grandmother, old man, fair ladies, cross, script, church, monastery, devil, fiend, Marko Kraljević, Coursed Jerina, grave/graveyard etc.).

This work deals with semantic that has in certain way special relation of man towards the localities that he names. These would be cult, holy, devilish, evil and similar, but always clear emotionality within the toponymic process. There are numerous names of localities that direct us to new Serbian (those after the accepting of Christianity), old Serbian, but also the old Slav mythological motives. On the area of Kosovo and Metohija, Serbian marked, exist the richness of Serbian religious objects, traces of migration because of the penetration of Islam, migration of people and reducing the number of population, and particular feeling that Kosmet is spiritual vertical of Serbian people. It wont be possible to specify all of them, but we will try to derive major motives of toponyms.

Key words: Kosovo and Metohija, toponymu, cult

К
Н
И
Ж
Е
В
Н
О
С
Т

Чедомир РЕБИЋ

**СВЕТОГОРСКИ МОТИВИ
У ТЕОДОСИЈЕВИМ ДЈЕЛИМА**

Сагледавањем естетских виђења, мисли и активности са аспекта новијих богословских истраживања о људској способности, кретању према Христу и путу обожења, аутор омогућава да се потпуније схвати у чему је бесмртност и вјечност Светога Саве и Светога Симеона, личности о којима Теодосије пише. На тој релационој равни, равни односа човјека према Богу, које се код Теодосија откривају кроз естетску пројекцију светогорских мотива, девственост и монашки живот, сагледава се све оно што је тајанствено и преображајно, свето и спасоносно, божанско и небеско у души Светога Саве, личности која управља душама христочежњивих Срба.

Кључне речи: Теодосије, обожење, Свети Сава, Бог, спас

Када је, по црквеном предању, путовала Мајка Божија са Апостолима за Кипар, због великог невремена и јаке буре морала се склонити уз обалу Атонске Горе, међу многобожачко становништво. Ту је почела да проповиједа, па су многи Атонци тада примили прво крштење, а пред сам одлазак поставила је једног од Апостола за старјешину и учитеља, и рекла: "Нека ово место буде мој удео, предат Мени од Сина и Бога Мојега". И благословивши народ додала: "Благодат Божија нека буде на месту овом и на онима који овде бораве с вером и побожношћу чувајући заповеди Сина и Бога Мојега. Добра нужна за живот на земљи имаће с малим трудом у изобиљу, живот на небесима припремљен им је и неће одступити милост Сина Мога од места овог до краја века. Ја ћу бити заступница овога места и топла молитвеница за њега пред Богом".¹

¹ А. А. Точилор *Свѣта Гора Аѣонска*, Ходочасник, Манастир Хиландар, 1993, стр. 3.

Ријечи Мајке Божије посташе истина. Свету Гору Атонску покри Божија благодат; Атон постаде мјесто гдје су се изворно чувале Христове заповиједи, гдје су се душе, кроз молитву и свете јеванђељске врлине, припремале за живот у небеском граду, "са свима светима" (Еф 3, 18). Света Гора постаде "најважнија средина за васпитавање и духовно изграђивање монашког света, главног носиоца средњовековне хришћанске културе".² Ту су се наши писци монаси упознали са различитим видовима културе, са изворима византијске мисли и умјетности, са књижевном традицијом Руса, Бугара и других православних народа; ту су се проучавали списи Светих Отаца о вјечном Добру и вјечној Љепоти.

Теодосије је један од најзначајнијих писаца једне епохе српске културе. У његовом дјелу се најпоетичније пројектовала хиландарска духовност. Он је у "Житију Светога Саве"³ не само књижевно казивао о животу овог Светитеља, по угледу на Доментијаново дјело, него и "саписао": користећи се светогорским изворима и сазнањима средњовековне поетике прерадио Доментијаново дјело тако да "ни камен на камену од старе зграде није остао".⁴

У уводу "Житија Светога Саве" налази се снажан светогорски мотив, монашки мотив, пројављен у чежњи да се кроз молитву и унутрашње одаје душе приме духовни дарови; дар ријечи којом би се "могли бодро исказати добродетељи живота свеблаженог Саве". То је тражење по склоништима срца свога оних врлина којим бисмо се одвојили од спољашњости и садашњости, и, кроз унутрашње подвиге, узвели према есхатону и ономе што ће доћи. На тај мотив наслања се мотив о потреби писања и читања житија:

"И старима је било потребно да пишу житија изванредних људи и да их читају ради користи што је људи имају од њих. А нашем последњем, лењивом роду, у који свршетак векова достиже, у коме је мало оних што се спасавају, не само да је потребно него је и веома пожељно да се сад ова житија пишу и да се с више разумевања читају, и да се на њих гледа као на живе стубове што стоје високо, да бисмо

² Владимир Ђоровић, *Свети Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Издавач Манастир Хиландар на Светој Гори, Београд, 1985, стр. 5.

³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, превео Лазар Мирковић, превод редиговао Димитрије Богдановић, Српска књижевна задруга, Београд, 1992.

⁴ Павле Поповић, *Преглед српске књижевности*, девето издање, Издавачка књижница Геце Кона, Београд, 1931, стр. 31.

видели себе - како и колико заостајемо за њима, и да бисмо савешћу себе осудили због лености у нама, и да бисмо себе подстакли подбодени њима као останом, и да бисмо се макар мало потрудили за добродетел. Једва да ће и многе и велике повести подстаћи срце наше на исправљање живота" (стр. 3 - 4).

Склоност према читању књига увијек се у монашкој заједници примало као врлина. Губљењем те склоности настаје духовно пропадање. О томе Свети Макарије (Оптински) каже: "Склоност према читању књига Св. Отаца почела је да нестаје код монаха; управо је то и узрок пропадања, пошто нема побуде на делатан монашки живот".⁵ Читањем животописа светитеља просвјетљује се ум, одсијецају страсти, чисти душа; ту се човјек утврђује у светим јеванђелским врлинама, стиче "познавање воље Божије, јер су оци испунили Реч Божију, која нам је предата у Светом Писму".⁶

Са оваквим циљем Теодосије је приступио писању житија о Светом Сави, који је у Светој Гори Атонској "живео као испосник, а после је био први архиепископ и учитељ српски". Он је добро схватио да житије о Светом Сави, најзначајнијој личности српског црквеног и духовног живота, чини велики подухват. За то му је потребан одговарајући метод, апостолски метод, сачуван у Православној Цркви - "духовно духовним доказујући" (1. Кор 2, 13). Ту су и спознаје о властитој немоћи да се садржаји са степена умне видљивости пренесу на степен језичке изречивости. О томе он овако казује:

"А ово нисам примио само слушањем, него од његових часних ученика, његових сапосника и у туђиновању сапутник и на путовању сатрудника што као пребогату ризницу или наследство отачаско стаду њег ову за собом писмено оставише. Предлажемо реч о мужу, не пишући о њему оно што није, ни да га многим похвалама више укоримо него похвалимо; већ, ако и оно што јесте једва могнемо изјаснити - бићемо блажени. Јер не оскудев у небеским похвалама, божанственим и анђелским уједно, које ум наш, страсан и нечист, не може ни изговорити. Него молитвама његовим призивајући у помоћ Бога, присиљени смо да почнемо повест, а почињемо тражећи одакле

⁵ *Свјетли Сјѡарац Макарије (Ойшински)*, Речник спасења, "Образ светачки", Београд, 1997, стр. 149.

⁶ Нав. дјело, стр. 38.

треба, а треба тражити издана од корена, па ћемо наћи и узбрати грозд - не са трња него са лозе". (стр. 4).

"Ево наслједства од Господа: дјеца, пород је дар од њега" (Пс 127,3). На Немањину молитву, и молитву његове жене благодативе Ане, да добију још једно мушко чедо, које ће бити утјеха њиховој души, Господ послуша њихова мољења, и Ана "роди мушко чедо по прошењу молитвеном". И "после мало времена породеше га водом и Духом, просветливши га божанственим крштењем, дадоше му име Растко, и у Господу веома добро Богу узрaste" - каже писац. Родитељи га дадоше да се учи светим књигама, и Растко напредоваше у учењу, и својом веселом душом и разумом изазиваше дивљење, тако да су сви говорили - "ово ће дете бити неко ново знамење!".

И би "ново знамење". Растко из светих књига стицаше божанствена знања и божанствену љубав; његов ум откри мудрост богоугодног живота - страх Божији, и расуђиваше да су "царство и богатство, слава и сјај, и свака срећа пуни метежа и нестални", а видљива љепота овога свијета пролазна као сјенка, и "све што је људско на земљи" сматраше нестварним и пролазним. Поучаваше се у светим врлинама, љубио је пост, избјегавао празне разговоре, одсијецао тјелесне пожуде, а "монашки чин исувише поштоваше". У свакој светој врлини узрaste тако, а родитељи "сматраху га да није од њих рођен, већ да је заиста од Бога дан".

Слике живота испосника и пустињака, које је Сава стекао у младости слушајући оне који су отуда долазили код оца његовог да приме оно што је потребно, утицале су на њега да остане неожењен и да крене за оним што је Господње, јер "ко је неожењен, брине се за Господње, како ће угодити Господу" (1. Кор 7, 32). А то је велики дар који човјека везује за све што је божанско и одваја га од свега што је пролазно тјелесно и земаљско. У таквом животу човјек "изображава извесну слику блаженства будућег века носећи у себи многа обележја добара која су нам надом припремљена".⁷ И онолико "колико зависи од њега, он је у себи окончао са животом по телу и надаље очекује блажену наду и јављање великог Бога, не стварајући никакав размак (путем посредних нараштаја) између себе и доласка Божјег. Осим

⁷ Свети Григорије Ниски, *О девствености* у дј.: *Красоћа девствености*, превели Хиландарски монаси, Манастир Хиландар, 1994, стр. 45.

тога, он већ у садашњем животу убира плод од изузетних добара која припадају васкрсењу".⁸

Када је дошао до седамнаесте године узраста свога, родитељи његови стадоше размишљати да га по закону ожене. А богодани божанствени младић увек је у молитви тражио да побегне од света и од свега да се ослободи ради Бога. Јер беше слушао о Светој Гори Атонској и о испосницима у њој, и о осталим местима пустињачким. Јер долажаху ка оцу његову одасвуд да приме што им је потребно, а други пут и сам шиљаше у света места да се разда онима који преподобно живе, јер беше добар човек који дели милостињу и даје много. (стр. 8).

Приче искусног монаха Руса из Свете Горе Атона о заједничком животу у манастиру, о онима који усамљенички живе у ћутању, уткале су се у душу Савину и "извори суза изливаху се као река из очију његових".

"Колико се човек уклања од световних ствари, толико се више приближава Богу"⁹ - каже Свети Исак Сирин. У разговору са иноком Русом, Сава је нашао потврду за своје богослужење мисли. Оставити све земаљско, ићи за Христом, куда су ишли Светитељи - у такве промисли Божије ушао је Савин ум:

- Видим, оче, да Бог, који унапред зна све и који је видео болезан срца мог, посла твоју светост да утеши мене грешнога. Сада се утеши срце моје и душа се моја развесели радошћу неисказаном. Сада разумедох за чиме су се таква безбрижна и неметежна живота удостојили. Шта ја да учиним, оче, да бих могао побећи од многометежног живота, овога света, па да се таква анђелскога живота удостојим? Ако ме кад родитељи усхтедну оженити, задржан љубављу према телу нећу достићи таква живота. Ни један дан не бих хтео после овога овде остати, да ме се како сластољубље овога света не би коснуло, а да против моје воље не одвуче душу моју од такве љубави према анђелском животу, као што учиш, оче.

Ићи према извору живота, да се нахрани душа бесмртном небеском храном; ући у дубине Божије, да се стекне вјечна радост - ето циља којем трчи овај Светитељ. А пут томе циљу води кроз

⁸ Н. дј., стр. 45.

⁹ Свети Исак Сирин, *Подвиж (аскеза у нашем живоју, превео са грчког епископ тимочки Г. Јустин, Гласник Епархије тимочке, 1998, стр. 18.*

наготу и глад, бдење и глад, бдење и молитву, плач и уздисање, скрушеност срца и невоље. То је пут кроз монашко обиталиште, кроз манастир, у којем монах води особени начин живота, у "непрестаном приморавању природе и неуморном бдењу над својим чулима", у "сећању на смрт", "одвојен од света" и онога "што људи у свету хвале".¹⁰

Врела љубав према извору живота, Христу, одвела је Саву у монашку заједницу Свете Горе, у духовну чистоту, кроз коју ће, очишћена ума, усходити ка виђењу нестворене Свјетлости. Сава је схватио да се кроз монашки живот и девственост, "анђеоски начин живота, својствен свакој бестелесној природи",¹¹ стиче благодат Божија у срцу, душа испуњава врлином и "налази Онога кога љуби" (Пп 3,4). Чим је дошао у манастир Свете Горе, жеље срца се испунише: "Јереј очита молитву и постриже власи главе његове и у ризу га обуче анђелскога образа, и промени му име Растко у Сава". С тако испуњеном жељом, он прилази војводи и благородним момцима, које је Немања спремио за њим да га врате, и казује им ове Богом надахнуте мисли:

- Ово што се догодило са мном, Богу се тако о мени свидело,... А вас, љубазне моје, молим да не тужите због овога, нити да сте скрушени, него боље са мном похвалите Бога, који ме је удостојио овога образа, за којим сам одувек жудео. Узевши моју познату ризу и власи главе моје, вратите се у миру кући и ове знаке предајте родитељима и браћи мојој да вам поверују да сте ме жива нашли, и то Божјом благодаћу као инока: Сава је моје име.

"Сава је моје име", име Светитеља који је, вјером и молитвом, учењем и дјелом, водио српски народ извору живота, Живом Христу - вјечном Добру, вјечној Истини и вјечној Љубави. Он је христоносац који открива путеве спасења; он је један од оних светих Божијих људи у коме су "богочовечанске стваралачке силе Христове дошле до свог најсавршенијег израза у роду нашем";¹² он је "народу српском дао хришћанску душу која није пропала са пропашћу државе

¹⁰ Свети Јован Лествичник, *Лествица*, са грчког оригинала превео Димитрије Богдановић, Манастир Хиландар, 1993, стр. 20.

¹¹ Свети Јован Дамаскин, *Тачно изложење православне вере*, Филозофска питања, превео са јелинског изворника С. Јакшић, Никшић, 1985, стр. 184.

¹² Архимандрит др Јустин Поповић, *Житија Свјетих за јануар*, Манастир Св. Ђелије код Ваљева, Ваљево, 1991, стр. 337.

српске";¹³ он је "најсветлији и највидовитији челник српских душа и српских савести и у овом и у оном свету".¹⁴

У Савином писму родитељима уткана је порука - "обуците се у новог човјека, сазданог по Богу у праведности и светости истине" (Еф 4, 24), Ту је исказан циљ хришћанског живота - спасење и обожење, јер "наш свршетак није у овом животу, него у другом".¹⁵ Он моли родитеље да му они молитвама, "даром Божијег промисла",¹⁶ помогну да "добро сврши трку на коју изађе". Ево тог писма:

"Немојте ништа тужити за мном, нити ме оплакивати као погинула, рече, него боље да Бога молите, молим, не бих ли како молитвама вашим добро свршио трку моју на коју изађох. А ви, колико је могуће, водите бригу о својој души, нити опет предузимајте да ме тамо у вашем животу видите. Ако Бог усхте, овде у Светој Гори дочекаћу и видећу господина оца мојега, и свете и часне старости његове насладићу се, и слатке и безмерне љубави његове наситићу се".) стр. 19)

Дар који је из Свете Горе спремио Сава оцу Немањи - пострижене власти главе његове -, иако је био "пун не радости већ плача, не весела већ риданја", - уводио је у смисао јеванђељске поруке: "Не брините се шта ћете јести, или шта ћете пити, или чиме ћете се одјенути... него иштите најприје Царство Божије и правду његову, и ово ће вам се све дати". (Мт 6, 31-33). Сву бригу ваља усмјерити души и Царству Христове славе и љубави; и "наша пролазна мала невоља припрема нам преизобилно и неизмјерно вјечно богатство славе..., јер је ово што се види привремено, а оно што се не види, вјечно". (2. Кор 4, 17-18) Сви путеви спасења воде кроз Цркву; у Цркви се додирује небо и земља; кроз Цркву се из овог привременог свијета улази у вјечни небески свијет. Зато се Свети Сава радује Немањину доласку у Свету Гору.

Сава обилази манастире по Светој Гори, пење се на жељени Атон, и на падинама тога светог врха сагледава живот испосника.

¹³ Епископ Николај, *Охридски Пролоџ*, Српска Патријаршија Београд, Ваљево, 1991, стр. 34.

¹⁴ ФАрхимандрит др Јустин Поповић, н. дј., стр. 337.

¹⁵ Свети Исак Сирин, н. дј., стр. 87.

¹⁶ Обитавање Безграничног у срцу, Бисери из "Добротољубља" и других духовних списа о непрестаној Исусовој молитви, сабрала Ала Селаври, превод са немачког изворника, Манастир Хиландар, 1997, стр. 23.

"Видевши њихово пустињачко и безметежно живљење, чуђаше се и веселаше се и у души узрасташе што се удостоји видети такве Божје људе" - каже писац. Ево како је изгледао живот тих светих људи, за којим се узводила душа Светога Саве:

- Они добри оци, ако због тела и није згодно да се зову анђели, уистину бејаху Божји људи; од свега се ослободише ради Бога. Нису имали земљеделства, не занимаху се куповином за живот, нису обрађивали винограде и њиве, него је сва њихова брига - молитве, и сузе, и да умом вазда приањају к Богу. Ови, дакле, у високим горама настањени с јеленима, небо као цркву, а Христа у души изображена гледајући, колибе тесне травом украшене имађаху, у којима трпљаху, шумом дрвећа и птичијим цвркутом поучавани, а уз то од њих и позивани да хвале Бога. Чистим и мирисним ваздухом напајани, безбрижношћу увек увеселавани, рекао бих, жудњом за Богом уздизани високо са земље, много богатијим од богатих сматрали су се. Једни становаху у раселинама стена и у пећинама земље, и на морској стени као птице савивши гнездо сеђаху, кишом и ветром шибани, сунцем и врућином паљени, зимом и мразом мрзли, убоги беху и ништа, без икакве удобности и пушења дима, немајући ништа што би крадљивци могли украсти осим потребног власеног рубља, а и овога нису имали довољно за покој тела, већ колико треба за покривање наготе чији стид сазнасмо непослушношћу праоца. Храна је њихова била по могућству, како чија, једни мало хлеба и ретко узимају, а други плодовима дрвећа и растињем биља дивљега потребу задовољаху. А пиће њихово бејаше из камена планинскога слатка текућа вода што гаси жеђ. И не бејаху порабоћени многим спавању. (стр. 23-24)

"Сва њихова брига - молитве, и сузе, и да умом вазда приањају к Богу" - ето пута обожења, ето пута који води животу у Христу. "Оваквим тиховањем су живели сви Свети. Господ је много пута наглашавао управо ту потребу душе за тиховањем. Одлазећи у горе да би се молио и остајући тамо читаву ноћ, Господ је, како вели Св. Јован Златоусти, желео тиме да научи људе да теже и спољашњем миру који представља најпогоднији амбијент за стицање унутарње тишине ума".¹⁷ Он је видео да су ови Божији људи оставили свијет, и све оно што је у свијету. Њихов живот, "беспорочан и безметежан,

¹⁷ Архимандрит Јеротеј Влахос, *О болесци и лечењу душе у православном Предању*, превод са енглеског, Светигора, Цетиње, 1997, стр. 109.

бесплотан и бестелесан, скоро анђеоски", узводио је ум према небу и богатству које се на небу налази.

Савина жеља: живот у усамљеништву и ћутању. За то се припремао и тијелом и духом. "Дању је служио братији у телесним потребама", "ноћу много стајао на молитви", у метанији чинио "многе поклоне којима је умртвљавао тело", "хлеба и воде оскудно кушајући", уз то је "мрзнуо од зиме и задовољавао се само худом власеницом", "увек ишао бос" и тако "младосни изнураваше цвет" казује нам Теодосије. У његовом животу одређен је циљ: кроз муке тијела и подвиге поста и молитве ићи у сусрет Христу. То је живот по искуству Светог Апостола Павла - "изнуравам тијело своје и савлађујем га, да проповиједајући другима не будем сам одбачен". (1. Кор 9, 27).

"Ко не живи за себе већ за Бога, тај бива испуњен свим божанским даровима".¹⁸ У такав живот ушао је Сава. То су схватили његови родитељи и браћа. Када су добили писмо Савино, прочитали и разумјели, са страхом Божијим говорили су у себи: "Види душе младих које предњаче и што је корисно за себе траже!" А Савина душа тражила је Христа, вјечно Добро и вјечну Љепоту. У Христу је све: и преображење, и васкрсење, и вазнесење; у Њему су сва дјела и све вриједности које воде спасењу и искупљењу људски род. Његове ријечи: "Ја сам врата; ако ко уђе кроза ме, спасиће се, и ући ће и изићи ће, и пашу ће наћи" (Јн 10, 9) - воде бесмртном и вјечном Царству Небеском; ко не прође кроз та "врата", остаје у гријеху, злу и ђаволу.

Од дарова које је Немања упутио Сави, "многобројно злато на потребу као царском сину", Сава је за своју потребу узео само хлеб и воду, а остало "ходећи бос, по манастирима и по пустињи раздаваше, зидајући палату, која се не види али верује, цару оцу, на небесима, где се сада заједно с њим настањује". Ту се Савина врлина спојила са Божијом благодати. Још је Свети Григорије Ниски проповједао да су врлине које даром Духа напредују нераскидиво повезане са боголиким блистањем. "Једно исто је ово двоје, или савршенство врлине, или поседовање Божанства".¹⁹

¹⁸ Свети Максим Исповедник, *Гносѣички сѣослови*, Источник, Београд, 1996, стр. 19.

¹⁹ Цитат преузет из дј.: *Панајотис Христѣу, Тајна Бога + Тајна човека*, превод са јелинског, Богословски факултет СПЦ, Београд, 1997, стр. 257.

Животом по светим јеванђељским заповјестима, врлинама које узводе по љествици духовног савршенства, Сава жели да Немању изведе из овоземаљског простора и времена и да га, још док је овдје на земљи, уведе у живот у Христу. Зато му у писму овако поручује:

Прими овај мој савет као добар.

Царство земаљско и богатство као нестало и као нестварно презревши, свет и красоту света и лепоту видљивог као сујетно и маловремено оставивши, припремљени ти пут смерности од мене крстоносно узевши, пођи за мном, и туђиновање и стан у пустињи са мном избравши живећи, где ћеш свега ослободив се молитвом и постом чистије Бога схватити...

Молим те, господине мој, нека те због славе царства и због многога богатства не ожалосте моје речи, као у јеванђељу младића речи мојега Исуса којима га је о савршенству учио. Као сигурно ми говорим ти, и веруј ми уместо земаљског царства, за које - ако мене слушајући оставиш и к нама дођеш - небескога вечнога царства бићу ти посредник (стр. 34-35).

И би "посредник"! Сава "постаде оцу духовни отац" (Доментијан); он га је увео у монахе, да Христа Спаса задобије. Ту се Немањина жеља и воља на Крсту распињала; ту је умртвљавао своје тјелесне страсти и огреховљене жеље које навлаче сластољубљу и земљољубљу; јер "који су Христови, распеше тијело са страстима и жељама" (Гал 5, 24).

Ријечи Светог Апостола Павла - "ако се наша земаљска кућа, тјелесни шатор разруши, имамо здање од Бога, кућу нерукотворену, вјечну на небесима" (2. Кор 5,1) - водиле су Светога Саву и Светога Симеона. Они су кроз вјеру, пост, молитву, милостињу, добротинство и друге свете врлине узводили своју душу према вјечној небеској кући. О томе Теодосије овако казује:

И отац се настани у ћелијама што их је син подигао, и обојица постадоше добар пар под једним кровом, заједно станујући, једно мислећи и једно да виде надајући се, кроз труд и молитве и пост Бога тражећи. Син поучаваше трудом оца, али се старац, изнемогао од старости, није могао подвизивати баш као младић. Зато је младић допуњавао недостатак старца, и не престајеше да се труди и пости за себе и за оца. А и старац се некако чудан показивао, јер као што је у свету прво правдом и вером, милостињом и милосрђем према

ништима грабио царство без труда, тако се показао и у вршењу иначких подвига као лихвар...

Труђаше се младић, саосећахше старац, јер подузимаше срцем многа клањања, падајући удовима сина свога, душом састрадаваше у свеноћном распећу његову. Удвостручаваше младић трудове и постове за себе и за старца, а и старац удвостручаваше сузе и уздахе за себе и за младића. Јер оплакиваше младост сина мучењу подвизима, а оплакиваше и своје задоцњење и лишавање подвига, и пошто није могао заједно страдати са сином, био је је веома утучен и невесео, и седео је машући главом и корећи себе. (стр. 43-44).

Истакли смо неке светогорске мотиве на којима је Теодосије заснивао естетска виђења и естетске активности. Кроз те мотиве живот у Светој Гори - сагледава се однос према вјечној Христовој Истини, Христовом Добру и Христовој Љепоти. А из тих односа открива се сва величина и бесмртност Светога Саве и Светога Симеона, личности о којима Теодосије пише.

Схватања да "у Христу сваки човек задобије своју посебност, своју ипостас, своју личност"²⁰ и да се "људска способност и неспособност (раз) откривају једино у начину на који се човек односи према Богу и осталој творевини"²¹ ваља узети као методолошку основу за сагледавање ових вјечно живих личности, јер "све вредности Светога Саве, све силе његове, све бесмртности његове, све вечности његове, нису ни од кога другог већ једино од чудесног и увек чудотворног Господа Христа, Јединог Истинитог Бога и Јединог Истинитог Човека у свим земаљским и небеским световима".²²

Новија богословска истраживања у Источној Православној Цркви о људској способности, о човјековом заједничарењу са Богом и путу обожења, навлаче потребу да се естетичке мисли средњовјековних писаца сагледају са ових полазишта. А то је предмет других студија.

²⁰ Јован Д. Зизиулас, *О људској способности и неспособности, богословско истраживање личности*, превео Богдан Лубардић, Хиландарски фонд, Богословски факултет СПС, Београд, 1998, стр. 88.

²¹ Н. дј., стр. 100.

²² Архимандрит др Јустин Сп. Поповић, *Житија Светих за јануар*, Манастир Св. Ђелије код Ваљева, 1991, стр. 437.

Čedomir Rebić

THE MOTIVES OF SVETA GORA IN THE WORKS OF TEODOSIJE

The overview of esthetic views, thoughts and activities from the aspects of theological examination of human ability of moving towards the Christ and way of restoring the fate, the author provides the more complete understanding of immortality and eternity of Saint Sava and Saint Simeon, the persons that Teodosije writes about. On the horizontal relation, horizontal relation of man towards the God, that Teodosije reveals them through the esthetic projection of motives from Svetagora, innocence and monk life, views everything mysterious and transformed, holy and salvation, God like and heavenly in the soul of St. Sava, person that lead the Christ loving Serbian souls.

Key words: Teodosije, restoring the fate, St. Sava, God, salvation

Љубиша РАЈКОВИЋ

ПЕЧАЛБАРСКЕ ПЕСМЕ ГОРАНА

Горанске печалбарске песме значајан су део усменог блага Горана. То и није неочекивано, јер су Горани познати као печалбари. Предео Горе је пасиван крај, неподесан за живот многочлане породице, па се отуда одувек ишло у печалбу. Аутор рада је извршио садржајну, а делимично и језичко-стилску анализу 63 печалбарске песме Горана из књиге Харуна Хасанија "Горанске народне песме". Закључак је да су ове песме, као огледало тешког живота и да међу њима има и антологијских примера, тако да представљају важан део народне поезије Косова и Метохије уопште.

Кључне речи: печалба, песма, завичај, љубав, верност, туга

Усмена поезија Горана обилује печалбарским песмама. То је и посве разумљиво, будући да је Гора двајкада била печалбарски крај. Печалба, у савременим видовима својим, и данас је за многе Горане један од главних начина привређивања.

Као ни народном песништву Горана у целини, тако ни горанским печалбарским песмама није до сада поклањана већа пажња у нашој фолклористици и науци о књижевности. Уметничка вредност тих песама, међутим, заслужује да им се поклони пуна пажња, тим више што међу њима има и антологијских примера.

Тежак живот Горана кроз векове, мукотрпна борба за опстанак на балканској ветрометини и за очување идентитета, као и неповољне природно-географске, климатске и друге околности и одлике саме Горе, где се без допунског привређивања (печалбарења) није могло опстати, нарочито у прошлости, условили су карактер усменог певања горанског живља, па печалбарске песме, у којима је дошла до изражаја сва тежина и лепота, живљења на просторима Горе.

Смештена у обронцима Шаре, Паштрика и Коритника, Гора је (са Драгашем као општинским центром) један од најлепших крајева наше земље. Са бујном високопланинском вегетацијом, у којој преовлађују четинари, дивним пашњацима и прекрасним пределима уопште, који подсећају на алпске, Гора плени и ваздухом и водом, целокупним изгледом, те је и, с те стране, схватљива толика приврженост Горана завичају. Свакоме је родни крај драг и мио, свакога - ма где био у свету - носи у срцу као своје најскривеније и највеће добро, али је љубав Горана према Гори за причу и песму, нешто одиста са чиме се мало чија љубав према родној грудии успоредити може. То је у потпуности нашло израза и у печалбарским песмама Горана.

Говорећи о печалбарским песмама с подручја Косова и Метохије, др Владимир Бован вели: "Печалбарске песме су новијег порекла на овом подручју. Највише их је настало крајем XIX и почетком XX века, када је већи број младића из ових крајева отишао на печалбу у Америку, најчешће да би се избегло служење у турској војсци. Међутим, одлажење у печалбу било је честа појава у планинским крајевима зато што је сточарство пропало крајем XIX и почетком XX века па су људи, којима је оно било главни извор занимања, морали да иду у печалбу, како би зарадили средства за прехрану својих породица".¹ Ова Бованова запажања и констатације важе, готово у свему, и што се тиче печалбарских песама Горе.

Књига Харуна Хасанија "Горанске народне песме", из 1987. године, у којој је објављен избор из до тада прибране горанске усмене поезије, садржи 63 печалбарске народне песме.²

Те песме су у већини случајева кратке (у просеку имају по десетак стихова), што је и једна од типичних одлика лирских народних песама. Изузетак од овога је песма "Забејнау Стојан, побејнау", која је са своја 53 стиха најдужа од свих (у питању је лирско-епска песма баладичног карактера - дужину јој, видећемо, даје њена наративност). Иначе, песме имају локалне специфичности говора села у којима су забележене (горански, наиме, говор од села до села показује извесне разлике, што се огледа и на усменим

¹ Др Владимир Бован (приређивач), *Лирске ђесме*, II (у едицији "Наша књижевност Срба на Косову"), Јединство, 1980, стр. 21.

² Харун Хасани, *Горанске народне ђесме*, Јединство, Приштина, 1987, стр. 13-42.

умотворинама Горана). Највећи број их је записан у селима: Лештане (од Зејнепе Абазе), Зли Поток (од Рамиза Ахметлера), Глобочица (од Скендера Ешрефија и Мустафе Љајка), Рапча (од Ајше Илијази и Таипа Јахје), Диканце (од Азима Исмаиљџа), Брод (од Фаика Љиље и Абидина Малезија) и Враниште (од Омера Малићија).

"У печалбарским песмама опевани су тужни и болни растанци печалбара са својим драгама или са својим породицама, најчешће са женом и децом" - вели Владимир Бован.³ Овако је и у печалбарским песмама Горана. И оне, на свој начин, као да упућују на то да су речи *йечал* (туга) и *йечалба* истог порекла. Толико је туге у њима! Туге из које су и настале.

Горани за појам печалбе имају више речи, од којих се најчешће чују *џурбеш* и *лејџуачка*, које су врло фреквентне и печалбарским песмама. Од њих се изводе многе друге речи, као: *џурбешчија* (печалбар), *лејџуанац* (са истим значењем) и друге. У значењу печалбар јавља се и реч *йушник*.

У сваком селу постоји место на којем мештани испраћају печалбаре у печалбу. У атару села Лештане, на пример, то место је Ђурулец, а атару села Орђуша то је Ђурђојца.

Неки редак случај био да су се печалбарске песме певале управо на овим местима, и то при самом испраћају печалбара или одмах након њиховог поласка. Понекад би неку од песама, из чистог дерта, запевао на растанку и сам печалбар, што је изазивало још више суза код оних који га испраћају.

У песми "Наврвеа, кузум Нурке, гурбетчие" реч је о томе како девојчица Бурка сазнаје од печалбара повратника, а преко оца, да је њен вољени Ашим остао у Кавали у затвору и да јој је поручио да пошаље за њега голем откуп у злату. Уцвелој Нурки се саветује да то не чини, да прежали Ашима и да се заљуби у младог капетана Ејупа Бенга. Она, међутим, одлучује да остане верна свом првом гледанику: "Ће продавам пристала промена, / Ће продавам на себе што имам, / ја Ће чекам мујего Ашим-ћаја / дур ми дојде од Кавала, / дур излезе од апсана!"

И неке друге горанске печалбарске песме у суштини су љубавне или, пак, нагињу тзв. чистој лирици.

³ Наведено дело, стр. 21.

Песма "Ајде, Абаз, ајде бе зеће, дома да идеме" пева о чврстој решености младог печалбара Абаз да иде у турску војску. Узалуд га шурак Муса на све могуће начине моли и преклиње да се, заједно с њим, врати кући: он то не може од срама, јер је готово сав спечаљени новац проћердао. Оно што му је од новца остало, шаље вољеној девојци.

О људском достојанству, о образу и части пева се и у другим горанским народним песмама, не само у печалбарским.

Песма "Рано ме испрати, мајчице мила муа, на гурбет да идем" сва је саздана од љубави сина према мајци и мајке према сину. Из ове песме, препуне нежности, види се да су поједини Горани већ од седме године (!) морали у печалбу.

Очигледно је да су већину горанских печалбарских песама, као и других лирских, спевале жене и девојке, а оне су их углавном и певале. У приличном броју њих невеста, тек доведена, моли мужа да се "пред Ђурђевдан" врати с печалбе дома. Таква је, на пример, песма "Ко ме остај, море Асан, сама јена", као и њене варијанте и друге њима сродне песме.

Песма "Ено ге, дадо, идет путници" дочарава радост у селу кад у њега почну да пристижу из туђине печалбари повратници. Исти је случај и са њеном варијантом "Удрила, мајко, душа летојна".

Како се осећа млада снаха којој муж на Ђурђевдан не дође, казује се у песми "Врнајчица, мајчице, ситно врне", и то речима саме снахе: "Да сом вода, дадице, би истекла, / да сом огин, би изгорела, / да сом пиле, дадице, би летнало, / пуста младост, дадице, не се трпи - / овја дертој, мајчице не се трпет, / дадице, не се трпет".

У песми "Утре ће идем млогу далеко" на дирљив начин се описује како се печалбар тешко одваја од укућана (особито од деце), од родбине уопште, и како у печалби ради једнако мислећи на своје најближе код куће, најрођеније, који, такође, за њим тугују.

Песма "Јено сабале срце ме заболи" једна је од најкраћих али и најпотреснијих. У њој се син поверава мајци: "Ја не жалим, мајко, на гурбет шо ћ' идем / па на жалим, мајко, ни брата ни сестра / нити жалим, мајко, мој'то младо либе, / току жалим, мајко, тебе ка ће остајем - / ми си стара, мајко, стара бовникава.

/ Ја ка ће се вратим,, да ли ће те најдем, / да ли ће те најдем / жива да ми бидеш".

С овом зебњом у срцу, и са сличним зебњама, многи су у печалбу одлазили и из ње се дому враћали.

У песми "Цев ден на ноге" лирски субјекат вели да му управо помисао на своје најмилије даје снагу да све издржи и да им се с печалбе жив и здрав врати, да их обрадује и да им се узрадује. Сам самцијат, а преморен од тешког рада и мучних мисли, он по ноћи с месецом разговара: пита га како су му дома, јер дуго већ нема од њих, ни о њима, никакве вести.

За песму "Забјепау Стојан, побејпау" већ је речено да је балада. То је свакако горанска печалбарска песма с најтрагичнијом садржином. Читавих девет година Стојан није долазио с печалбе. А кад је најзад дошао с пуним бисагама, нису га познале ни мајка ни жена. Онако скапљосан од дугог пута, одмах је заспао не казавши им се, а љуба му је, по савету свекрве (која се за благо полакомила) из потаје на спавању одрубила главу секиром. Тек после су, на свој ужас, увиделе кога су лишиле живота, и још на тако гнусан начин!

Овакве песме свакако су у своје време, док је културна традиција још увек била углавном усмена, имале и велико васпитно дејство на омладину: училе су младеж моралу.

Када се вољени не врати с печалбе, онда и "тел ситарка" (невестинска украшена марама) остане нестављена на главу верене девојке, а "шар постеља" остане непрострта. У песми "Сви путници, даде, издојдоа" девојка се нада да ће јој драги доћи с печалбе, макар и после Ђурђевдана, и да ће се оженили њоме.

У песми "Оре, Туре, Туре грајанине" опебан је општепознати мотив момкове (у овом случају печалбарове) клетве града који гори и који он не жали: у њему је три године радио и стекао коња, пиштољ и девојку, али су га преварили - дали су му коња јаханог, пиштољ већ ношен и девојку обљубљену.

Песма "Наручује кара Фатма, поручује", као и многе друге печалбарске песме, и не само печалбарске, почива на животној збиљи. У њој дели Амзо, коме се вољена преудала за другог (за некога Рамадана), умало да убије мајку и сестру, јер је знао да је то њихова ујдурма.

У песми "Ми илегла мајка Абазова на горна Мурица" мајка по печалбарима поручује сину у печалби да му је нашла девојку за женидбу, и то најбољу.

Песма "Манесто, горски тридафиљ", и дужином стихова и развијенијом фабулом, нагиње лирско-епским песмама, и то онима баладичне провенијенције. Она говори о томе да је било и жена које нису биле верне својим мужевима печалбарима. Конкретно, Асан по повратку с печалбе, ноћу, умало да затекне жену с љубавником. Она је покушавала да забашури да је у то време било ко код ње био, но кад јој је он поставио и питање: "Ја кога влезе во одаја, / на таван кога качеше?", она је увидела да је свако прикривање узалудно, безуспешно, те је најзад признала: "Асане, дилбер стопане, / чини ми што ће ми чиниш, / он ми је први гледаник". Шта је даље било, о томе песма ништа не казује, једино што оваквим својим завршетком наговештава трагичан епилог.

Жудња жене за својим човеком који никако да дође из печалбе изражена је и у песми "Му сом ткала, даде, беле клашне", у којој се дуго одсутном печалбару од своје куће поручује у писму "ка шо знаје дома нека дојде".

Песма "Оседлај, мамо, коња дорија" уметничко је сведочанство о неповољним условима живота и у кући и ван ње: печалбару се мало шта догађа по његовој жељи, обично све буде обрнуто од онога што се хоће и чему се тежи.

У песми "Ајде врати глава", као и у њеној варијанти "Елај, Јано, елај бе стоко", жена моли мужа печалбара да јој се врати и истовремено га обавештава да му је родила сина Алију, и то на њиви док је сама и жела, сама и снопље везивала.

"Арифко дејко, мори, убава" песма је у којој момак печалбар подсећа вољену девојку како јој је синоћ наложио да га ујутру испрати на печалбу: при растанку да се једно другом зауну на верност.

И песма "Мело, мело зебур Јанче, мело и желало" и њене две варијанте изражавају забринутост девојке која је уснила лош сан и пуна је стрепње, бојазни да ли ће је њен младић, који опет треба да иде у печалбу, узети за жену или не.

Верност девојке свом момку, првом гледанику, главни је мотив и у песми "Еште ли ће носиш, Ибо, чак'р Ибо", као и њеној приложеној варијанти. Брат Имер наговара сестру Ибу да се уда за Усена Бајмака, јер су њеног момка Сайта преко Скопља чак у Бабаешћију отерали, но она остаје чврсто решена да свог Сайта и даље чека, па макар се он никад и не вратио, макар она заувек неудата остала.

У песми "Нарачала кара Фатма, порачала" описује се како је дели Амзо, дошавши кући из печалбе, затекао жену на болесничкој постели: радећи и мушке послове, тешко се разболела. У варијантама ове песме Фатма је девојка: у првој она поручује дели-Амзи да дође пред Ђурђевдан, иначе је неће затећи неудару; у другој, пак, дели Амзо се уверио да је она реч своју одржала - пошто он није удовољио њеној молби, удала се за првог комшију.

Песма "Ој море, курто будала", и друге са сличним почетним стиховима, садржи позив девојке или невесте младом печалбару да се, како год зна и уме, што пре врати кући, јер је без њега живот неиздржљив. Стих "летуачка ми га душа изгоре" најбоље одсликава осећање исказано у овим песмама и у многим другим.

Ако се о жени печалбара пронесе по селу лош глас, она - крива, не крива - не сме да чека мужа: спасава се бекством из његове куће. Песма "Зимбиљо нусе убава" слика управо такву ситуацију. И та песма, дакле, као и многе друге печалбарске, јасно ставља на знање да са одласком мужа на печалбу и са дугим његовим одсуством од куће долази и до поремећаја супружничких и породичних односа.

Када жена очекује да јој се муж из печалбе врати, она гледа што лепши, што срдачнији дочек да му приреди, као она Шефија из песме "Ке си била, калеш Шефијо", која - сва радосна - настоји да и себе и кућу што боље украси, окити, да лепотом мужа обрадује.

У песми "Спремај ми, мила мамо, брзото конче" син на поласку у печалбу, чак у Стамбол, моли мајку да га писмом извештава како му се понаша љуба. У случају неверства, милости нема! Он, наиме, вели: "Ако ми либе, мамо, било неверно, / ја ће се напрајм, мамо, младо касапче, / па ће га сечем, мамо, парче по парче".

Да је било и доста оних девојака које су се, ипак, радо удавале за печалбаре, показује песма "Не ме давај, мајко, за бакала". Знале су оне да печалбари добро зарађују и да се парама све може купити, па и живот лепо провести кад се не живи у сиромаштву.

Каткад се деси да мајка сина печалбара извештава писмом да му се гледаница све чешће с момцима виђа и да се све слободније понаша, па ће га можда и изневерити, а он јој на то узвраћа молбом да се око тога она много не секира, јер њега и друге девојке воле. Песма "Ево има две године", тако, песма је о сину делији.

Што се тиче песме "Шо си фурке, бре Зејнуље, потурила", она спада у ред оних у којима жена тугује за мужем печалбаром који три године не долази кући.

Препуна је туге, туге најдубље, и песма "Гледај ме, гледај, либе". У њој муж на поласку у печалбу пита жену шта би да јој од зарађених пара тамо купи, а она се одлучује за црну мараму и отров љути!

У песми "Ајде дома, Емин-аго" печалбару се поручује да одмах дође кући, јер му је жена на самрти, па ће му се, деца ако закасни, потуцати, сама, од немила до недрага.

Овако су пуне трагике и друге печалбарске песме Горана. Већ и сами почетни стихови неких од њих упућују на то, као што је, рецимо, случај с песмом "Кукај, кукај, кукајчице".

Ожењен човек пун је обавеза према породици, пре свега према деци, која много тога потребују што им ваља радом и трудом прибавити. Стога печалбар нема више времена ни за другове, као некад кад је момак био, ни за кафану, у коју сад врло ретко одлази - само да би, бар накратко, бриге заборавио. О свему овоме веома сликовито, живописно и животно говори песма "Седим во каве, се бротам, данам".

Добар пример за то на какве све невоље човек наилази у туђини, пружа и песма "Солунско поље суша кажујет". У елементарним непогодама, као што је, на пример, суша, страдају и стока и људи.

У песми "Накити се, либе, промени се" муж пред одлазак у печалбу моли љубу да се нагизда, те да је се од милине, од жеље нагледа: после ће је дуго и дуго само у мислима гледати и уздисати.

Песма "Дојди, дојди, Чазим, за Ђурђевден" кипти од путене жеље невесте, која прижељкује што скорији повратак свог војна из печалбе, а у песми "Ти да станеш, бре млада млејнесто, вутрој рано" муж налаже жени да му ујутру опреми коња за одлазак у печалбу.

Понеке од горанских печалбарских песама имају дијалошку форму. Таква је и песма "Ај, угурала Горанче!", у којој разговарају муж и жена: тек што су се узели, а он мора у печалбу! Невеста га моли да јој пише из туђине како му је тамо, те да мање за њега брине.

У песми "Ој море, пиле шарено" момак печалбар пита птицу да ли је на Ђурђевданском сабору у завичају видела његову девојку гледаницу, на шта птица одговара потврдно: девојка му се надала да ће доћи и песму му певала.

Као и у неким другим песмама, у песми "Куртеше, курто будала" садржан је позив младом печалбару да се што скорије врати кући. Овог пута тај позив упућује сама невеста, чија је веља жеља да јој муж по повратку узоре њиве и засеје их пшеницом белицом, те да храни хлебом и њу и децу. Макар у понечему и оскудевали, само да су на окупу!

Песмом "Најстар сом бећар во село" изражава се жалост бившег печалбара што се, иако је и војску одслужио, није оженио, те му мајка одмену у кући још нема.

Песма "Налбатинче коња кује" у основи је љубавна. У њој девојка момка коме предстоји далек пут моли и преклиње да је поведе са собом: никаква препрека на том путу неће је моћи од њега одвојити! Песма с овим мотивом позната је, у разним варијантама, широм Балкана.

У песми "Шо ти лика, Алтано бе ћерко, поживтела" ћерка на питање мајке зашто је тако бледа одговара да је то стога што јој вољени није дошао за Ђурђевдан, као што се надала, и да ће још дуго остати на печалби. Завршни стих ове песме: "пуста летуачка, мајчице, срце ми изгоре" могао би бити рефрен свих горанских печалбарских песама.

Најзад, у песми "Ај, угурала сирома, курто" подробно је дочарано како невеста испраћа мужа у печалбу, а све молећи да јој се што пре врати.

У целини гледано, заједнички именитељ свих ових песама је: мука животна, која се само прејаком душевном снагом надраста и побеђује.

Иначе, песме су веома ритмичне, мелодичне и метрички прилично разноврсне: испеване су у стиховима од шестерца па до хексаметра. Истражајну вредност даје им, поред осталог, експресивна дијалекатска лексика, искреност осећања и снажна емоционалност.

На крају, ваља истаћи да су печалбарске песме Горана, као и читава горанска усмена поезија, вредне пажње и у чисто музичком погледу.

Тврђење музиколога Миодрага А. Васиљевића да је "у Гори асимилирано певачко благо читавог Балкана", колико год да се чини

претераним, није безразложно.⁴ Поткрепљују га истраживања и Данкиње Бирте Треруп (Birte Traerup), а још више резултати до којих је у раду на терену и у каснијим стручним анализама прикупљене грађе у последњих неколико година дошла Сања Станковић, која је ради употпуњавања карте музичких дијалеката Србије користила медоту Алисе Елшеконе и која је у оквиру тог научноистраживачког рада написала значајну студију "Основне музичко-играчке карактеристике Горе", веома корисну и за сагледавање музичког аспекта печалбарских песама Горана.

Горанско вишегласје, заступљено најчешће и при певању печалбарских песама, припада двогласном певању старије сеоске традиције која је карактеристична за Србију (нарочито за њену староштокавску зону), Босну и Херцеговину, Македонију и Бугарску. То певање одликује: мали амбитус мелодија, нетемперовани тонски низ, каденцирајуће формуле, извођење "квоцајућих" тонова и друге специфичности, које се огледају првенствено у тонском материјалу првог и другог гласа, назалном певању и даирама као пратњи.

И горанске печалбарске песме, дакле, певају се махом двогласно (дијафонијски) и изводе их две или три певачице. Неке од њих се певају и уз игру. За први глас се при певању каже да "води", а други "тера по на". Разлика у функцији гласова објашњава се преко анализе тонских структура и амбитуса. Кад се има у виду само тонска структура амбитуса, примећује се да други глас никад не силази на хипотонику, која је уједно и најнижи тон мелодије, а први глас нема тон цес као највиши тон целокупног обима.

Из изложеног проистиче да се музичко мишљење горанског певања темељи на симултаном звучању интервала секунде. То у потпуности важи и за печалбарске песме Горана. И у њима преовладава хетерофонија, са кретањем у паралелним секундама или са бочним кретањем.

Уопште узев, печалбарске песме не само да су значајан део усменог песништва Горана већ и свеколике народне поезије Косова и Метохије, па и шире - читавог средњег Балкана.

⁴ У вези с овим тврђењем, Харун Хасани је у "Предговору" поменуте књиге (стр. 9) написао: "Горанци-печалбари не само да су доносили у свој крај силан певачки материјал, него су му давали нови смисао и своју идејно-уметничку димнзију".

Уопште узев, печалбарске песме не само да су значајан део усменог песништва Горана већ и свеколике народне поезије Косова и Метохије, па и шире - читавог средњег Балкана.

Ljubiša Rajković

THE POEMS OF GORANI MIGRATING WORKERS

Poems of Gorani migrating workers are significant part of oral treasure of Gorani. That is to be expected since Gorans are well known as migrating workers. The area of Gora is poor, unfit for life of numerous family and that is the reason way workers migrated from there through out history. The author of the paper made consequential and partly linguistic and stile analyze of 63 poems of Gorani migrating workers, the whole number of poems in the book of Harun Haseni Gorans folk poems (Jedinstvo, Pristina, 1987). The author concluded that these poems, as a morrow of hard life of Gorans through out of centuries, have the great art value with few world class examples, so they represent important part of folk poetry of Kosovo and Metohija, in general.

Key words: Migrating work, songs, homeland, love, fidelity, sadness

Милован Ј. БОГАВАЦ

**НАЦИОНАЛНИ И КУЛТУРНО-КЊИЖЕВНИ
ПРЕГАЛАЦ ЖИВКО ФРТУНИЋ**

У раду је приказан животни пут српског националног првака из Вучитрна Живка Фртунића, који је делао крајем прошлог и на почетку овог века. Подробно је изложен списатељски рад овог значајног културног прегоца и великог родољуба, чије књижевно дело има документарну и литерарну вредност. Држећи се хронолошког реда, аутор је саопштио шта је и у којим публикацијама Фртунић објавио.

Кључне речи: Вучитрн, национални радник, писац, Косово, храброст

У сиромашној књижевности Старе Србије, ствараној крјем 19. и почетком 20 века, под Турцима, Живко Фртунић припада нашим познатим посленицима на националном и културном плану у то време у јужним неослобођеним српским крајевима. Рођен је 1854. године у Вучитрну, у трговачкој и свештеничкој породици. То је била средина у којој су неговани родољубље и православље, што је утицало и на свеукупни рад овог националног и културно-књижевног прегоца. У основној школи је научио да чита и пише и то му је било целокупно редовно образовање, стечено у детињству. Растући уз оца, угледног свештеника и народног првака Хаџи-Данила, припремиће се за политичке људе у свом крају, у којем је провео свој животни век. Фртунић је још у младости, у дому свога оца, упознао многе истакнуте и виђене личности чији је рад био врло запажен и цењен у вучитрнском крају и у већем делу Старе Србије. Сви су они били честити и цењени гости куће Фртунића. Своје видике и знање Живко је проширивао читањем кријумчарених књига и ретких листова и часописа, а у неким од њих ће, касније, и сам сарађивати. Осим штампе која је кријумчарена из Србије, Фртунић је читао и листове који

су излазили за Србе у Турској (*Призрен, Цариградски гласник, Голуб, Српска школа, Балкан, Вардар*), али и неке друге (Голуб, сомборски). У царигардском календару *Голуб* објавиће и своје прве радове.

Тежак је био живот српског националног првака Живка Фртунића. Због његовог рада у народу, турске власти су га стално оптуживале, а то су посебно чинили Арнаути. Турци су га и хапсили, али је он, после сваког изласка из затвора, настављао рад са истим еланом. Припадао је оном реду наших људи којима су национални интереси увек били изнад свих других интереса.

Као национални радник Живко Фртунић је често одлазио у Приштину, Призрен, Скопље и друга места у Старој Србији, и у тајним мисијама обављао важне послове, посебно у организовању четничких акција почетком 20. века, а бринуо се и о илегалном набављању оружја и муниције. Био је један од најповерљивијих сарадника свих српских конзула у Приштини и Скопљу. Одржавао је редовну сарадњу са народним првацима у Косовској Митровици, Српском Колашину, Дреници, Приштини, Скопљу и Призрену. Више година је био председник и стални члан црквено-школске општине у Вучитрну, а почетком 1911. године био је председник Одбора за изградњу нове школске зграде у граду. Његовом заслугом отворена је прва српска основна школа у Девичу 1890. године. Изналазио је разне облике организовања српског народа и бринуо се о њиховом раду. Био је и члан Среског одбора Српске демократске лиге (политичке организације Срба у Турској почетком 20. века, прим. М. Ј. Б.) за Вучитрн и околину. Глигорије Елезовић и Живко Фртунић били су представници свог народа за вучитрнски крај на Првој скупштини отоманских Срба, одржаној у Скопљу 1909. године.

Живко Фртунић је остао запамћен и по томе што је у разним приликама узимао у заштиту Србе, и то и са села и из града, којима су недела чинили Арнаути. Често је код турских власти интервенисао да би биле исправљене неправде које су чињене нашим људима. Овакав рад га је учинио врло популарним у српском народу.

У својим писаним сећањима на време мучног и несигурног живота српског народа под турском влашћу и арнаутског дивљања он је касније писао:

"Нико ко год је у слободи рођен не зна, нити може знати, колико је пријатан, колико слadak и колико оживљавајући био разго-

вор и договор косовских Срба пре 1912, кад год би се могли да нађу и састану ван домаћаја уљеза и дошаптача, да се, уз кафу и пушење и чашу пљивовице, братски наразговарају и слатко исплачу, зашта су увек имали разлога, јер је вазда било отвореног питања за ког погинулог Србина или за коју уграбљену девојку или отету жену, али и да оживотворе свој дух за даљу борбу и даљу истрајност.

Један је косовски Србин, сада већ покојни Лаза Аксентијевић, рекао једном повисоком господину, кад овај причаше нешто о српству и србовању: 'Е, мој господине, сви смо ми Срби, али нема већег Србина од оног који је на Косову србовао и остао до данас истински Србин!' И збиља: нигде више патњи и страдања и нигде више жилавости него на Косову!"

За време аустро-немачке окупације у Првом светском рату Живко Фртунић је одмах ухапшен и отеран у заробљеништво. Тамновао је у логору у Нежидеру, у Мађарској, а после ослобођења 1918. године изабран је за председника вучитрнске општине и на тој дужности остао неколико година. Тада је наставио писање и обновио сарадњу у *Јужној Србији*, *Јужном прегледу*, *Српском колу* и *Вардару*.

О заслугама Живка Фртунића за ослобођење нашег народа од Турака многи су писали. Нису изостала ни јавна и друга признања. Поред осталих, његове груди красио је и Орден Светог Саве.

Живко је умро 1937. године у Вучитрну, у осамдесет трећој години живота. Олга Николић у раду *Породични коријени Димитрија Мише Фртунића* наводи да је Живко Фртунић у "некрологу објављеном у листу *Косовске новине* (лист је излазио у Косовској Митровици, прим. М. Ј. Б.) назван цином генерације".

Списатељску активност Живко Фртунић почео је у зрелим годинама, почетком овог века када се у календару Голуб, који је излазио у Цариграду, огласио поукама за народ (*Избор крава за мужу*, *Избор коња за јахање*, *Пројма Фртунић о чувању здравља*). Из тих година потичу и његови прилози *Дужности* и *Нова година*, објављени у истом календару за 1907. и 1908. годину. Ови прилози се могу сврстати у литерарне покушаје у којима је готово самоуки Вучитрнац испољио завидан приповедачки дар, што не значи да је поседовао и истински књижевни таленат.

У *Дужности* Фртунић је описао своје путовање по Д. (Дреници, прим. М. Ј. Б.) и ноћ проведену у манастиру Д. (Девич М. Ј. Б.). То је прича о човеку који је дошао у манастир Девич и ту

потражио лек свом лудилу "не би ли му Бог дао да оздрави". Лудило је наступило после једне тешке железничке несреће коју је скривио и у којој је изгинуло много људи само зато што није радио по дужности која му је била поверена. Поента приче је у наравоученију које се само по себи намеће из изјаве болесника: "Ах, само да бих радио по заповести!"

Нова година је нека врста посланице народу и честитка за 1908. годину, коју упућује брат Живко Х. П. Фртунић, а која се завршава речима: "Нека ти је срећна Нова, 1908. година, Србине брате! Срећна да Бог да! И да ти свемогући дарује, да у њену току доживиш сва блага која се доживети могу у људском животу!"

Живко ће се појавити с новим радовима тек после ослобођења 1918. године. Од 1919. до 1930. објавио је три приче (пре би се могле назвати трицима): *Данче Радованче*, *Мара Врањанка* и *Кайшарина из Неволана*. Последњу причу, којој смо сами дали наслов, издвојили смо из Фртунићевог записа *Једна слика из живота Срба у Сјарој Србији за време Турака*. Иако је била саставни део реченог текста, она по свему чини посебну целину и то није било тешко уочити.

У причи, *Данче Радованче*, приказан је Србин "истинског домољубља" Данче Радованче из Вучитрна, коме је, када се једанпут, под утицајем алкохола, враћао из Приштине на своје коњу Зеленку, и видевши улогорену турску војску (са једним батаљоном Козака) на месту на којем је одиграна чувена Косовска битка, синую "у глави Милош" и онда у магновенију, испаливши "два пиштоља који су му за силафом били", са "голим јатаганом упао у ордију међу Турке", који су у неочекиваној паници почели да беже. И ко зна шта би се све збило да није било козака, који су га, копљима му задржавши коња, савладали. И само захваљујући пријатељству Хаџи Данила са козачким заповедником, Данче Радованче је "изнео главу из ордије" и истрежњен трећег дана са Зеленком, рањеним козачким копљима, враћен у Вучитрн.

У прозним целинама, *Мара Врањанка* и *Кайшарина из Неволана* предмет је борба за очување вере православне и опирање исламизирању које су над Србима спроводили Турци. У првој се причи говори о томе како је прота Хаџи Данило, упркос животној опасности, избавио из турског харема уграбљену српску девојку из Врања, а у другој како је, уз велик ризик, успео да одврати лепу

Српкињу Катарину да се не уда за Турчина и да не пређе у мухамеданску веру.

Као и отац му хаџи Данило, и Живко је брзо схватио и осетио шта значе вера и традиција и какав смисао имају у чувању српског националног бића. А како се чувају српско име и православна вера, показаше и отац и син личним примерима и у овим двојема причама. Они су и у многим другим приликама испољавали праву природу националног борца: чврст карактер, одлучност, неустрашивост, јаку вољу, неизмерну оданост вери и племениту душу. А унук, односно син Димитрије, уметнички их је уобличио и овековечио и у неким својим приповеткама.

Приповетка *Данче Радованче* објављена је у загребачком календару *Српско коло* 1922. године. Откуд у овом календару? Када је Адам Прибићевић 1921. и 1922. године боравио на Косову пољу, тражећи погодно место за насељење с братом Миланом, најдуже се задржао у Вучитрну и у њему се упознао са Живком Фртунићем, тадашњим председником вучитрнске општине. Као и многи други пре њега, и Адам је постао драг гост ове надалеко чувене српске куће. Живко му је једном приликом поверио да понешто и пише, а Адам је одмах затражио да му да неки прилог за *Српско коло*. Тако се приповетка *Данче Радованче* нашла у овом календару. Познанство је касније, по Адамовом насељењу у Доњи Сврачак, село надомак Вучитрна, прерасло у право пријатељство које ће потрајати до краја живота Живка Фртунића.

У напомени на крају приче *Данче Радованче* пише: "Г. Живко Фртунић је председник општине града Вучитрна на Косову. Он је из старе угледне породице Срба Косоваца. Играо је видну улогу у животу Срба под Турском. *Није учио никаквих школа, а влада њером као да их је учио*" (подвукао М. Ј. Б.). И заиста, приповедање не само у овој него и у другим двојема причама тече са доста лакоће, а и композиција им је на завидном нивоу. Склоност литератном казивању, какво је испољено у прилозима *Дужности* и *Нова година*, овде је добило и обележје вештијег књижевног поступка. У њима су, што ваља посебно нагласити, обликовани стварни догађаји које су преживели писац и његов отац, чувени вучитрнски свештеник хаџи Данило. Реч је, значи, о причама које бисмо по данашњим теоријским схватањима могли сврстати у такозвану *документарну прозу*. Нема сумње, што је и најзанимљивије и у исто време и најзначајније у приповедању

Живка Фрџунића. Његово приповедачко остварење је, врло драгоцене слике живота вучитрнских Срба под Турцима с краја 19. и почетка 20. века.

Последњи период литерарног стварања Живка Фрџунића односи се на 1933. годину, када су у скопском листу *Вардар*, од јануара до јула, под заједничким називом *Сѣаре усѣомене из Сѣаре Србије*, објављена четири његова рада: *Зайиси Живка Фрџунића, Ђор-ѣоѣ, Архимандрѣиѣ Пајсије од Девича*, и *Неколико речи ѣриликом сѣоѣодишњице зидања вучиѣтрнске цркве*. Њима се може придодати и прилог *Једна слика из живоѣа Срба у Сѣарој Србији за време Турака*, објављен у *Јужном ѣреѣледу* 1930. године. У њима он снажно дочарава те тешке дане живљења Срба у ропству под Турцима, али и отпора и борбе за очување вере и националног идентитета, пркоса и хтења да се остане свој и постојан на својој од искони светој косовско-метохијској земљи. Ови записи су, зато, као уосталом и његове приче, веома пригодна грађа за упознавање свеукупних прилика у којима су живели Срби под Турцима и знатно доприносе да та слика буде и документованија и потпунија. И у томе је превасходно њихов велики значај.

Од посебног значаја су записи *Ђор-ѣоѣ* и *Архимандрѣиѣ Пајсије од Девича*. У њима су дати портрети два свештеника као врло лепи примери "заштитника српске цркве и српскога имена у овом крају" (Вучитрн и Дреница, прим М. Ј. Б.) у првој половини прошлог века.

Јунак записа *Ђор-ѣоѣ* је вучитрнски свештеник Жива Симић, пореклом из села Бразде у Скопској Црној Гори. Он је неуморно штитио свој народ од арнаутских зулума. Када је постао старешина манастира Девич у Дреници, свесрдно је "радио на побољшању манастирског и народног стања", створио хришћанске колоније у селима Лауши и Лудовићу, подизао винограде, изградио многе воденице и створио неколико црквених метоха. Многи наши људи су, бежећи од арнаутских зулума, у овом манастиру нашли уточиште. У Девичу су се млади учили како се чувају православна вера и српско име. Сви су они били спремни да и оружјем штите манастир од арнаутских упада. Ђаци свештеника Живе Симића, старешине манастира, јесу и његов сестрић Данило Динче Фрџунић, из Вучитрна, и Благоје, младић из Васојевића, у калуђерству назван Пајсије, јунак другог записа.

Портрет Пајсија је у запису *Архимандрити Пајсије од Девича* као неустрашиви борац и патриота. За њега писац каже да је "био лепши од свачега на свету и тако интересантан, да није могло ни мушко ни женско око не погледати га и не дивити се томе лику, томе стасу и томе држању". Затим се додаје: "Поред тога што је био леп као да га је вила родила, био је архимандрит Пајсије срчан и окретан као Џингизан, а кавалер и господин до крајњих граница. Јахао је увек таквог ата каквог ни везири нису имали, а оружје му је било све у сребру... јахао је ванредно ... хватао цилит у ваздуху и са својим, надалеко чувеним, цефердаром убијао је у лету птице".

Пајсије је био велики национални борац. У свом народу, али и код турских власти, уживао је велики углед. У националним пословима имао је ванредних успеха. Ради њихових остварења, он је нештедимице трошио и новац, па је зато сваки национални задатак лакше успешно завршавао. Његова реч у манастиру и околини је слушана и извршавана без поговора. Покорност према њему показивали су и Арнаути, а једнако су га пратили и телохранитељи, нарочито када је одлазио на путовања ради обављања народних послова. Арнаути су га убили из освете и на превару "при крају шесте деценије прошлог века". Успомена на овог необичног свештеника у Девичу и Дреници чува се и данас.

У осталим прилозима Живко Фртунић пише о средњевековним старинама у Вучитрну и околини, српским народним одметницима, организованом отпору Турцима и првим четничким акцијама на почетку овога века, које "духнуше живот нашој "души у Србији", о нечувеним зверствима Арнаута над ненаоружаним српским војницима 1915. године и незаштићеним народом током аустро-немачке окупације, као и о неделима и терористичким акцијама качака у првим годинама после ослобођења 1918. године.

Кад се сагледа укупно писано дело Живка Фртунића, а реч је о остварењима у којима су приказани људи и стварни догађаји, од којих је неке и сам писац доживео, онда се може рећи да оно представља *својеврсну хронику вучићрског краја, а донекле и Косова и Мешохије у 19. и почетком 20. века.*

Живко Фртунић, несумњиво, има велике националне заслуге, али нису занемарљиве ни оне у културној и књижевној области. Када данас говоримо о његовом литерарном и публицистичком раду, ваља имати на уму да то није плод талента, који је свакако поседовао,

колико је производ жеље да се оставе сведочења о страдању својих суграђана, Срба у Вучитрну, у време Турака. То су, свакако, драгоцене сведочанства о турским и арнаутским зулумима над нашим народом, и сведочанства о непокорности и достојанственом односу појединаца и целине према свим зулумћарима. Нарочито је био изражен отпор народа према покушајима исламизације. Чување православне вере у то доба изједначавано је са чувањем српског националног бића. Јер, нада у ослобођење и борбени дух народа ни у најтежим данима нису напуштали наше људе. Све што је Живко Фртунић учинио за добро народа чинио је достојанствено, држећи се сопствене девизе: "Све је мала жртва за отаџбину".

Истраживачи културе и књижевне баштине Старе Србије само узгредно помињу Живка Фртунића као аутора приче *Мара Врањанка* и неколико прилога историјске нарави. Међутим, његово стваралаштво је, видели смо, знатно обимније, и, према томе, заслужује и већу пажњу. Ова књига,¹ у којој су се нашле његове приче и други литерарни и публицистички радови, свакако ће бити занимљива и за историчаре књижевности и за култорологе, историчаре и социологе. Са њом ће и представа о књижевности и култури на Косову и Метохији с краја прошлог века и почетка овог века бити потпунија.

БИБЛИОГРАФИЈА

Дужности, Голуб, календар за 1907. годину, Цариград.

Избор коња за јахање, Голуб, календар за 1907. годину, Цариград.

Избор крава за мужу, Голуб, календар за 1907. годину, Цариград.

Нова година, Голуб, календар за 1908. годину, Цариград.

¹ Текст је предговор књиге аутора под насловом: Живко Фртунић: *Из живих косовских Срба под Турцима*, која ускоро треба да буде објављена.

Проша Фрџунић о чувању здравља, Голуб, календар за 1908. годину, Цариград.

Мара Врањанка, Јужна Србија, бр. 11, 1. октобар 1922, Скопље.

Данче Радованче, Српско коло, календар за 1923. годину, Загреб.

Једна слика из живоша Срба у Стјарој Србији за време Турака, Јужни преглед, бр. 6-7, Скопље, 1930.

Зайиси Живка Фрџунића, Вардар, 5. јануар 1933, Скопље.

Бор-йой, Вардар, 16. март 1933, Скопље.

Архимандрит Пајсије од Девича, Вардар, 13. април 1933, Скопље.

Неколико речи приликом стоогодишњице зидања вучиџрнске цркве, Вардар, 18. јул 1933, Скопље.

Milovan J. Bogavac

NATIONAL AND CULTURAL LABORER ŽIVKO FRČUNIĆ

This paper presents the life of Serbian national leader from Vučitrn Živko Frčunić, who lived at the end of last and beginning of this century. Writing of this important cultural laborer and great patriot is particularly accurately presented with its, not only documentary but also, in certain extant, literary value. According to the chronological order, the author of this paper presented everything that Frčunić had published, named the publications, and shortly interpreted some of the texts.

Key words: Vučitrn, national laborer, writer, Kosovo, courage

И
С
Т
О
Р
И
Я

Марко АТЛАГИЋ

КРСТ СА ОЦИЛИМА КАО ХЕРАЛДИЧКИ СИМБОЛ

Крстови са оцилима имају своју историју. Јављају се као симболи, али не и као грбови, већ у римско доба. Неки историчари их везују са "лабарумом", тј. заставом цара Константина. У VI вијеку их налазимо на новцу византијских царева - тетраграм. На царској застави "Дивелиону" налазимо их, као заставу на ратним бродовима, али испред свих осталих стијегова. Те хералдичке симболе налазимо на географским картама 14. века као крст са четири златна слова Б (В) око њега. Огњила су била прилагођена словима, јер хералдика у то вријеме не познаје слова као хералдичке симболе. Огњила имамо затвореног (византијска) и отвореног (српска) типа. Она се јављају у 14. веку (1397) на полијелеју у манастиру Дечани. Међутим, налазе се и на грбу Србије код Мавра Орбинија (1601) као грб краља Вукашина. Оцила се јављају касније на свим грбовима Србије, осим грба Србије из 1947. Године, на којему су оцила, али без крста, што у хералдичком смислу представља преседан.

Кључне речи: крст, оцила, хералдика, симбол, грб

Као хералдички симбол, крст са оцилима има своју историју.¹ Неки историчари доказују везу крста са оцилима на српском грбу са "лабарумом", тј. заставом цара Константина (306-337).² Лабарум је уствари крст на застави, односно новцу. Настанак лабарума везан је за побједу цара Константина код Мулвијског моста 312. године. Према легенди, Константину се пред саму битку указао крст са

¹ Јавља се у претхералдичком времену, дакле прије 11. вијека, али не као грб него као хералдички симбол.

² Станоје Станојевић, *О српском грбу*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду III, 1930, 98.

ријечима: "Овим побјеђуј". Лабарум ће управо од овог времена, полако али сигурно, улазити у употребу као хералдички симбол.

У VI вијеку на византијском новцу сусрећемо равнокраки крст са четири поља - *ѡейѡраѡрам*, на која ће се унестити слова или хералдички симболи.³

Крсташи су крст, било засебно било заједно, са четири фигуре од времена првог крсташког рата 1096. године узели као знамен, односно грб.⁴ Сам *ѡейѡраѡрам*, тј. крст са четири поља, биће због свог згодног облика прихваћен као основ за будуће грбове или новац. Управо је ову хералдичку симболику прихватио и цар Мијајло VIII Палеолог (1261-1286) када је 1261. године обновио Византијско царство.⁵ Овај цар ће на споменути крст, односно *ѡефраѡрам*, ставити четири слова Б (В) распоређена између кракова.

Грчки хроничар 14. вијека Псеудо-Кодим казује да царска застава "Дивелион", тј. крст са оцилима, стоји на ратним бродовима испред свих осталих стијегова.⁶

Непознати шпански фрањевац из Севиље око 1330. године, спомиње заставу са "грбом грчког царства" у дјелу "Пут око свијета са грбовима свих краљевина".⁷

³ Тако на Јустинијановом новцу на четири поља је слово Х, што би могли протумачити као побожну инвокацију "крсте Христов, чини милост хришћанина"; Александар Соловјев, *Историја српског ђрба*, Мелбурн, 1958, 23.

⁴ Грбови се, иначе, јављају у 11. вијеку са појавом крсташких ратова. То ни у којем случају не значи да прије 11. вијека није било грбовних (хералдичких) симбола, дапаче, налазимо их раније у свим временским периодима. То је тзв. претхералдички период; Бартол Змајић, *Хералдика*, Загреб, 1971, 3; Милош Ђирић, *Хералдика* Београд, 1991, 5; др Марко Атлагић, *Грбови ѡлемсѡва у Славонији и Војводини у новом веку с ѡсебним осврѡом на ђрбове српског ѡлемсѡва*, Приштина, 1997, 11; Др Марко Атлагић - др Божидар Шекуларац, *Помоћне истѡријске науке*, Приштина, 1997, 293; Стјепан Антољак, *Помоћне истѡријске науке*, Краљево, 1971, 123.

⁵ На византијском новцу су се и раније јављали једно или два слова Б (В), вјероватно од почетног слова грчке речи: помози.

⁶ Дивелион је царска поморска застава, а Фламулон је било која застава.

⁷ Јосип Смодлака, *Земље Јужних Славена и њихови ђрбови око 1330* у "Пуѡу око свијетѡа једног ѡѡанског фраѡира", Вјесник за археологију и историју далмаатинску, св. 1, (1928/1929), Сплит, 1932, 1-92.

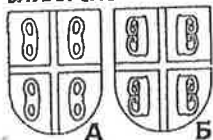
На географским картама 14. вијека, посебно на карти Пијерина Висконтија из Ђенове (1311 и 1320), приказује нам се изнад Цариграда, Солуна и осталих византијских градова увијек иста застава.⁸ Она је пурпурне боје са крстом и четири златна слова Б (В) око њега.⁹ Међутим, средњовјековна западна хералдика не познаје слова у грбовима.¹⁰ Зашто Псеудо-Кодим и путник из Севиље четири слова Б (В) проглашавају за огњила и тиме стварају подлогу за будуће расправе? Судајући по ранијем новцу, а и оном из времена Палеолога, ради се о словима, а не о огњилима. Огњила су била прилагођена словима, а, како смо навели, Запад у то вријеме није познавао слова на грбовима. Главни разлог томе јесте, поред осталог, и неписменост. Зато нас не изненађује што путописац из Севиље проглашава слова за огњила. Псеудо-Кодим је могао слова Б (В) приказати за огњила која су му била блиска са ватром, или пак са "грчком ватром" - тим страшним византијским оружјем (створеним од сумпора и шалитре). Управо у то доба "огњила" су била позната као хералдичка фигура, односно симбол. Овом хералдичком

фигуром служила се моћна фирентинска кућа Ађајуоли (што значи огњило). Чланови ове куће као закупници фирентинског новца ударају на њега 1318. године "знак оцила" (signum assiauoli) врло близак српском грбу.¹¹

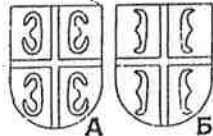
Међутим, постоје два типа српских оцила: отворена и затворена, што значи да су затворена византијског типа, као слова Б (В), а да су отворена српског типа, као слово С.¹²

Било је истраживача који нису прихватили слова за огњила, већ су настојали да их протумаче.

ЗАТВОРЕНО ОГЊИЛО

ОТВОРЕНО ОГЊИЛО

⁸ Marc Vulton de a Colombiere, *Science heraldique*, Paris 1664.

⁹ Guiseppe Gerola, *La carte nauntache di Pietro Visconti dal puntodi vista aralica*, Atti del, II, "Congresso di satudi Volaenbriali, Napoli 1934, 102-123; Isti, L eleente arldico nel portlano di Angelino Dali' Orto, Atti del R. Institute Veneto, 93, 1934, 407-443.

¹⁰ А. Соловјев наводи једно од Грамензонових истраживања на основу којих се види да од 120.000 француских грбова само три имају слова, а она су баш можда грчког поријекла.

¹¹ J. N. Svoronas, *Revue inter. d archeolog. numism*; II, 371.

¹² Ен. Радојчић, *О шћћћћу на срћском ћрбу*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, III, 1930, 122.

У 17. вијеку Марк Вилтон (Mark Vulton као и Шарл Диканж (Charles Du Cange) означавају четири Б (В) као почетна слова ријечи: "Цар царева који царује над онима који царују."¹³ Овом мишљењу придружује се и Шламберже (Schlamberger).¹⁴ Грчки научник Серонос дао је три тумачења, а у основи његовог учења је чињеница да четири слова Б (В) заправо значе почетак речи "крсте цара царева (тј. Христов крсте) помози цара".¹⁵

Крст са огњевима као и двоглави орао улазе у средњовековну српску традицију и постају дио њене традиције. Од којег времена је у средњем вијеку симбол крст са огњевима и у којој је мјери употребљаван, отворено је питање.¹⁶ Међутим, на основу познатих и сачуваних извора може се, за сада, поуздано тврдити да крст са оцилима није био у употреби прије 1397. године.¹⁷ Овај хералдички знак се налази на полијелеју манастира Дечани. Манастир је после пораза на Косову запаљен. Међутим, књегиња Милица са синовима Стефаном и Вуканом обновила га је. У сваком од осам повезаних карика овога туча налази се крст са четири огњила. Огњила су прилично отворена, дакле, српског типа, и подсећају на ћирилско слово С. Зашто су огњила добила овај изглед тешко је рећи, да ли у вези са неком алузијом на Св. Саву, Св. Стефана Дечанског или пак на српске земље. Према Стојану Новаковићу овај дечански полијелеј биће основа за грб Србије.¹⁸ Међутим, најновија истраживања Димитрија Тодоровића у једној солунској ливници указују да дечански полијелеј није једини полијелеј оваквог или сличног типа.¹⁹

¹³ Du Cange, i Historia Byzantina duplici comnetrie illustrata, Paris, 1680, 58.

¹⁴ W. Wroth, i Cataloue of the byzantine coins in tehe Britisch Museum, London, 1908, vol. I-II.

¹⁵ J. N. Svoronas, *Journal internat d archaeoldie numismatique* II, 1899, 383.

¹⁶ Стојан Новаковић, *Хералдички обичаји Срба у ђримени и књижевносћи*, "Допуне и објашњења", Београд, 1982, 496.

¹⁷ Ову годину узима Александар Соловјев, а Сима Ћирковић у "Допунама и објашњењима" споменутог Новаковићевог дела наводи нешто шири период, 1396-1402. године. Углавном ради се о добу пре него што је Стефан Лазаревић постао деспот; Сима Ћирковић, *Дойуне и објашњења*, Београд 1982, 469.

¹⁸ Милић Милићевић, *Грб Србије*, Београд, 1995, 22.

¹⁹ Д. Тодоровић, *Налази из сћаре солунске ливнице*, Хиландарски зборник, 8, 1991, 99-122.

Ова истраживања нам не казују да ли је крст са оцилима кориштен раније. Мавро Орбини (србокатолик) тврди да је био на штиту кнеза Лазара (1371-1389), те краља Вукашина (1365-1371), што би значило да је употребљаван и прије 1389, односно 1371. године.²⁰ Ми данас само можемо претпоставити када је ушао у употребу. Наш знаменити историчар Станоје Станојевић сматра да је крст са оцилима ушао у употребу око 1345. године.²¹

Цар Душан је, прихватајући царско достојанство, прихватио и византијска обележја, пошто је био "Цар Грком". Тако је Душан, поред других обележја, позајмио царски дивелион.²² Ова заставица била је пурпурна са златним крстом као апликацијом. Међутим, Душан је после преузимања царске титуле и даље ратовао са Византијом. Заставу противничке царевине није преузео у потпуности, због разликовања у борби, већ ју је модификовао зато што је на царски пурпур, уместо златног, поставио сребрни крст.²³ Ф. Ђурко својим рестаураторским радом указао је на још једну Душанову заставу која је сачувана у манастиру Хиландару. Она је троугласта, у две боје (црвена и зелена), коњичка. На средини заставе је црвени крст оивичен сребрном жицом. Међутим, остаје нам нејасно када је крст унесен на заставу,²⁴ јер анализе показују да крст и подлога не потичу из истог времена.

У раном средњем вијеку поред "ратних симбола" постојали су и ратни поклици, гдје би се по мени једино могло уклопити и пригодна изрека: "Само слога Србина спасава", коју је лансирао Јован Драгашевић (1836-1915) у својим родољубивим пјесмама.²⁵ Међутим, ако оцила претварамо у слова, ми овај симбол поистовјеђујемо са византијским, негирамо наше српско симболичко

²⁰ Мавро Орбини, *Il regno degli Slavi*, Pesaro, 1601, 273.

²¹ Станоје Станојевић, *О српском жрбу*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, III, 1930, 99.

²² Александар Соловјев, *Застава Стефана Душана над Скопљем 1339. године*, Глас скопског научног друштва, XV-XVI, 1936, 346.

²³ Милош Ђирић, *Рађање националног симбола*, Борба од 29. VIII 1991, 23.

²⁴ Види: Душан Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд, 1983.

²⁵ Милош Ђирић, *Рађање националног симбола*, Борба од 30. XVIII 1991, 22.

значење да су оцила "знаци ратног огња", и везујемо свој симбол само за један историјски догађај у Војводини после 1848. године.²⁶

Крст са оцилима практично је афирмисала "илирска хералдика" 16. вијека, али увијек одвојено од двоглавног орла, сем грба Мрњавчевића, гдје су обе фигуре спојене, али је све у обрнутој боји, као у негативу, и са орлом у крсту.²⁷ У "илирској" хералдици је сачувано предање и сјећање на хералдику Царевине Србије, али је и накнадно измишљено све оно што је недостајало у претходном периоду и додато оно што је ново у хералдици.

Средњовјековна немањичка држава је српском народу оставила ове развијене хералдичке фигуре (бијелог двоглавог орла и крст с оцилима и царску круну).

Ево реконструкције тих хералдичких симбола:

У новом вијеку у српски грб²⁸ се увукла једна непотребна промјена, и то у његовим бојама. Гравиране слике у "Стематологији" биле су црне: у Ритеровим²⁹ и Жефаровићевим објашњењима говорило се о бијелом крсту на црвеном штиту, али није била нигде споменута боја оцила. Она је била остављена слободном нахођењу сликара.³⁰ Међутим, у илирским грбовницима оцила су увијек била златне (жуте) боје, али до тих рукописа било је тешко доћи. Зато неки почињу да сликају бијела огњица као и крст, а други под утицајем њемачке хералдике 18. вијека, која допушта "природне" боје за поједине предмете, сликају оцила натуралном (челикастом) бојом. Тако је, на пример, на иконостасу у цркви славонског села

²⁶ Александар Соловјев, *Прилози за босанску хералдику*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, IX, 1954, 94.

²⁷ Др Марко Атлагић, *Грбови њемачке у Славонији и Војводини у новом веку с посебним освртом на грбове српског њемачтва*, Приштина, 1997, 20.

²⁸ Милић Милићевић *Грб Србије*, Београд, 1995; А. Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн, 1958; Шишић Фердо, *О српском грбу*, Бранково коло, књ. XV, Сремски Карловци, 1909; З. Младеновић, *Симболи српске државности*, Крагујевац, 1994; С. Станојевић, *О српском грбу*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, III, бр. 2, 1934.

²⁹ Витезовић Пavaо, *Stemmatograph sive armorum*, Wien, 1701, 8-9.

³⁰ Милош Ђирић, Исто.

Дишнику (животописана 1750), те на грбовници пуковника Михајла Продановића 1759. године, огњила сасвим плаве боје, као на грбу краља Вукашина у илирским грбовницима.³¹

Нема сумње да је крст са оцилима постао традиционални хералдички знак Срба и да код Срба ови хералдички знаци имају специфичну карактеристику.

Marko Atlagić

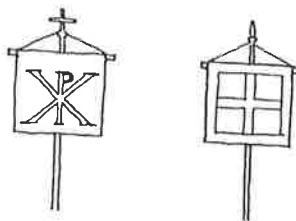
THE CROSS WITH SYMBOLS C AS HERALDIC SYMBOLS

Cross with symbols C has its history. It appears as a symbol, but not as a coat of arms, in the Roman time. Some historians are connecting them with labarum, the flag of Czar Constantine. They appear on the coins of Byzantium Czars - tetragram. They also, appear on the Czars flag Divelion, the flag from the war ships, but also used in front of all other banners. These heraldic symbols can be found on the geographical maps dated from 14 century as a cross with four golden letters V around it. Symbols C were formatted as letters, since heraldic of that time did not recognize the letters as heraldic symbols. Symbols C can be closed (Byzantium) and open (Serbian) type. They appear on the church chandelier in monastery Dečani. On the other hand, they appear on the Serbian coat of arm of Mavro Orbiniј (1607) as a coat of arm of King Vukašin. Symbols C later appeared on all Serbian coats of arms, except the Serbian coat of arm dated from 1974 where one can find the symbols C without the cross, and that is the precedent in heraldic sense.

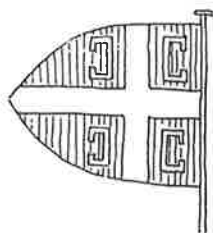
Key words: cross, symbols C, heraldic, symbol, coat of honor

³¹ Др Марко Атлагић, Грб породице Продановић од Ужичке Каменице, Зборник филозофског факултета у Приштини, бр. 25, 1996.

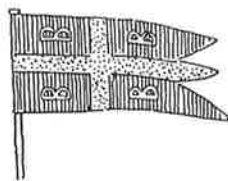
ПРИЛОГ: ОД ИДЕЈЕ ДО ГРБА

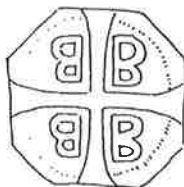
Византијски лабарум

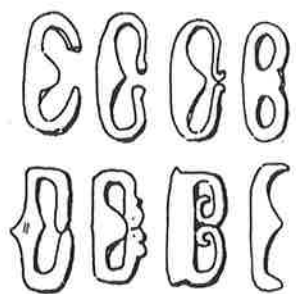
*Византијска заставица
у Шпанском јуџојису 1330. г.*

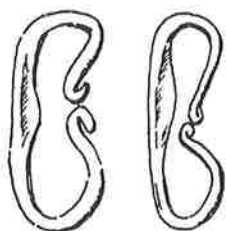
*Византијска заставица
на географској карти Чезариса*

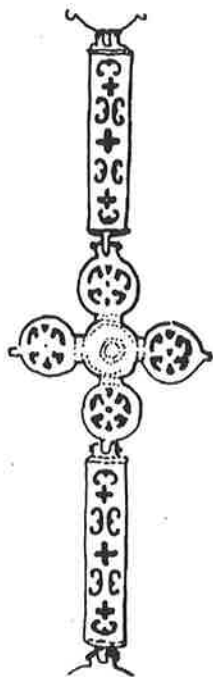
Михаила Палеолога

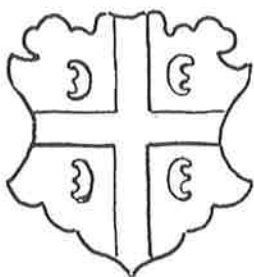
Старословенска оґњила

Оґњила из Бијелоґ Поља

Дешаљ из Дечанскоґ иполијелеја 1397. ґ.

Српски грб код Ди Канжа 1580. г.

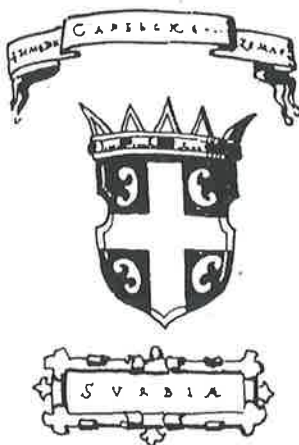

МИХАИЛЪ РАШКО
ВНЧЗ

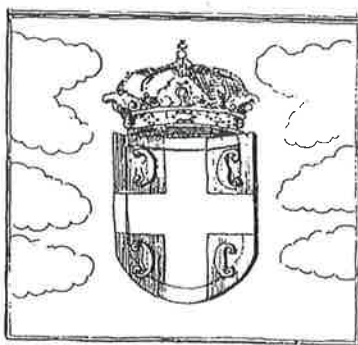
Српски грб на сабљи М. Рашковића

Грб Мрњавчевића у Грбовнику 1595. г.

Грб Српске земље у Грбовнику 1595. г.

Грб Србије код Жефаровића 1741. г.

Љиљана ЧОЛИЋ

СТРАДАЛАШТВО СРПСКИХ ДУХОВНИКА - ПАРАДИГМА СТРАДАЊА СРПСКОГ НАРОДА

Прилог је базиран на до сада готово потпуно непознатом извору за историју Српске православне цркве током XIX века и до свршетка Првог светског рата, похрањеном у Архиву Косова и Метохије у Приштини.

Реч је о говору протојереја Звечанског округа Боже Јокановића, одржаном на свечаној седници пред отварање Главне годишње скупштине удруженог српског православног свештенства, 5. септембра 1923. године.

Јокановићева потресна беседа посвећена је страдању наших црквених великодостојника од непријатељске руке за време турске, затим бугарске и аустроугарске окупације и борбе српског народа за слободу и национални опстанак.

Ово сведочанство има неопосредну вредност и значај не само због тога што у њему споменути великомученици заслужују да њихове жртве и националне заслуге не буду никад заборављене, већ и зато што треба да послужи као поука и опомена будућим генерацијама. То се посебно односи на завршни део Јокановићевог реферата, где су наговештени први пропусти власти Краљевине СХС у вези са положајем Српске православне цркве, чије последице осећамо и данас.

Кључне речи: Зулум, национални опстанак, слобода, духовник, великомученик

У фонду Глигорија - Глише Елезовића, похрањеном у Архиву Косова и Метохије у Приштини, међу материјалима које је наш угледни научник, национални радник и хуманиста прикупљао с очигледном намером да напише опсежну и исцрпну историју Српске православне цркве, нашли смо један машинопис о страдању српских свештеника и других духовних лица у некадашњој Јужној Србији током деветнаестог века и до краја Првог светског рата.

На крају овог извештаја дописано је руком Глише Елезовића:
"Говорио на свечаној седници академије пред отварање Главне годишње скупштине удруженог српског православног свештенства 5. септембра 1923. године у Скопљу Божа Јокановић, протојереј Звечанског округа."

О аутору предметног текста успели смо да сазнамо да је рођен 1887. а рукоположен 1919. године.¹ Божа Јокановић објавио је неколико прилога црквене и уопште духовне тематике кроз чије редове провејава не само искрено родољубље, већ и осећање потпуне преданости свом свештеничком позиву и националној мисији коју је овај позив у свим епохама српске историје имао.

Јокановићев посебно изражени пијетет према колегама страдалим од непријатељске руке током турске, затим бугарске и коначно аустроугарске окупације наших крајева имао је лични печат. О томе сведочи прва страница његове књиге и *Црква у служби оцацбине*, коју је посветио мајци Аници, удови свештеника Јована П. Јокановића, и брату Константину, "жртвама крвавог и варварског окупаторског режима бугарског".²

У овом зборнику његових говора и чланака раније објављених у гласилима "Весник српске цркве", "Хришћански весник", "Правда", "Демократија", "Српске новине" и "Одјек", у периоду између 1907. и 1919. године пажњу нам је привукао један пасус који можда најбоље осликава Јокановићев став према потреби активног политичког ангажмана свих мислећих Срба, па и представника црквене хијерархије: *"Не узимајти учешће у ђолијници, у ђоме моћном факџору народнођ живођа, да би се склонили од једнођ болеснођ месђа, од једнођ зла, јесђе лођички ађсурад а у ђрактђичном ђолијничком живођу шђеђно. Да занемаримо једну велику ђрађанску дужност ђрема садашњосђи и будућносђи свођа народа да се не би сукобили са једном рђавом ђолијничком ђојавом!!!"*³

У склопу књиге *У служби народу - крсђом, ђером и мачем*, која се данас тешко може наћи и у најбоље опремљеним библиотекама, посвећене деловању и страдању српског православног

¹ *Шемађизам истђочно ђправославне срђске ђађђријарђије ђо ђодађима из 1924. ђодине*, Издање Св. архијерејског синода, Сремски Карловци 1925, 280.

² *Црква у служби оцацбине*, Скопље 1920.

³ Исто, стр. 87.

свештенства у деветнаестом и двадесетом веку на нашим јужним територијама, са посебним освртом на истакнуте личности заслужне за ширење националне идеје и очување српства, фрагментарно је саопштен и поменути текст излагања на свештеничкој скупштини у Скопљу, чији највећи део, преко двадесет страница, садржи поименично набројане жртве страног окупаторског терора над нашим духовницима и приповест о њиховим страдачким судбинама. Након овог потресног излагања, Божа Јокановић дао је и кратак резиме, нагласивши: "По овде изнесеним, иако у свему нејојшћуним подацима о шоку минулих рајшова, српско православно свешћенство Јужне Србије имало је жршћава:

- Од Турака и Арнаућа поубијаних	32
- Од шурских власћи осуђиваних	33
- Поубијаних од буђарских штерористичких комитских банди	31
- Поубијаних од окупационих власћи и војске буђарске	57
- Пођубљених од аустроуђарских војних власћи	8
- Од Буђара инштернираних	60
- Од аустроуђарских војних власћи инштернираних	53
- У буђарској инштернацији помирлих	11
- У аустријској инштернацији помирлих	10
- Од аустроуђарских окупаторских власћи осуђених	2
- По ослобођењу и уједињењу од Арнаућа и буђарских комита убијених	4.

У вези са судбинама осталих српских православних свештеника из Јужне Србије, Б. Јокановић наглашава да су они, осим једног врло малог изузетка, спасли своје главе "од гиљотине непријатеља наше нације" или предратним бекством у слободну северну Србију или повлачењем са српском војском злокобне 1915. на Крф а потом на Солунски фронт.

"У новој великој нашој домовини, православна црква шћиркино насћавља своју вековну штрадицију шћојле љубави шрема држави и искрене сарадње с народним инштересима", даље констатује прота Божа Јокановић, "Без икаквођ неђодовања шрима шрвођ минисћра вера катћолика у уједињеној нашој ошћацибини и све друђе неђове наследнике, чланове римокатћоличке цркве. Не шрошћесћвују ни онда када се на чело Министарсћива посћављају уз минисћре катћолике

начелници муслимани, ња чак и инспектор у православном одељењу. Историјска факта су да смо вековима њако грозно њајили и ужасно сипрадали од муслимана и од католика. Па ипак, схватајући велики интерес наше оцабине, православна црква брајски ѡружа руку својим суграђанима њих вероисповести, радује се ѡрокламовању њих вера државним верама са ѡуном равнојравношћу са православном црквом, али истиче жељу да и оне са истом искреношћу и ѡозицивношћу ѡаралелно са православном црквом служе нашем заједничком државном добру и ѡузданој будућности народа.

Наша нова уједињена и моћна домовина није наставила своје историјске ѡрадиције. Најоштив, она се десолидарисала са црквом.

Заклејва на Видовдански усав није обајвљена ѡред ѡредставницима цркве, њиш ѡ њезином обреду над носиоцем владалачке круне и чланом православне цркве.

Пројектовани сѡмен ѡолико заслужном и националном великану, српском свештешћу, храм св. Сави у Београду и данас није ѡодигнућ.

Толике задужбине српских владалаца из доба Немањина, нарочићо у Јужној Србији, или од зуба времена или злобе ѡѡријашеља - завојевача, оронуте су и сваким даном ѡресѡјаје им дах, а држава још није досѡела и њима ѡажњу да укаже. Чијави срезови са хиљадама насељених хришћана ѡ арнаућским оазама немају своје боћомоље.

Цркве и манастире, ѡорушене рајним ѡојовима, народ, дућим рајовима изнемоћоа, не може да обнови а држава се за све ѡре сеѡила да на рачун реѡарација ѡодигне или обнови, нећо ли у рају ѡорушене народне боћомоље.

Дућогодишњи ревносни служитељи свешћом ошћару и своме народу, сѡари и изнемоћли свешћеници у седамдесећим и осамдесећим годинама сѡаросѡи нису од државе обезбећени ни сухом кором хлеба.

Боћословском, ѡа чак ни релићиозном васѡићању омладине држава не ѡоклања ѡуну ѡажњу њиш ѡѡребну ѡмоћ.

Мноћи државници нескромно манифестују своје уверење да је црква извршила своју уложу и сада је ѡреба фасцикулирати у историјску архиву.

Полићичари у изборној кампањи или ѡри расѡушћању ѡарламѡи ѡружају обећања и ѡобож ѡодносе ѡројекте за ѡѡравку хаѡићноћ и несношљивоћ сѡања у цркви и свешћенству, све ово у

намери постојити само својих партијских циљева, а без стварних резултата за цркву.

Због свега овога православно свештенство не треба и не може бити равнодушно..."

Сведочанство протојереја Боже Јокановића имало је, и има, неоспорну вредност - у своме, садашњем и сваком времену. Оно би требало да буде значајно за читав српски народ, не само због тога што у њему споменути великомученици и страдалници заслужују да њихове националне жртве и заслуге не буду никад заборављене, већ зато што једно такво штиво треба да послужи као поука и опомена будућим генерацијама. То се посебно односи на закључни део у којем су наговештени први пропусти власти тек успостављене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у вези са тадашњим положајем и статусом Српске православне цркве и наше духовности уопште, чије последице данас осећамо можда више него икада раније. Превасходно због тога, недавно смо приредили и предали у штампу интегралну верзију Јокановићевог реферата.

Како смо на почетку рекли, предметно излагање проте Боже Јокановића у штампаној форми угледало је светлост дана, дискретно и фрагментовано, тек 1941. године, дакле, готово две деценије након што је било јавно саопштено.

Зашто је толико дуго морало да чека, вероватно заборављено у каквој фијоци, и шта је стајало на путу обнародовања његових трагичних навода?

Посредни одговор на ова питања нашли смо у књизи *Лейопис југа* Милосава Јелића, посвећеној опису догађаја у Јужној Србији 20-тих година овог века, где је аутор у примереној мери покушао да осветли последице политичког утицаја Организације јужних муслимана - Цемијет, чије су водеће личности биле осведочени непријатељи српског рода из редова шиптарског становништва Космета и Македоније. Захваљући коалицијама са демократима, а поготово радикалима, ова партија у периоду између 1920. и 1925. године играла је веома битну улогу у политичком животу Јужне и Старе Србије. На врхунцу своје моћи, 1923. у Народној скупштини Краљевине СХС имала је четрнаест посланика.

У вези с тим, Милосав Јелић између осталог примећује: "Окружном пројави г. Јокановићу саопштено је или да поднесе оставку или ће бити отиштен. Али, и да буде пензионисан, ја је

скандал, јер њега не уклањају толико због мишровачке афере, колико због говора одржаног на свештеничкој скупиштини у Скопљу. Глорификујући смрт оних две стотине ђедесет мученика њојова које су љобили Турци и Буџари, *ж. Јокановић* се незгоднo изразио о Турцима⁴ убицама, *ће* ће сада један православно *прои*а бићи најурен по захтеву *џемијетлија*. Кога ће још *погодити* оних *џејрнаесит* *џласова* из *парламент*а видећемо ових дана.⁵

Ето, тако је свештеник Божа Јокановић, изданак часне српске поповске породице, запао у немилост зато што се "дрзнуо" да укаже на трагедију своје духовне браће и опасност која прети српском народу ако се власт не опамети.

Његова беседа уследила је само пет година након Првог светског рата, у којем је Србија дала 800 до 850 хиљада бораца. Од овог броја страдало је 369.815 лица, или скоро половина мобилисаних војника, а што се тиче цивила, број жртава процењује се на 600.000. "Губици су били утолико већи јер су највише погодили младе генерације. Годинама после рата та празнина се осећала како у селима тако и у градовима. Крајем 1914. године, 1.300 студената и ђака примљено је у српску војску као каплари, иако им није било време да служе војску. Од њих је само 140 дочекало крај рата".⁶

Огромне губитке претрпела је и наша црква. Према подацима које је саопштио Михаило Поповић, од око три хиљаде свештеника, колико их је било у почетку рата, умрло их је и нестало 1056, дакле, више од једне трећине.⁷

Стварању нове државе српско свештенство дало је значајан допринос. Упркос томе, Уредбом о устројству Министарства вера донетом 31. јуна 1919. године СПЦ је, попут римокатоличке и

⁴ У српској јавности постојала је велика недоумица у вези са националним профилем чланова организације Џемијет и, будући да се радило о муслиманима, наш народ их је поистовећивао са припадницима турске народности. Међутим, велики број чланова партије Џемијет био је шиптарског порекла.

⁵ Милосав Јелић, *Летопис јуџа - Листине - Зайиси - Дневник - Поменик*, Београд 1930, 126-127.

⁶ Владимир Дедијер, *Последњи дани Аустро-Угарске у: Историја Југославије*, Београд 1972, 401.

⁷ Михаило Б. Поповић, *Историјска улога српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд, 1933. 166-167.

исламске верске заједнице, стављена под државну контролу у свим верско-политичким пословима, што је нашу цркву погодило у знатно већој мери него друге две поменуте организације, јер према 3. члану ове уредбе у Србији и Црној Гори министар вера је вршио "сву управну власт у врховној инстанци".⁸

Само ових неколико чињеница већ у довољној мери указују на оправданост разочарања које прота Јокановић исказује у вези са ставом власти Краљевине СХС према Српској православној цркви.

... Пој Косија Појовић из Мијоковића, у устјанку 1878. од Арнаућа је убијен, глава му је одсечена, однесена у Вучијирн и на вучијирнској њијаци кроз камилавку њерчин извађен и везан за дрво да њежом мршвом главом њлаше срјску рају.... Пој Вукашин Појовић из Заграђа, обешен је од Зулбеија Шабановића њред манастиром Ђурђеви Сјубови код Берана. Сјарешина њош манастира, иђуман Јанићије, њускијом је убијен у манастирском конаку... Поја Герасима Појовића из Будимља у беранском устјанку 1876, на Видовдан, Турци су убили и главу му одсекли. Тада су убили и њоја Мијра Појовића из Велике, ња га на седамдесет њ комада исекли и разбацали, ње је њородица с муком њашла и њокуиља све комаде њежом мученичкош њшла ради сахране... Поја Николе Манојловића, њароха кашљанскош, њала је глава 1906. у њарохији њри вршењу дужности... Пој Јања Николић из Пајареса, код Дојрана, 1898. године једне ноћи је заклан од буђарских комића у својој кући, на очиглед своје деце и целе њородице, само зашћо шћо није хћео са својим селом њрићи Еђзархији... Са знањем и одобрењем аустроугђарских војних власти, њо њиховом уласку у Косовску Мијровицу 1915. године, Турци су њобили и формално ишчеречили њрошћу рашкош округа Тому Прошћића и њоја Косћу Кулађића из Новош Пазара, ња њихове ишчеречене делове шћла бацили у Сишћницу... Пој Ђуро Сјојановић из Зочишћија, у Призренском округу, убијен је 1915. на њушћу између Призрена и Зочишћија, ња сав измасакриран од Арнаућа, њо наређењу Буђара... Јеромонах Хаџи Севасишћијан Лукић, сјарешина манастира Св. Тројице код Призрена, обешен је у Скошљу 1917, а јеромонах Данило, сјарешина манастира св. Марко,

⁸ Ђоко Слијепчевић, Истјорија Срјске ѡправославне цркве, књ. 2. Београд, 1991, 562.

убијен је у самом манастиру 16. новембра 1915. од удружених и злочинством збратимљених буџарских војника и Арнауџа....

Речи протојереја Јокановића, на жалост, нису биле Србима довољно јасне.

Ујасни ми језик, Господе!

Моли и запомаже непознати монах из Милешеве.

Ljiljana Čolić

CALAMITY OF SERBIAN SPIRITUAL LEADERS - THE PARADIGM OF CALAMITY OF SERBIAN PEOPLE

This work is based on the almost absolutely unknown source from Serbian orthodox church history during XIX century up to the end of First World War, preserved in the Archive of Kosovo and Metohija in Priština.

It is the speech of Zvečane county Boža Janković, made during the ceremonial convention before the opening of Major annual assembly of united Serbian orthodox clergy, on 5th of September, 1923.

Janković shocking speech was about calamity of our church high representatives from enemy hand during Turkish rule, afterwards Austro-Hungarian occupation and struggle of Serbian people for freedom and survival of nation.

This testimony has unquestionable value and importance not only because of great martyr whose sufferings and national contribution deserve to be remember for ever, but also because it should be a moral message and warning to future generations. That refers especially to the last part of Janković speech, where he mentioned the first failures of Kingdom SHS concerning the position of Serbian orthodox church, with consequences present even today.

Key words: Violence, Nacional survival, Freedom, Monk, Martyr

Весна СЕКУЛИЋ

**СТРАДАЊЕ И ИСЕЉАВАЊЕ СРПСКОГ
СТАНОВНИШТВА КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА
НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ ОПШТИНЕ ЛЕПОСАВИЋ**

Српски живаљ на подручју Косова и Метохије вековима је био изложен турском зулumu и насиљу Шингара, који су увек у несрећи хришћана видели своју срећу. У раду је, на основу архивске грађе и објављених докумената, приказано страдање и исељавање српског становништва крајем XIX и почетком XX века на територији данашње општине Лепосавић: плачка стоке, паљевине и штете у пољу, а било је и убистава и рањавања. Све ово објашњава узроке исељавања Срба с Косова и из Метохије. Метод застрашивања српског живља и терора над њим остао је до данас.

Кључне речи: насиље, плачка, паљевине, убиство, страдање, исељавање

Територија данашње општине Лепосавић* крајем XIX и почетком XX века припадала је двома казама: митровачкој и новопазарској а делимично и вучитрнској нахији. Ове две казе и вучитрнска нахија су, у систему турске административне поделе, припадале приштинском и новопазарском санџаку Косовског вилајета. Од 1901. до 1911. године и новопазарска каза ће се налазити

* Извори коришћења у овом раду узети су из следећих књига: Б. Перуничих, *Писма српских конзула из Приштинине (1890-1900)* Београд, 1985; Исти, *Сведочанство о Косову 1901-1913*, Београд, 1988; Исти, *Зулум аџа и беџова над српским народом у Косовском вилајету 1878-1913*, цитирани су навођењем имена пошиљаоца и примаоца извештаја, бројем службене пошиљке и датумом, јер мислимо да се тиме добија боља прегледност, будући да су документа у овим двома збиркама сложена хронолошким редом. Остали извори навођени су именом аутора, књиге и бројем странице.

у склопу приштинског сандака, па тако и целокупна територија данашње општине Лепосавић.¹

Чињеница да се ова територија налазила уз саму границу са Србијом и да је била природна веза Срба из Старе Србије, посебно северних крајева Косова и Метохије, са матицом говори о њеном значају, како за турску државу тако и за напаћени српски народ Косовског вилајета, који је у Србији видео спас од зулума које је трпео. Географски положај ове територије створио је од ње поприште на којем су се дешавали многи зулуми, како над локалним становништвом тако и над оним које је бежећи преко ње тражило спас у Србији. Нису били ретки случајеви да Срби из удаљених косовско-метохијских крајева дођу до саме границе и да ту, пред очима српских граничара буду убијени. Ову ситуацију најбоље илуструје један извештај Стевана Х. Поповића, начелника среза студеничког, из маја 1889. године. Он наводи да је за само два последња месеца у Србију преко царинарнице у Рашкој пребегло више од 500 душа. Како он каже, чест је случај да српски бегунци стигну до саме границе и да ту буду потпуно опљачкани и онда пуштени у Србију или убијени.²

Ова територија била је поприште сукоба муслиманског елемента који је преко ње кретао у пљачку у Србију или је, пак, само стварао инцидентну ситуацију вршећи на тај начин притисак на српско становништво да се сели преко границе. О једном таквом пушкарању и о акцијама које предузимају наши органи да се спрече већи сукоби на граници имамо података у наведеном извештају начелника среза студеничког.

Почетком овог века становништво лепосавићког краја биће и сведок акција које је предузимала српска влада с циљем да помогне својим напаћеним сународницима у Турском царству, било да су то били покрети четника у унутрашњости Старе Србије или појединачно наоружавање овдашњих Срба. Ове акције су, свакако, вредне помена јер је ово био један од путева којима су се оне кретале.³

¹ Конзул С. Ј. Аврамовић др М. Вујићу, председнику министарског савета, Пов. Н. 344 до 23. новембра 1901; конзул Јован Ј. Вучковић Министру иностраних дела, ПП. Н. 996 04. април 1911.

² Б. Перуничкић, *Зулуми аџа и беџова*, 67-79.

³ Конзул др М. Спалајковић Н. Пашићу, министру иностраних дела, П. П. н. 864 од 25. октобра 1904.

Привредне активности које су се одвијале преко границе једним делом су ишле преко ове територије, па су и оне утицале на положај овдашњег становништва⁴. Те активности обухватале су, поред редовног извоза и увоза, и разна кријумчарења, што је, опет, само по себи, носило ризик који је, једним делом, падао и на плећа овдашњег становништва.⁵

Овај крај је био и коридор који је турску државу повезивао са, сада већ аустроугарском, Босном и Херцеговином и који је представљао најистуренији део турске државе према Европи. Био је то бедни остатак некадашње турске силе, први на удару и најудаљенији од Порте, па су зулуми и јавашлук, како ситног турског чиновништва тако и локалног муслиманског становништва, били, у неку руку, озакоњени, а све у циљу, да се Срби протерају и граница према њој добије на етничкој (још боље верској) компактности. У том циљу вршена су и насељавања мухацира, који су после Берлинског конгреса пристизали из Босне или Србије и систематски појачавали насиља.⁶ Све до ове, 1878. године косовска равница је претежно била српска. Арбанаси су тада превагнули, а услед појачаног зулума тај се бројни однос још више пореметио на штету Срба - исељавањем једног дела Срба у тада већ сасвим близу Србију.⁷ Планински обод Косовске котлине, а са њом и обронци Копаоника према Ибарској долини, био је доста брзо преплављен Арбанасима.⁸ Турске власти, су насељавањем мухацира водиле одређену политику: њихов циљ је био да се разбију густа српска села и да преко мухацира држе под контролом српско становништво.⁹ Стварањем ланца мухацирских

⁴ Конзул С. Ј. Аврамовић, председнику министарског савета (Пов. н. 165 од 01. јула 1901).

⁵ О томе шта се све током 1896. године увозило, шта извозило и шта кријумчарило преко царинарнице у Рашкој и у којој количини, вид. извештај царинарника Ј. Студића министру финансија од 13. новембра 1896. године у Б. Перуничих, *Зулуми ага и беџова*, 147-149.

⁶ Б. Перуничих, *Сведочанство о Косову*, 17.

⁷ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1986, 148.

⁸ А. Урошевић, *Косово*, Приштина, 1991. 89-90.

⁹ О односу придошлих мухацира према заточеној, из средње века наслеђеној, топономастици на Копаонику вид. Б. Зарковић, *Где се налазила Шћинкара њоја Косијадина? Прилог историји рударства у Србији крајем XV и њочекљом XVI века*, Баштина 5 (1994), Приштина, 91-92.

насеља турске власти су настојале да потпуно одвоје српске целине једну од друге, а све заједно од Србије и Црне Горе. Мухацири се нису насељавали на агинску, беговску и вакуфску земљу, него на комуницама, где су уз велики труд крчили ливаде и оранице. Насељавајући се на комуне, мухацири су Србима одузимали шуме и испаше за стоку, а то је доводило до опадања сточног фонда код Срба у околним селима. Смањивање сточног фонда неминовно је доводило до сиромашења Срба, а тиме и до њиховог расељавања.¹⁰

Колико су ови крајеви били од значаја за турску државу говори и податак о положају казе Митровица, у чијем се склопу налазио део лепосавићке општине, која је затварала и контролисала ибарски путни правац. Косовска Митровица је тих година, према записима српског конзула Тодора Станковића, велики војни центар, највећи на целој линији турске границе према Србији од Топлице до Увца,¹¹ са изграђеним војним касарнама и магацинима, седиште дивизијске и бригадне команде,¹² а до 1912. године војна база великог гарнизона,¹³ у којем је повремено могло бити и до 10.000 турских војника.¹⁴ Овако јак војни састав није без разлога био стациониран у Митровици. Код Турака је још увек било свеже сећање да су најсевернији делови територије митровачке казе, заједно са деловима новопазарске, они који данас припадају општини Лепосавић, у два наврата краткотрајно ослобођени у XIX веку; првом приликом у годинама Првог српског устанка, а други пут за време ослободилачких ратова 1876/78. године. Српско становништво ослобођених крајева и из других села активно учествује у догађајима, очекујући коначно ослобођење испод вишевековног османског ропста. Како до ослобођења није дошло све до Првог балканског рата октобра 1912. године, њихов положај се толико погоршао да су многе породице и појединци били ликвидирани, приморани на исла-

¹⁰ *Историја српског народа*, VI/1, 270. (Н. Ракочевих).

¹¹ Тодор П. Станковић, *Пућине белешке по Старој Србији, 1871-1898*, Београд, 1910, 164. (даље цитирано: Т. П. Станковић, *Пућине белешке...*).

¹² Б. Нушић, *Косово*, Нови Сад, 1903, 107.

¹³ А. Урошевић, *Косовска Митровица, антропогеографска истраживања*, Гласник Етнографског института САН, II-III (1953-1954) Београд, 1957, 194.

¹⁴ М. Секулић, *Индустрија и рударство Косовске Митровице између два светска рата*, Косовска Митровица, 1979, 208.

мизацију или су, насилно отерани са својих вековних огњишта, бежали пред зулумима преко границе у Србију.

Источне и североисточне границе митровачке казе, заједно с деловима копаоничке и вучитрнске нахије, представљале су граничну линију према Србији од Јариња на Ибру, па венцем Копаоника до Преполца, преко које се у великом броју исељавало српско становништво из једног ширег косовско-метохијског подручја. Прелази преко границе повремено су представљали праве мале оружане окршаје, који су имали за последицу страдање и оних који су желели прећи и сеоских насеља уз саму границу. На осетљивост тог дела границе упозоравала је и османлијска власт, а таква мишљења била су присутна и кроз аустроугарску пропаганду код арбнашког становништва, а разлог је што се отуда директно угрожавају железничка и друмска комуникација око Митровице и према Новом Пазару.¹⁵

О осетљивости овог дела границе говоре и конзуларни извештаји из тог времена. Конзул Краљевине Србије у Цариграду Стојан Новаковић упозоравао је марта 1889. године на упаде група наоружаних Арбанаса из митровачке казе и вучитрнске нахије преко Копаоника у Србију, па је изнео мишљење како "власти турске страхују од Албанаца и да никад према њима не могу да употребе одсудне мере и да је то нарочито случај с малим властима које у последњој линији наредбе извршавају"¹⁶. Због тога је предлагао да се обрати већа пажња на наоружане одметничке банде које долазе из приграничних албанских села према Србији, да се најстроже кажњавају сваки изгреди преко границе, појача гранична контрола официра и чувара, а власти озбиљније пазе на сваку тужбу.¹⁷

Према неким извештајима, српски живаљ у пограничним крајевима масовно страда, да се "убија као дивљач", да је свакодневно било убијених и "сваке слободе лишени", због чега је само у току

¹⁵ Стојан Новаковић из Цариграда, министру иностраних дела др Франасовићу и Јован Ристић из Берлина, бр. 13, заменику министра ин. дела Јеврему Грујићу, 29. јуна 1878.

¹⁶ Стојан Новаковић председнику владе др Франасовићу.

¹⁷ Стојан Новаковић председнику владе Јовану Ристићу, Пов. Но. 163 од 20. јуна 1887.

два месеца с турске територије прешло у Србију на Ибру код Рашке преко 500 душа.¹⁸

Поред важности коју су овој територији придавали Србија и Турска, још једна држава је, готово животно, била заинтересована за њу. Била је то Аустроугарска чији су гарнизони после Берлинског конгреса већ били у неким градовима новопазарског санџака. Долином Ибра ишао је стари пут који Митровицу, преко Бањске, повезује са Новим Пазаром и даље Босном. Овај правац је после Берлинског конгреса и анексије Босне и Херцеговине само добио на значају. У плановима аустроугарске монархије да спроведе своју политику *Drang nach Osten* овај правац је био од изузетног значаја. Аустријски инжењери су на овом правцу планирали и изградњу пруге Увац - Митровица, која би се даље, старом трасом, повезала са Солуном. Због тога је њихова политика, уз помоћ многих емисара и агената, стално вршила агитацију код арбанашког становништва, припремајући га на то. Приче о изградњи ове пруге изазвале су скуп Арбанаса у Феризовићу, 30. јуна 1908. године, што су младотурци искористили и извели револуцију.¹⁹ Б. Храбак, *Косово према Младотурској револуцији 1908. године*, Обележје IV/5 (1974), 107-151; Уп. *Косово и Метохија у српској историји*, 256-276.

Због свега овога, напред изнесеног, положај српског становништва на овим просторима није био нимало лак. Да бисмо што верније приказали страдања српског становништва на овом простору, наше интересовање неће се задржати само на уској територији коју данас обухвата општина Лепосавић, већ ће у рад бити укључена шира област која се пружа долином Ибра, северно од Косовске Митровице, као и обронци планина Рогозне и Копаоника. Изукрштани интереси Турске - која споро, али неумитно пропада, Србије - која жели да ослободи своје окупиране сународнике и Аустро-Угарске - која тежи остварењу своје експанзионистичке политике пребијаће се преко леђа напаћеног српског становништва, о чему сведоче многобројни извештаји.

¹⁸ Начелник среза студеничког из Рашке Стев. Х. Поповић, министру унутрашњих дела К. Таушановићу, 28. маја 1889.

¹⁹ Начелник среза студеничког из Рашке Стев. Х. Поповић, министру унутрашњих дела К. Таушановићу, 28. маја 1889.

Један од првих података среће се у извештају првог српског конзула у Приштини Луке Маринковића. Седамнаестог маја 1890. године он извештава о страдању Срба пећке нахије, који су, бежећи, стигли до Митровице у намери да пређу границу. Од повеће групе, турски војни кордон је двоје убио, половина осталих (највише жена и деце) ухапшено је и затворено у митровачки затвор, друга половина је успела да побегне преко границе у Србију, али им је сва стока и имовина коју су имали са собом опљачкана. За овакве поступке турских војних власти конзул је највише окривио команданта гарнизона у Митровици Сали-пашу који је издао наредбу за гоњење и убијање незаштићеног становништва.²⁰

До нових препада на поједина српска села у околини Митровице дошло је у летњим месецима исте године. Конзул из Приштине Лука Маринковић под Пов. 77 извештавао је српску владу о таквим случајевима, посебно ономе који се десио у селу Жеровници, српском селу недалеко од Митровице. У извештају је наведен и случај породице Арсенија Митровића, која је била нападнута од стране муслиманских одметника митровачке Бањске, која му је убила сина Митра, спалила кућу а њега ранила. Преживели старац се потом прво обратио турским властима у Митровици, а када није добио заштиту, пошао је мутесарифу у Приштини. Овај га је лепо примио, саслушао, дао му 5 гроша и позвао га да му кроз 5 дана дође у Митровицу, где ће се тада налазити. Међутим, ни овог представника турске власти, који је показао добру вољу да заштити несрећну српску породицу, нису много интересовали наоружани одметници који су чинили зулуме по српским селима у околини Митровице, већ се посебно распитивао, а Арсенија убеђивао, да му каже "ко га је научио да се за заштиту њему обрати".²¹

О притисцима и исељавању српског становништва у пределу Копаоника извештаво је и начелник Топличког округа. Карактеристичан је један извештај из друге половине маја 1890. године. Тада је начелнику округа стигла једна група бегунаца из Старе Србије, која је тешком муком успела да се пребаци преко границе. Ови бегунци

²⁰ Лука Маринковић из Приштине Сави Грујићу, Пов. Но. 65 од 4. маја 1890.

²¹ Конзул из Приштине Лука Маринковић председнику владе генералу Сави Грујићу, Пов. Но. 77 од 18. маја 1890.

били су из Метохијског Подгора, из села Црколеза, Белице и Сухог Грла. У њихове куће су се насилно уселили арбанашки зулумћари из села Учке: Зејнел Ибрахимов, Абаз Муслић, Садик Камберов и Даут Арифов, а из Сухог Грла Ахмет Аметовић. Истерали су их из кућа и понудили им да их они сами пребаце до српске границе, да их "зулумћари" путем не би напали. Ови су то прихватили, али шта им се десило? Они су 3. маја кренули у Србију: 7 породица са 73 душе, 37 коња, 419 грла ситне стоке и 75 грла говеди, са пртљагом и покућством натовареним на коњима.

Они који су успели да пребегну преко границе изјавили су: "Када се решисмо да идемо, напред поменути Арнаути понудише се да нас прате, на шта ми и пристадосмо, да би што сигурније до српске границе дошли, а са њима су били још и ови Арнаути: Фета Фејзију и Реџа, његов братанац из Кострца, и Хисен из села Бољетина.

До близу границе путовали смо мирно, но, ти нас Арнаути наведу на заседу коју су били заузели Турци Колашинци који су у селу Копорићу на самој граници насељени и који тога пута беху у бусијама. Пушке одједном запуцаше, те се тако започео бој; наша пратња пуцала је на Турке Копорићане и аскер који са њима помешан беше, а они опет на њих, но то је било тако удешено да један другог не гађају у месо, него су само привидно пушкарали, да тиме нас обману и да нас побију и опљачкају, а то се и тиме тврди, што ни са једне стране од њих нико није погинуо нити је који рањен.

Ми смо пак грозно настрадали и то: погинуо је Живан Вукајловић, стар 17 година и Стеван Савић, стар 45 година, његова жена Стојана и његово дете од три месеца и Станислава, жена Јована Савића, а рањен је син Јоксима из Пољана, младић од 15 година. У тој нашој погибији, а усред дима од пушака, уплашени и без оружја, разбегли смо се на све старне, но једва смо се нас 16 душа спасили и прешли овамо са 10 коња и пртљагом, а оно друго све паде у руке Копорићана као робље и плен и бог једини знаде шта је са њима до сада учињено".

Све ово се десило у непосредној близини границе, а то су посматрали и српски погранични стражари, који су се и сами умешали у борбу ради заштите ових српских бегунаца. Том приликом су спасили неколико њих с пртљагом натовареним на десетак коња.

Турски војници на граници, уместо да штите ове невољнике, помагали су арнаутским зулумћарима да их лакше савладају.²²

Тешку ситуацију у граничном пределу појачавали су многи зулуми које су вршили како арнаутски зулумћари тако и локална турска власт. Тако су Срби били дужни, по команди Сали-паше, команданта војне посаде у Митровици, да зидају карауле према Србији. За ово нису примали новчану надокнаду већ су радили кулуком иако је турска држава за то издвајала новац, који је очигледно Сали-паша присвојио за себе. Ово је несрећне Србе још више погађало, јер је изградња бивала у току летњих месеци, па им је земља остајала необрађена. Највише су овоме били изложени становници села митровачке казе ближи турско-српској граници.²³

Како је пут који је ишао ибарском долином био веома прометан, заседе које су арбанашки разбојници постављали на њему нису биле ретке. Заседе су нарочито биле честе пазарним данима. О несигурности која је владала на путевима Старе Србије, а и у долини Ибра, најбоље сведочи догађај који се збио 6. јула 1896. године на путу између села Грабовца и Бугарића (данашњег Србовца). Овде су 6 Арнаута поставили заседу и чекали на људе који иду из Митровице. Тога дана је, иначе, у Митровици био пијачан дан. Ови Арнаути су прво пресрели попа Вићентија Симића, пароха сочаничког и копаоничког, али им је овај захваљујући добром коњу побегао. Арнаути су касније напали Крсмана Вучковића из Бугарића, опљачкали га, свукли га голог и испребијали на мртво. Када се за ово чуло у Митровици, власт је одредила једног стражара на коњу да спроведе остале који се враћају с пијаце. Међутим, арнаутска заседа је пресрела и ове људе и одузела им четири коња. Жандар који је пратио ову групу ништа није учинио да је заштити, већ је молио Арнауте да њега не осрамоте, а ови су му запретили да ће га убити ако о овоме буде причао.

Тога истог дана Јусеин Делић из Кошутова отишао је заједно са својом дружином у село Бандо и усред дана отео 15 грла говеда Мили Јоксиминовићу. Враћајући се, наишао је путем на жандрма који спава и убио га.²⁴

²² Извештај начелника округа топличког од 11. 05. 1980.

²³ Деловођа конзулата у Приштини Сима Аврамовић председнику владе Николи Пашићу, Пов. Но 47 од 18. маја 1892.

²⁴ Вицеконзул Б. Нушић Стојану Новаковићу, председнику владе од 11. августа 1896.

Лоша ситуација на овим просторима још више се погоршала за време грчко-турског рата 1897. године. Арбанаси су тада као израз лојалности султану скупили 10.000 добровољаца и послали их у рат.²⁵ Добровољци нису ишли само са Косова и Метохије већ су се скупљали и у рашкој области. Они су, заједно са редифима, одлазили у рат, али би успут пљачкали локална српска села. Тако је један одред редифа кренуо из Новог Пазара преко Митровице за Скопље и даље. На путу су вршили разне зулуме, а започели су тако што су пуцали на цркву у Новом Пазару. На путу пема Митровици пљачкали су успутна српска села и заплењене ствари продавали у Митровици.

Арбанашки зулумћари су на разне начине вршили притисак на српско становништво. Уобичајени начин је био да уцене поједине породице или читава села, да им пошаљу тзв. рабош, а они су морали да им плаћају. О томе сведочи и извештај вицеконзула Бранислава Нушића, који описује зулуме познатих митровачких зулумћара Шабана Коприве и Хусеина Делића. Шабан је нпр. разрезао порез у неким селима ибарске долине. Тако су му из села Сендо на име пореза по 4 лире платили Вукашин Јефтић, Мирко Јефтић и Никола Митровић. Из суседног села Дољане, Шабану су, на име истог овог пореза, плаћали Вукаило Атанасковић 5 лира, Зарија Радовић 2 лире и Вукадин Марковић исто толико. Сви су се ови жалили властима у Митровици, али оне нису реаговале. Чак се десило да, када је у село Сендо дошао Шабанов човек и донео "абера" од Шабана за глобу, ту се десило чауш са 6 заптија, па кад је чуо о чему се ради, побегао је из села да не би морао да сведочи против Шабана.²⁶

Зулумћари су се овако понашали, између осталог, и због тога што су у Мемед-аги Ћамиловићу, председнику митровачке општине, имали заштитника. Осећајући се сигурно, арбанашки крвници Амет и Мемед Шиљамовић и Амет Сулејмановић из села Сељаница, приликом једне пљачке говеда, када их је власник Ђорђе Мишковић приметио и потрчао за њима да стоку врати, они су га без размишљања убили.²⁷

²⁵ *Косово и Метохија у српској историји*, 250.

²⁶ Вицеконзул Б. Нушић Стојану Новаковићу, председнику владе, Пов Но 6 од 20. јануара 1896.

²⁷ Исто, Пов. Но 26 од 31 маја 1896.

Због овакве ситуације становништво ибарске долине се константно исељавало, а на њихова имања и у куће долазили мухацири из разних крајева. О становништву ибарске долине оставио је податке и вицеконзул Тодор П. Станковић. Он је 12. и 13. августа 1891. године посетио, на честе доставе о арбанашким зулумима, Самодрежу, Вучитрн, Митровицу и Бањску. Овај бивши четник није се плашио арбанашких заседа, већ је кренуо у стару задужбину краља Милутина, манастир Св. Стефана у Бањској. Од њега нам је остао план бањског манастира, као и запис о становништву. Приликом његове посете Бањска је имала 60 кућа, све су биле турске, а само пре 15-ак година још увек је било и српских. Црква је још увек имала сачувано кубе, али су три турске породице систематски уништавале цркву. На жалбу конзула Станковића код локалних Турака у Бањској, ови су му обећали да ће ове три породице иселити даље од цркве, да цркву не би прљали. Бањска је према извештају вицеконзула Станковића имала купатило на топлим изворима, а из средњег века сачувану тврђаву, која је, још увек, била добростојећа. У утврђење се улазило кроз две капије, северну и западну. Зид до северне капије је једним делом био порушен, јер су Турци тражили злато сакривено у зидинама. Зидови цркве који су се налазили на северној страни утврђења били су сачувани до сводова и високи 6,5 м. Са кубета је још увек висило 11 ланаца од полијелеја. Некад су Турци над северним вратима од цркве подигли минаре, али је оно напукло и срушило се, а Турци су у томе видели лош знак божје воље, па више цркву нису дирали, већ су у селу саградили нову џамију.

Вицеконзула Станковића су у Бањској лепо дочекали. Пример три мухацирске куће, које су прљале цркву, сведочи о односу придошних муслимана, који, иначе, међусобно опште српски, према локалном српском становништву.²⁸

Због оваквог односа српско становништво из ових крајева се непрестано исељавало. Према извештајима, које је министар унутрашњих дела К. Ј. Таушановић поднео председнику владе и министру иностраних дела, у току априла и маја месеца 1889. године, из ибарске долине су исељене следеће породице: Вујмир Илић из Житковца са 4

²⁸ Вицеконзул Т. П. Станковић министру иностраних дела М. Кр. Ђорђевићу, Пов. No 164. од 8. септембра 1891.

члана, Сима Ристић из Кајкова са 11 чланова, Крста Ђорђевић из Поповца са 20 чланова.

Из Крњина је исељено 6 породица са 121 чланом, били су то Дробњаци:

- Недељко, свештеник, са 13 мушких и 13 женских чланова
- Радосав, кмет, са 11 мушких и 10 женских чланова
- Сретко, са 10 мушких и 12 женских чланова
- Вељо, са 8 мушких и 5 женских чланова,
- Ђорђе, са 5 мушких и 5 женских чланова, такође
- Ђорђе Здравковић, са 10 чланова
- Коста Филиповић са 7 чланова,
- Марко Раденковић са 12 чланова.

Поред њих, из Бугарића се иселио Вића Радомировић без породице, али очекује њен долазак. Исаило Васић из Рудара, исти случај. Сретко Васић из Бугарића, сам, јер није имао фамилију, Милосав Глеђевић из Остраћа са породицом од 5 чланова, Јаков Обрадовић из Валча, Станојка, жена Вулета Крушевљанина из Вуче, са три детета, очекује прелазак мужа, Андрија Папуцић из Грабовца са 6 чланова. Петар Вучић, такође из Грабовца, Вулета Радуловић из Вуче са фамилијом од 4 члана, Јанићије Миленковић из Рудара, Ђорђе Ерић из Гркаја са фамилијом од 12 чланова, Радован Маслак из истог места са фамилијом од 9 чланова, Раде Маслак из Црвена. Из Гркаја су били избегли још Никола Јелић са 8 чланова и Вуле Трић, чија је фамилија такође бројала 8 чланова. Исељени су и Јовица Радуловић и Милан Миленковић из Крушева, као и Јеврем Арсенијевић из Мијолића. Сви ови исељеници су из ових домова избегли са стоком коју су могли да потеряју, што сведочи о њиховој чврстој жељи да се у Србији настане за стално. Они су у Србију прелазили преко села Јариња, Јавора и планине Копаоник. Српска власт их је насељавала, углавном, у Топлици, на имањима мухацира, који су преши у Стару Србију.²⁹

Често је становништво ових крајева испаштало ни криво ни дужно, чак и када је знало ко је кривац. Тако је једном приликом, у току 1899. године, дошло до убиства два турска војника. Они су

²⁹ Б. Перуничћ, *Зулуми аџа и беџова*, 71-77; 87-106.

нађени у близини села Сочанице и Придворице, утопљени у Ибру, који је иначе био толико мали да се у њему није могло утопити. Ухапшено је седам сељака ових села. Они су мучени у затвору у Митровици да кажу ко је убио поменуте војнике, иако су власти знале да то нису урадили ови сељаци. Они нису смели да прокажу кривца, мада су неки од њих видели заштијског онбану Џемајила, који је то урадио, плашећи се његове освете.³⁰

Нека села Рогозне и Колашина подносила су велике зулуме од чувених одметника Салка и Кара Црнишанина и њихових истомишљеника, који су у летњим месецима 1899. године починили више препада, уцена и пљачки по селима митровачке казе. Прво су уценили са по 10 турских лира Анђелка из Кијеваца, Јована из Јунака, Недељка из Змајева и Арсенија из Буба. Са осам лира су уценили Неша из Заграђа, Јеремију Симића из Јошанице, Анђелка Вукомановића из Вукосављевића. Осим њих уценили су Ристу Милосављевића из Плакаонице са 12 лира, Танаска Јанићијевића из Витковића са 16 лира, Николу Бабића из Бора са 20 лира, Јефту Добрића из Врановића са 24 лире, Радисава Милентијевића из Крмара са 8 лира и многе друге који су опљачкани и уцењени нижим износима. Код овог народа по злу је посебно остао запамћен качак Салко, који је сам оглобио преко 100 појединаца и српских домова. За све наведене случајеве, и многе друге, органи турске власти су знали, али никакве мере нису предузимане, што је био разлог више за исељавање преко границе на Копаннику и код Јарића у Србију. Частан изузетак предствљао је чауш Адем из села Бреберишта, који је стао у заштиту појединих Срба и успео да ликвидира неколико одметника. Он је обећао да ће Колашинце и Рогожњане спасити од зулумћара Салка и Кара Црнишанина.³¹

Ради сузбијања зулума и насиља над хришћанским становништвом и избијања могућег оружаног сукоба у септембру 1899. године, била је донета одлука о забрани ношења оружја улицама митровачке вароши, али се у овоме није успело. Прилике у Митровици и њеној околини биле су несигурне и тешке у последњим

³⁰ Конзул Свет. Ст. Симић др Владану Ђорђевићу, председнику министарског савета, Пов. No 347 од 29. 09. 1899. године.

³¹ Светислав Симић председнику владе др Владану Ђорђевићу, Пов. No 347 до 29. септембра 1899.

месецима XIX века, када је православном становништву било готово потпуно забрањено кретање, док по околним селима Срби страдају од Арбанаса који их пљачкају, бију и уцењују. У том периоду испод самог Звечана, поред Ибра, убијен је Михаило из Троношца, али власт није смела да гони убицу. Митровачки свештеници Јован Симић и Јанићије Славковић обавестили су митрополита да је насилно одведена ћерка удовице Цвете из Горње Каменице, право у Вучитрн, а након пет дана у Митровицу, где су је потурчили. Покушаји њене мајке и свештеника да се то спречи нису успели, јер их је кајмакам отерао, а девојку оставио тамничарима иако је била верена и свадба већ заказана.³²

Због масовног страдања српског становништва из поткопаоничких села, Рогозне и ибарске долине, за овај крај се говорило да "пропијата од зулума" и да тамо више неће бити Срба, јер се они због зулума масовно исељавају па се у њихове куће и на имања "бесправно, противно сваком закону, усељавају Арбанаси".³³ О честом и масовном исељавању говори податак да је само у току једног дана, марта 1899. године, пребегло преко границе у Србију 15 породица са преко 100 чланова из села Остраћа и Врујаца.³⁴

Ови изнети подаци представљају само део далеко већег броја учињених насиља над српским становништвом шире околине Лепосавића, која су наговештавала приближавање црних дана на самом освиту XX века, познати под именом "Колашински покољ".³⁵

Становништво Ибарске долине имало је ту непогодност за разлику од становништва Ибарског Колашина да није било тако компактно, већ раштркано између муслиманског елемента. Подељено реком Ибром, трпело је зулуме који су долазили из новопазарске

³² Исто, Пов. No 386 од 2. децембра, 1899.

³³ Др М. Секулић, *Неки подаци о страдању и исељавању српског становништва из митровачке казе у последњој деценији XIX века*, Обележја, год. XIX бр. 6/89, 157.

³⁴ Конзул Светислав Симић председнику владе др Владану Ђорђевићу, Пов. No 83 од 28. марта 1899.

³⁵ О овом вид. Душан Т. Батаковић, *Испраћа оружја у Ибарском Колашину 1901. год.* Косовско метохијски зборник 1, Београд, 1990. године, Милован Секулић, *Страдање и српско исељавање становништва Ибарског Колашина крајем XIX и почетком XX века*, Баштина, св. 1, Приштина, 1991.

казе, с једне стране, и митровачке казе и вучитрнске нахије, односно становника Шаље и Копаоника, с друге стране. Међутим, можда, у томе лежи срећа по ово становништво, које, мање компактно од Колашина није у тој мери на себе привлачило организоване арбанашке препаде, већ су се зулуми, већином, сводили на појединачне случајеве. Ипак, у време потраге за оружјем по Колашину неки арбанашки зулумћари су и по селима ибарске долине тражили наоружање. Били су то Ахмед, Мехмед и Шашивар из Бањске.³⁶ У ово време и турске аге почињу, заплашени догађајима, да прогоне своје чифчије Србе са имања на којима су ови стотинама година радили.³⁷

Почетком 1902. године Срби из копаоничких села Борчане, Брзанце, Слатина и Русманце били су изложени нападу Арнаута из Сељанца и зулумћара Мурсеља из Борчана. Тада су их они глобили са по 50 турских лира у злату и истовремено тражили да им младе девојке и невесте - Српкиње раде кулуком 3600 дана, што би они искористили да задовоље своју "животињску похотљивост".³⁸

У то време дошло је до међусобних сукоба Турака у Новом Пазару. На позив Акиф-бега, кога је власт намеравала да протера у изгнанство, сакупило се у Бањској 600 Арбанаса на челу са Исом Бољетинцем, што су Срби из ових крајева са зебњом посматрали.³⁹

Нешто касније, 20. марта исте 1902. године, Арбанаси из, по злу чувених, села Кошутова и Чабре, на челу са Османом Кошутувцем, убили су Косту Аксентијевића из Рудине, а његовог сина Уроша, као и Јеврема Појевића из Рудине и Цветка Живковића из Кориља, вребали с намером да их убију. Они су ноћу 28. маја напали на кућу Урошеву и Јевремову, али су их ови спремно дочекали и одбили. Ови Срби више не смеју ван својих кућа и са зебњом очекују када ће зулумћари обновити напад.⁴⁰

Напади на Србе су се и даље ређали:

- 2. августа 1905. године, непознати зликовци су ноћу преваром извели из куће Нестора Живковића из Житковца и убили га;

³⁶ С. Ј. Јовановић др М. Вујићу, председнику Минисатарског савета, Пов. No 250 од 13.08, 1901. године.

³⁷ Др Бранко Перуничкић, *Зулуми аџа и беџова*, 15.

³⁸ Исто, 17 и 250-251.

³⁹ Исто, 259.

⁴⁰ Исто, 279.

- августа исте године, непознати зликовци убили су у воденици у Бањској Дветка Миловановића из Грабовца;

- 6. септембра 1905. године, рашански (код Б. Перуничиха јашански, вероватно лоше ишчитано) зликовци запалили су цело имање Нина Тошића из Грабовца. Истог дана ови исти зликовци изгорели су имање Раке Радивојевића, такође из Грабовца, у вредности од 7.000 гроша. У овом свом походу они су изгорели и имања Милисава Китића у вредности од 12.000 гроша и Милоја Нешића у вредности од 5.000 гроша. Обојица домаћина су била из Грабовца. На основу ова четири случаја, која су се десила током истог дана у Грабовцу, закључујемо да је тог дана Грабовац претрпео један тежи напад.⁴¹

Ситуација која је наступила са бурним временима, становништву у Ибарској долини није донела ништа ново. Док су зулуми у једном тренутку између 1906. године и арбанашких устанака посустали, од устанака, 1908. године, па до ослобођења ситуација у овим крајевима нимало није била умирујућа по локално српско становништво. Сукоби између Арбанаса и младотурака, као и међу самим Арбанасима, присталица старог стања и оних који су били за устанике, одржавали су се и на овом терену. Тако је, средином 1908. године, дошло до међусобних размирица око земље. У селу Матица становници су, као чифчије, били враћени Ади Али-аги, па је његов син Ваиф отишао са заптијама у ово село и објавио мештанима да је он сада господар, а не Иса бег. Ваиф је, 25. августа 1908. године, дошао у Матицу да оврше своју четвртину, али је њу већ био узео Иса бег. Када је овај чуо да је Ваиф стигао у село, он је с 15 пубова дошао и отерао сина Ади Али-аге. Мештани Матице су то са зебњом посматрали плашећи се шта ће даље бити. Тада је Иса бег изјавио да не признаје ни кајмакама, ни Комитет, ни Устав. Мештани су овог пута добро прошли, али опасност од даљег сукоба и даље је претила.⁴²

Оваквих и сличних ситуација у Ибарској долини било је доста, али добрим делом нису побележене. Становништво се плашило да оде до српског конзула у Приштини, па чак и до руског у Митровици,

⁴¹ Исто, 332-333.

⁴² Конзул др М. Пећанац П. Велимировићу, председнику владе. ПП. No 886 од 3. септембра 1908.

страхујући за своје животе, а ни конзули нису били потпуно сигурни за свој живот.⁴³ Становништво ове долине било је поштеђено немира, једним делом и због тога што у његовој околини није било католичког арбанашког становништва, које је често било покретач немира и сукоба.

Ипак, пред само ослобођење Старе Србије, када су међусобни сукоби младотурака и присталица старог режима утихнули арбанашки зулумћари су се окренули поново свом старом занату. У току 1911. године на овим просторима забележени су следећи зулуми:

- 21. августа непознати зликовци украли су из тора Милутина Бараћа из Јошанице пар волова, вредних 20 турских лира. Иако су волови пронађени код неког Реџепа у Сељанцу нико није одговарао за крађу;

- На путу између Крњина и Рајетића убијен је Јован Копрњак из Крњина. Убице нису пронађене.⁴⁴

- 28. септембра неки Зејнел и Сефо испребијали су на мртво Зафира Јанића из Трнове;⁴⁵

- 24. октобра Арнаути из Шаље и Лаба напали су на кућу Филимона Васовића из Лепосавића. Том приликом узели су му 60-так бртва ситне стоке. У жељи да помогне своме комшији и да му врати стоку, за њима је пошао Тимотије (или Вилотије) Бојанић из овог места, али су га зликовци убили. Власт ништа није предузела да се ово реши. Тих дана напад је био на село Брзанце на Копаонику и том приликом је изгорело 13 зграда и 100 товара жита;⁴⁶

- 27. новембра Арнаути из Копорића убили су Јездимира Јевђовића из села Гњеждана због тога што их је овај тужио за један ранији покушај крађе;

⁴³ О отварању руског конзулата у Митровици и убиству руског конзула Шчербине вид. Душан Т. Батковић, *Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године*, Историјски часопис, XXIV (1987).

⁴⁴ Конзул М. Ракић Министру иностраних дела, ПП. No 771 од 19. 09. 1911.

⁴⁵ Конзул М. Ракић Министру иностраних дела, ПП. No од 12. 10. 1911.

⁴⁶ Конзул М. Ракић Министарству иностраних дела, ПП No 877 од 29. 10. 1911. и Конзул М. Ракић Министру иностраних дела, ПП. No 974 од 21. 11. 1911.

- Понати зликовац из новопазарске казе Џанковић уценио је многе породице на глобу од 5 до 12 лира. Међу уцењенима је био и Јосиф Нићифоровић из Подсења. Он је био уцењен на 10 лира.⁴⁷

Крајем турске владавине на просторима Старе Србије, међу агама и беговима завладала је идеја протеривања Срба са њихових имања. Тога није била поштеђена ни ибарска долина. Позната породица Огњена Раденковића из Бугарића била је уцењена да мора да се сели са свог имања или да откупи цело село, које је ага продавао за 600 лира. Раденковић није имао тих пара па се обратио фонду митровачке општине а они српском конзулу у Приштини. Фонд је предлагао конзулу да српска влада да зајам Раденковићу у висини од 200 лира. Они би јемчили за тај зајам. Истовремено и они би дали зајам од 200 лира, док би сам Раденковић приложио још 200. На срећу, овај тренд који је завладао код ага и бегова није дуго владао, јер је убрзо Стара Србија ослобођена. Арнаути, који су се често заклињали на верност султану и да ће бранити Турску до последње капи крви, на делу се нису тако показали. Чувени злочинац Иса Бољетинац је добио од војске 63.000 пушака, али је успео да сакупи само 16.000 људи.⁴⁸ Они нису били довољни да заједно са турском војском зауставе надирућу српску армију, која је коначно ослободила српско становништво овог краја од зулума које су крајњом муком подносили.

Vesna Sekulić

THE CALAMITY AND MIGRATION OF SERBIAN POPULATION BY THE END OF XIX AND BEGINNING OF XX CENTURY ON THE TERRITORY OF PRESENT MUNICIPAL LEPOSAVIĆ

Serbian population on the area of Kosovo and Metohija was exposed for centuries not only to Turkish mistreatment but also the violence of Albanians, that have seen the happiness in misfortune of Christians in this area. The work, according to the archive materials and published documents, thoroughly presented the calamity and migration of Serbian population by the end of XIX and begging of XX century

⁴⁷ Конзул М. Ђ. Милојевић Министарству иностраних дела, ПП. No 1113 од 22. 12. 1911.

⁴⁸ Ђ. Микић, *Албанци и Србија у балканским рајтовима 1912-1913*, Историјски гласник, 1-2 (1986), 63.

on the territory of present municipal Leposavić: taking away of cattle, burning and damaging of the fields, wounding and killing. All this explains the reasons for migration of Serbs from Kosovo and from Metohija under pressure. The method of frightening the Serbian population and terror over it remained, unfortunately, actual even today.

Key words: violence, robbery, burning, killing, calamity, migration

И
С
Т
О
Р
И
Я

У
М
Е
С
Т
Н
О
С
Т
И

Биљана ВРАНИЋИ

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ У ПРИШТИНИ И ЛИТУРГИЈСКЕ КЊИГЕ

Литургијске књиге у цркви св. Николе, које сачињавају свештене и црквене књиге, штампане су штампаријама: Москве, Кијевско-Печерске лавре, Београда, Беча, Сарајева, Срем. Карловца, Венеције, Цариграда, Софије, Петрограда, Грчке.

Пописане књиге употпуњују историјски, културни и уметнички значај цркве св. Николе у Приштини. Евидентирано је 90 књига. Све су штампане, изузев једне која је рукописана - КАНОН МОЛБЕНИ - у манастиру Девичу 1875. г. Временски су ограничене на 18, 19 и 20. век. Поједине и данас служе сврси, док су остале склоњене у витрину у олтарском простору. Похабане су услед дуготрајног коришћења и неадекватног чувања. Комплетан књижевни фонд захтева интервенцију стручњака.

Важност ових књига чине и руком исписани записи на маргинама, на првим и задњим странама књига. Ти текстови данас су историјски документи.

Кључне речи: Приштина, црква, св. Никола, литургија, јеванђеље, књига

Поред великих и репрезентативних сакралних споменика широм Космета, мала и једноставна црква св. Николе, за сада, једино је духовно и свето место за окупљање православних верника у Приштини. Подигнута је 1830. године на темељима старије манастирске цркве која се помиње у турским изворима из времена Селима II 1544. године.

Црква је током времена мењала архитектонски склоп. Данас је то једнопросторна грађевина са четвороводним кровом и куполом у средини. Њена унутрашњост се дели стубовима у три борда. Олтарски део је одвојен од наоса великим дрвеним иконостасом изузетне

лепоте и вредности. Изнад улаза у цркву је галерија са проповедао-ницом.

Главни портал нема посебне декорације осим профилисане архитравне греде изнад улаза и две уграђене плоче уз горњи део врата. Свака од њих има богату розету испуњену геометријским орнаментом. Јужни портал је интересатнији-пластичнији. Пластичности доприноси бојена штукo декорација. Веома упадљив и необичан је декоративни елемент-менора.¹

Зидно сликарство по унутрашњим зидовима као и на своду настало је у три разичита временсa периода. Најкасније сликарство настало је 1901. године и рад је зографа Аврама Дебранца.² 1906. године црква је добила спољну припрату са западне стране и јужне стране, а 1990. године, куполу и апсиду на крстионици.

Старо православно гробље налази се на падини северно од цркве и чини једну целину сакралног простора.

Црква св. Николе у Приштини поседује богату ризницу коју чине иконе из 19. века, свете сасуди и књиге из 18, 19 и с почетка 20. века.³

Највероватније у цркви св. Николе је олтарска преграда-иконостас, направљен 1840. године. Рад је друге генерације дебарских мајстора копаничара, браће Фрчковски. Иконостас је стављен под заштиту државе 10. 12. 1956. године, а године 1995. завршени су радови на санацији и конзервацији.

Не само због вредног иконостаса, већ као једина православна богомоља у Приштини која има културно-историјски значај, црква је евидентирана као културно добро 1992. године.

Обнова и реконструкција многобројних цркава у Србији првих деценија 19. века значиле су велику приложничку делатност, како у црквеном мобилијару, тако и у неопходним богослужбеним књигама. Књиге углавном припадају руској провенијенцији. Познато

¹ Опширан текст о цркви св. Николе објавила сам у "Гласнику друштва конзерватора Србије" бр. 17, 1993. г.

² Овај податак, као и многе друге, добила сам љубазношћу Драгог Морачића.

³ Списак књига из цркве св. Николе у Приштини достављен је Народној библиотеци у Београду. У договору са меродавним из библиотеке, број листова не наводим код већине књига због волантности испретураности листова. То ће се урадити накнадно, после чишћења.

је да су ове штампане књиге у великом броју у Србији преносили свештеници и монаси али и руски трговци с краја 18. и почетка 19. века. Њихов значај је без сумње велики и то је својеврсна замена за прекинуту преписивачку делатност српских монаха.

Фонд књига у цркви св. Николе у Приштини чине у већем делу управо руске штампане књиге, које, као и све остале до сада, нису инвентарисане.

Пописане књиге употпуњују историјски, културни и уметнички значај цркве св. Николе у Приштини. Евидентирано је 90 књига. Све су штампане изузев једне која је рукописна - **КАНОН МОЛБЕНИ** - у манастиру Девичу 1875. године. Временски су ограничене на 18, 19 и почетак 20. века. Поједине књиге и данас служе својој сврси док су остале склоњене у витрину у олтаском простору. Похабане су услед дуготрајног коришћења и неадекватног чувања. Прекривене су дебелим слојем прашине, чађи и капљицама воска. Оштећеност појединих књига је велика, корице су поломљене, кожни повези делом недостају, волантност листова је велика. Углавном, комплетан књижевни фонд захтева интервенцију стручњака.

Литургијске књиге у цркви св. Николе, које сачињавају свештене и црквене књиге, штампане су у штампаријама: Москве, Кијевско-Печерске лавре, Београда, Беча, Сарајева, Срем. Карловаца, Венеције, Цариграда, Софије, Петрограда и Грчке.

Повези књига су углавном тврди: дрво-кожа и декорисани су слепим орнаментима или златотиском. Неколико књига су са повезом: картон-кожа и картон платно. Постоји само један примерак броширања корица на књизи "Црквено пјеније" - осмогласник за ученике богословије из 1885. године. Три књиге, Престона јеванђеља, оковане су металним апликацијама на плишу.⁴

Важност ових књига чине и руком исписани записи на маргинама и на првим и задњим странама књига. Ти текстови су данас историјски документи.

⁴ "У кнежевој типографији најчешће књиге су повезиване у меке корице. Само изузетне примерке су повезивали у кожане". Загорка Јанц, *Кожни повези српске ћириличне књиге од 12-19. века*, Београд, 1974.

У цркви св. Николе три Ирмологија из 1837. Године, као и скоро сви остали из кнежеве типографије, повезани су у кожане повезе.

Црква св. Николе за сада не располаже адекватним простори-
ма и обезбеђеним витринама за чување покретног споменичког
фонда, што у великој мери отежава њихову заштиту и презентацију.
Неопходно је извршити конзерваторско, рестаураторске
интервенције на књигама како би се сачувале од даљег пропадања.

ЈЕВАНЂЕЉА

1. Најстарије Четверо - јеванђеље је из 1784. године,
напечатано указом руске царице Екатерине Алексејевне у Москви.
Димензије су: 29,5 cm 20 cm листова 457 + 33 Молитва на велики
четвртак по Матеју. Тврд повез - дрво обложено бордо плишом. И
горња и доња корица је украшена металним апликацијама. На горњој
корици у средишњем кругу представљен је Васкрс Христов. У сва
четири угла су Јеванђелисти са својим симболима. Горњи леви угао
Јован-орао, десни горњи Матеј-Анђео, доњи десни Лука-бик, доњи
леви Марко-лав. По две звездице осмокраке налазе се са стране
медаљона са Васкрсом. Постоје метални остаци копчи. Плиш је
оштећен воском.

Доња корица идентична је са горњом по распореду сликовних
елемената. У сва четири угла су Јеванђелисти. У средини је већи
медаљон него на горњој корици са представом Распећа Христовог.
Мање је оштећена него горња корица.

Јеванђеље се "држи" за повез само хрптом, по средини, и то
танким папиром индиго плаве боје. Листови јеванђеља су оштећени
влажом, капима воска, прашином и чађу. Поједини листови су
поцепани. Потребно је чишћење и конзервација.

2. Хронолошки, друго четворојеванђеље је из 1833. године.
Штампано је у време руског цара Николаја Павловича, а одобрењем
Св. Синода и преосвештеног митрополита Евгенија Кијевског и
Галичког и узвишеног архимандрита Кијевскопечерске лавре.
Димензије су: 39,5 x 24 cm, листова 313 + 27 Литургија у четвртак.
Повез је тврд - дрво - љубичасти плиш, оковано металом. Богати
украш чини елипсасти медаљон уоквирен флоралним венцем и
испуњен представом Васкрса Христовог. Са четири стране су
четворокрили серафими и четири осмокраке звездице. На угловима
су Јеванђелисти урађени техником ливења и искуцавања. На самим
угловима биле су четири розете, од којих се сачувала једна у горњем

десном углу. Постојале су и копче, метал-кожа. Сачувана је горња, и то метални део.

Доња корица је опточена металом, назубљених ивица. У сва четири краја биле су розетице, од којих се сачувала једна у горњем левом углу. На средини повеза неправилних рубова је медаљон, већи него на горњој корици, са представом Распећа Христовог. Осмокраке звездице, са сваке стране по две. Изнад и испод медаљона су четворокрили Серафими. По угловима су Јеванђелисти са својим симболима.

Јеванђеље је добро очувано, али је неопходно чишћење и конзервација.

3. Најпознатије престоно јеванђеље је из 1862. године и штампано је у Москви у типографији св. Синода, а указом руског цара Александра Николајевића. Димензије су 45 x 31 cm. Листова 368. Тврд повез-дрво-бордо плиш, оковано. На средини горње корице представа Васкрса. У сва четири угла су Јеванђелисти. Доња корица је украшена осмокраком металном звездом и Светим крстом на Голготи.

На првом листу, ретко страна, стилизованим орнаментом урађена је заставица. Испред заставице је наслов јеванђеља и представа јеванђелисте и његовог симбола. При дну странице руком писан текст црним мастилом да је Призренац Сима Андрејевић Игуманов подарио цркву приштевачку овим јеванђељем 1864. године. На версо страни је текст уоквирен орнаментиком која се понавља на свим следећим странама јеванђеља.

Релативно је добро очувано, али је неопходан третман стручњака. То се односи на цео књижевни фонд цркве св. Николе у Приштини.

КАТАЛОШКА ОБРАДА БОГОСЛУЖБЕНИХ КЊИГА ЦРКВЕ СВ. НИКОЛА

1. МОЛБЕ ПРИ РАЗНИМ ПОТРЕБАМА

D: 20 x 13,5 cm - папир

Повез - картон обложен шареним папиром. Дезениран ромбовима са цветићима унутар њих.

Штампана 1764. године у Кијевскопечерској Лаври. "Нахгодитеја код Димитрија Теодосија в Венецији".

2. СРБЉАК - МОЛИТВЕНИ ПРАВИЛНИК

D: 31,5 x 20,5 cm - папир

Повез - картон обложен кожом природне боје.

Штампана 1765. год. у Москви за царице Екатерине Алексејевне. Веома је оштећена. Доња корица скоро потпуно ољуштена. Први лист је празан осим текста писаног црним мастилом, нечитак. Реч је о 1834 г.

3. ПЕНТИКОСТАРИОН - цветни Триод на грчком

D: 31 x 22 - папир,

Тврд повез - дрво обложено кожом мрке боје слепим тиском орманментисана. Постојале су копче.

Штампана у Грчкој 1788. г.

4. ЈЕВАНЂЕЉЕ на грчком

D: 33 x 24,5 cm.

Повез тврд, дрво - кожа мрке боје. На средини горње корице закуцан крст, представа распећа са 6 ексерчића, 4 сачувана.

Штампана у Грчкој 1780. год.

На првом листу, као и на другом, пише на грчком текст који још није дешифрован.

Сваком Јеванђељу претходи ауторски портрет.

Постојале су копче. Горња копча сачувана у целости, а од доње само горњи метални део.

Јеванђеље релативно добро очувано.

5. СТАРИ СЛУЖАБНИК

D: 19,5 x 15 cm - папир

1789. год. штампана у Москви за царице ЕКАТЕРИНЕ АЛЕКСЕЈЕВНЕ

Повез - дрво, кожа бојена, без украса. Копче постојале. Заставица претходи почетку текста. Потребно чишћење и конзервација.

6. НЕДЕЉНА И ПРАЗНИЧНА УЧЕЊА

D: 35,5 x 22,5 cm - папир

Штампана у Бечу 1799. год. ("благословом архиепископа и митрополита карловачког штампано у царствујушћем граду Wiener").

Повез - дрво обложено кожом златотиском орнаметисана горња корица-крст на двоструком постољу. Постојале су копче.

7. ВЕЛИКИ ТРЕБНИК

D: 30,5 x 19 cm. - папир

Штампана у Москви 1800. год. за Павла Петровића, руског цара.

Повез - дрво обложено кожом која је набрана па је стога орнаменат непрепознатљив, дрво је црвоточно. Постојале су копче. На другом листу индиго оловком писан текст да је протојереј Апостол Поповић рукоположен у чин свештенички 8. новембра 1903. год. за време епископа Нићифора. (Апостол Поповић је веома значајна личност за Приштину почетком овог века).

8. МЕСЕЦОСЛОВ

D: 14 x 9 cm. - папир

Тврд повез - дрво обложено кожом мрке боје. Слепим орнаментом декорисана горња корица. Стилизованим орнаментом на угловима, а на средини је крст на постољу. Постоје две копче. Горња корица веома оштећена, 3 парчета коже недостају. Првих 7 листова такође недостају. Штампана у Русији. На првој и последњој страни књиге писано мастилом година 1801. и име Светозар Костић.

9. МИНЕЈ на грчком

D: 30 x 21,5 cm. - папир

Штампан у Грчкој 1802. године.

Тврд повез - дрво обложено кожом мрке боје. На корицама слепи орнаменат. Дрво доње корице пукло је уздуж на пола, кожа је остала

цела, али је веома оштећена. Писан мастилом текст на грчком, само година 1840. препознатљива.

10. ИРМОЛОГИЈ

D: 23 x 16 cm. - папир

Штампана у Београду 1837. г. за Милоша Обреновића у типографији кнежевско српској.

Повез - картон, кожа мрке боје. Златотиском изведен орнамент.

На горњем омоту је крст, а на доњем путир.

На првом листу графитном оловком исписан "Краљ Петар победитељ, заслужитељ за Црна Гора", цртеж оловком - лик краља Петра. На следећем листу графитном оловком пише "Намерени во Приштина (стара Србија) в училиштво до црквата Св. Николи" 7. X 1915. год.

Напомена: Прва школа у Приштини на српском језику из 1859. године, налазила се управо на падини са јужне стране цркве св. Николе "воздигнута на земљи црквеној". Приштински добротвор Данило Филиповић поклатио је зграду "српском християнском роду". За време свог постојања школа је била и касарна и коњушница, и дирекција, и магацин. Данас је у њеним просторијама Институт за проучавање културе Срба.

11. МИНЕЈ ЗА ОКТОБАР

D: 34 x 22 cm. - папир

Штампана у Русији 1838. године.

Повез тврд - дрво обложено кожом природне боје. Декорација изведена златотиском - дупли правоугаоник са благовестима у медаљону. На првом празном листу графитном оловком исписан је текст руком војводе ађутанта Косте М. Пећанца 9. X 1912. године. Говори о литијама око цркве.

12. МИНЕЈ ЗА ЈУЛ

D: 34 x 22 cm - папир

Штампана у Русији 1847. године. На полеђини првог листа мастилом исписан текст, нечитак. Препознатљива једино година 1847.

Повез тврд - дрво обложено кожом украшена златотиском. Копче су постојале. Постоји избледела свилена трака која је одвајала странице књиге.

13. ПСАЛТИР

D: 18,5 x 12 cm. - папир

Штампана 1849. године за време Александра Карађорђевића у типографији кнежевско-српској.

Повез - картон обложен мрком кожом без декорације.

На страницама текста оскудни украси. Преко целе прве странице представа цара Давида са харфом. Изнад представе Давидове пише графитном оловком: "цар Давид имао је 99 жена".

14. МЕСЕЦОСЛОВ СА СВИМ СЛУЖБАМА

D: 20,3 x 13,5 cm. - папир

Штампана 1854. године у Кијевско-печерској лаври.

Тврд повез - дрво обложено кожом мрке боје. Сувим тиском изведен слепи богати орнамент. Постојале су копче, горња сачувана. Веома је оштећена. На првом листу пише: "Ова књига је од Ђорђа Поповића из Мрсоља".

15. НОВИ ЗАВЕТ - ЕВАНГЕЛИСТАР на грчком и црквенословенском

D: 22 x 14 cm. - папир

Повез - картон и платно бордо боје. Крст у средини бршљаном овијен изведен златотиском као и доња корица, где је путир обавијен бршљаном. Књига штампана 1861. године из фонда књига протосинђела Дионисија за цркву св. Николе у Приштини. Штампана у Петрограду у типографији св. Синода. Текст иде паралелно на грчком и црквенословенском. На четвртм листу на версо страни у арабеској орнаментици налази се лик Христа на убрусу и јеванђелисти у угловима. Испод Христовог лика стоји текст на грчком. Име аутора литографије из јерменске цркве на Невеском. На крају евангелистара је литографија са представом великомученице Варваре. Изнад фигуре великомученице Варваре

налази се Богородица са Христом. Испод светитељке је текст који каже: "Ово четворојеванђеље штампано је 1860. године, на дан Св. Варваре на сећање Варваре Георгијевне рођене Панинов".

16. МИНЕЈ ЗА АПРИЛ

D: 24,5 x 16 cm. - папир

Штампана 1869. године у Кијевскопечерској Лаври за време руског цара Александра Николајевича.

Повез - картон обложен кожом бордо боје. Слепим орнаментом урешена по рубовима књиге. На средини књиге путир и укрштени дуги крст и сидро. На предзадњем листу на версо страни графитном оловком пише да су донели из Јерусалима хације литијну икону у Цркву Св. Николе 1930. године.

17. КАНОН МОЛЕБАН

D: 20 x 13 cm. - папир

Повез - тврд - дрво обложено мрком кожом. Доста оштећена. Једина књига из фонда цркве Св. Николе у Приштини писана руком 1875. године 30. маја у манастиру Девичу на Косову. Писана је црним мастилом, црквеном ћирилицом. Писана у славу преподобног оца Јоаникија Девичког. Текстови на свакој страни су равном линијом уоквирени. Без украса.

18. ПСАЛТИР

D: 25 x 17 cm. - папир

Повез - картон кожа сувим тиском стилизована орнаментика.

Штампана 1881. г. у Москви у типографији синода за време Александра Александровича. Печат типографије на последњем листу версо стране. На трећем листу испод текста је штампбиљ: "Јеромонах Мануил Серафимович сербски патријарх 1890. г."

19. МОЛИТВЕНИК

D: 23 x 16 cm. - папир

Повез - картон и платно веоам оштећено. Назире се назив књиге који је рађен златотиском.

Штампана 1889. г. у Москви - типолитографија. На првом листу пише графитном оловком: "Поклон храму Св. Николе у Приштини од Артура Руса". 471-474 странице су волатне.

20. ЦРКВЕНО ПЈЕНИЈЕ-осмогласник за ученике богословије

D: 21 x 13 cm. - папир, стр. 232

Штампана 1885. године у Београду у штампарији краљевине српске.

"По дозволи високославног царско-отоманског министарства просвете у Цариграду Но 104 231-ег Цемази - ељ - ахира 1302 (26-ог марта 1885.г.)" Трошком фонда Симе Андрејевића Игуманова. (Сима Андрејевић Игуманов, 1804. г. до 1883. г., трговац из Призрена: живео у Цариграду Одеси и Кијеву; 1872. г. отворио у Призрену богословско учитељску школу, подигао за њу зграду и створио задужбину за њено издржавање. Исти је поклонио престоно јеванђеље приштинској цркви 1864. Штампано у Русији 1862. г.

Повез - картон накнадно обложен кадифом - плишем боје старог злата. Горња корица је по рубовима украшена везом срмом, као и крст на средини књиге који је изведен од две унакрст постављене декоративне траке. То је једина књига у цркви Св. Николе у Приштини украшена броширањем. На првим празним листовима графитном оловком исписани текстови недешифровани.

Веома је оштећена, корице искривљене, листови волатни.

21. ОКТОИХ ОСМОГЛАСНИК (до 5 гласова)

D: 41 x 27,5 cm. - папир.

Повез - картон обложен папиром

Штампана 1892. г.

На првом листу заставица са ликом Христа у средини. Следи текст из којег сазнајемо да "дозволом Франца Јосефа I-вог императора Аустријског, краља Чешког, Угарског и заслугом српско-православних архиепископа и митрополита: Дабарско-Босанског госп. Георгија Николајевића, Херцеговачко-захумског госп. Серафима Перовића и Зворничко-Тузланског госп. Николаја

Мандића: издаде се богодуховна књига октоих осмогласник у штампарији правитељства Босанско-херцеговачког у Сарајеву".

22. ОСМОГЛАСНИК

D: 23 x 15 cm . - папир

1900. г. у Београду у штампарији државној Краљевине Србије.

Повез - картон обложен папиром.

На првом празном листу пише графитном оловком Миленко Бојевић. На версо страни пише Бранислав Орача, једна реч нечитка и датум 21. 08. 1928. година. На деветој страни осмогласника печат "Одбор госпођа Књагиња Љубица".

23. НОВИ ЗАВЕТ

D: 19 x 12,5 cm, - папир

Штампана 1930. г.

Повез - картон обложен црним платном, без украса.

На првом листу изгледело плавим мастилом пише "Овај нови завјет славенски прилажем цркви Доњо-Брничкој за здравље сију укућана".

Прилаже Крћенковић Живојин из Приштине 28. 09. 1930. год.

24. МИНЕЈ ФЕБРУАР

D: 34 x 21,5 cm. - папир

Штампана 1839. г. у Русији

Тврд повез - дрво обложено природна боја коже. Златотиском орнаментисана. Постојале су копче. Кожа је прогорела на средини омота. На доњој корици с унутрашње стране мастилом пише: "Приложена јест ова књига во храмије сјатаго оца Николаја во лето 1838. г. месеца фебруарија на дан памјат св. мученика Трифуна".

На првом листу ректо страна пише мастилом: "На 1839. фебруарија 1. и Приштине сију књигу приложи Максим Стојаковић во храм сјатаго оца Николаја за опрошћење својих грехов и за здравље и спас својих чада".

25. ОСМОГЛАСНИК

D: 21 x 14 cm . - папир

Штампана 1900. у Београду у државној штампарији Краљевине Србије.

У цркви Св. Николе у Приштини стигла 26. 8. 1913. године. На последња два листа текст писан графитном оловком још недешифрован.

Повез - картон, платно тамно зелено. На горњем омоту утиснут сувим тиском цветни аранжман.

СПИСАК БОГОСЛУЖБЕНИХ КЊИГА

1. 1764. г. МОЉБЕ ПРИ РАЗНИМ ПОТРЕБАМА
2. 1765. г. СРБЉАК-МОЛИТВЕНИ ПРАВИЛНИК
3. 1778. г. ПЕНТИКОСТАРИОН НА ГРЧКОМ, ЦВЕТНИ ТРИОД
4. 1780. г. ЈЕВАНЂЕЉЕ НА ГРЧКОМ
5. 1789. г. ЧЕТВЕРОЈЕВАНЂЕЉЕ
6. 1789. г. СТАРИ СЛУЖАБНИК
7. 1799. г. НЕДЕЉНА И ПРАЗНИЧНА УЧЕЊА
8. 1799. г. ОПШТИ ТРЕБНИК
9. 1800. г. ВЕЛИКИ ТРЕБНИК
10. 1801. г. ПЕНТИКОТАР - ЦВЕТНИ ТРИОД
11. 1801. г. МЕСЕЦОСЛОВ
12. 1802. г. МИНЕЈ НА ГРЧКОМ
13. 1805. г. ЖИВОТ И ЧУДА СВ. НИКОЛЕ
14. 1833. г. ЧЕТВЕРОЈЕВАНЂЕЉЕ
15. 1835. г. МИНЕЈ ЗА СЕПТЕМБАР
16. 1837. г. ИРМОЛОГИЈ
17. 1837. г. ИРМОЛОГИЈ
18. 1837. г. ИРМОЛОГИЈ
19. 1838. г. МИНЕЈ ЗА ОКТОБАР
20. 1838. г. МИНЕЈ ЗА ДЕЦЕМБАР
21. 1838. г. МИНЕЈ ЗА НОВЕМБАР
22. 1838. г. МИНЕЈ ЗА ЈУНИ
23. 1838. г. ПРАЗНИЧНИ МИНЕЈ
24. 1838. г. МОЛИТВЕНИК ПЈЕВНИ
25. 1838. г. МОЛИТВЕНИК ПЈЕВНИ
26. 1838. г. СЛУЖАБНИК
27. 1838. г. СТАРИ СЛУШАБНИК
28. 1838. г. МОЛЕБНИК
29. 1839. г. МИНЕЈ ЗА ФЕБРУАР
30. 1842. г. ЧАСОСЛОВ - ХОРОЛОГИЈОН
31. 1843. г. ОСМОГЛАСНИК ОД 1-8 ГЛАС, ВАСКРСНЕ СЛУЖБЕ
32. 1845. г. ЧАСОСЛОВ

33. 1847. г. МИНЕЈ ЗА ЈУЛИ
34. 1849. г. ПСАЛТИР
35. 1849. г. ПСАЛТИР
36. 1851. г. ЧАСОСЛОВ
37. 1854. г. МЕСЕЦОСЛОВ СА СВИМ СЛУЖБАМА
38. 1855. г. ПОСНИ ТРИОД
39. 1857. г. МЕСЕЦОСЛОВ
40. 1858. г. ТРЕБНИК
41. 1860. г. МИНЕЈ ЗА МАРТ
42. 1860. г. ОПШТИ МИНЕЈ
43. 1861. г. Н. ЗАВЕТ - ЕВАНГЕЛИСТАР НА ГРЧКОМ И ЦРКВЕНОСЛАВЕНСКОМ
44. 1861. г. ЧАСОСЛОВ
45. 1861. г. ЧАСОСЛОВ
46. 1861. г. СРБЉАК
47. 1862. г. ЧЕТВЕРОЈЕВАНЂЕЉЕ
48. 1862. г. ЧАСОСЛОВ
49. 1863. г. МИНЕЈ ЗА ЈУЛИ
50. 1864. г. МИНЕЈ ЗА МАЈ
51. 1867. г. ОСМОГЛАСНИК ОД 1-4. ГЛАСА
52. 1869. г. МИНЕЈ ЗА ДЕЦЕМБАР
53. 1869. г. МИНЕЈ ЗА АПРИЛ
54. 1869. г. МИНЕЈ ЗА СЕПТЕМБАР
55. 1869. г. МИНЕЈ ЗА НОВЕМБАР
56. 1869. г. МИНЕЈ ЗА АВГУСТ
57. 1869. г. МИНЕЈ ЗА ЈУН
58. 1875. г. КАНОН МОЛЕБАН
59. 1881. г. ПСАЛТИР
60. 1884. г. МИНЕЈ ЗА ФЕБРУАР
61. 1885. г. ЦРКВЕНО ПЕНИЈЕ
62. 1885. г. МИНЕЈ ЗА ДЕЦЕМБАР
63. 1885. г. МИНЕЈ ЗА ЈАНУАР
64. 1885. г. МИНЕЈ ЗА ОКТОБАР
65. 1885. г. МИНЕЈ ЗА МАРТ
66. 1889. г. МОЛИТВЕНИК
67. 1892. г. ОКТОИХ ОСМОГЛАСИК /ДО 5 ГЛАСОВА/
68. 1899. г. АПОСТОЛ
69. 1900. г. ОСМОГЛАСНИК
70. 1900. г. ОСМОГЛАСНИК
71. 1904. г. ПСАЛТИР ИЛИ БОГОМИСЛИ ЕФРЕМА СИРИНА
72. 1911. г. СТАРИ ЗБОРНИК У НОТАМА
73. 1923. г. МОЛИТВЕНИК
74. 1927. г. КАНОНИК
75. 1930. г. ХРИШЋАНСКИ ЖИВОТ
76. 1930. г. НОВИ ЗАВЕТ
77. 1937. г. НОВИ ЗАВЕТ
78. 19. век ТРИОД

79. 19. век ТИПИК
80. 19. век ВЕЛИКИ ТРЕБНИК
81. 19. век МИНЕЈ ЗА ЈАНУАР
82. 19. век ПСАЛТИР
83. 19. век МИНЕЈ ЗА АВГУСТ
84. 19. век ОКТОИХ ОД 5-8. ГЛАСА
85. 19. век ПСАЛТИР
86. 19. век АПОСТОЛ
87. 19. век ОКТОИХ ОСМОГЛАСНИК ОД 1-8 ГЛАСА
88. 19. век ПСАЛТИР
89. 19. век МИНЕЈ ЗА МАЈ
90. 19. век МИНЕЈ ЗА АПРИЛ

Biljana Vranići

THE CHURCH OF ST. NICHOLAS IN PRIŠTINA AND LITURGY BOOKS

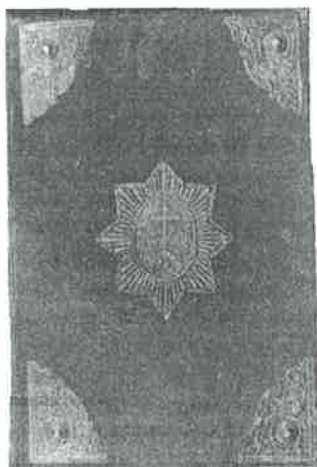
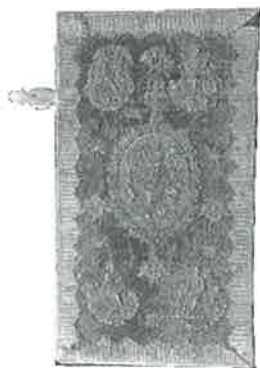
Liturgy books in church of St. Nicholas, consisted of holy and church books printed in printing press in: Moscow, Kiev-Pecer cell, Belgrade, Vienna, Sarajevo, Srem, Karlovca, Venice, Istanbul, Sofia, Petersburg, Greece.

Listed books consummate the historical, cultural and artistic importance of the church St. Nicholas in Priština. Ninety books have been registered. They have been printed in printing press except one that was hand written - CANON MOLEBNI, in monastery Devič 1875. They dated from 18, 19, and 20th century. Some of them are still being used, while others are kept in the bookshelf in the altar area. They are quite damaged due to inappropriate preservation. There is a need for the experts intervention on all books.

Books have a solid covers: wood-leather and they decorated with blind ornaments or golden print. Several books have cover made of paper- leather and paper-textile. There is only one book with bordering covers - Church singing in eight voices for students of theology dated from 1885. Three books on Thrones gospels, are ironed with metal applications on velvet.

The hand written comments on the margins of the first and last pages makes these books rear and unique. These comments are historical documents, today.

Key words: Priština, church of St. Nicholas, liturgy, gospel, book

*Корице неких књи́га
цркве св. Никола у Приштини*

Олга НИКОЛИЋ

КЊИЖЕВНА КУЛТУРА У ХРАМОВИМА ДРЕНИЦЕ

Дреница је у средњем веку имала читав низ храмова, од којих је до данас у целости остао само манастир Девич. Аутор показује да су храмови Дренице (Борач, Годанце, Девич, Преказе, Коморане, Марина, Овчарево, Трстеник и Суво Грло) били богомоље значајне за очување националне свести код Срба током вишевековног ропства под Турцима и књижевне радионице у којима су настале многобројне рукописне књиге, од којих већина није ни сачувана. У њима је било и преписивачке делатности, у чему се посебно истакао манастир Девич.

Кључне речи: Дреница, књижевна радионица, храм, рукописна књига, псалтир

Наши духовници, заједно са становништвом свог краја, у време робовања српског народа Османлијама, подносили су велике патње. Обележени спољним ознакама свог позива, били су први на удару неконтролисане моћи локалних муслиманских насилника. Њихов страх је био личан и само њима знан. Страховали су за сопствени живот, за одржавање храма који су чували и народ који је у њима имао и тражио ослонац за очување националног обележја.

У условима потпуне неизвесности за опстанак, са енергијом да продуже национално трајање и духовне светиње одрже као центре народног окупљања, парохијски свештеници радили су на увећању књижевног фонда у црквама. Писали су нова дела, преписивали потребне богослужбене књиге, преводили са туђих језика. Као представници вере и носиоци националних интереса, у почетку су се надали да је време завојевача пролазно и да је њихова морална дужност да народ и књигом припремају за будуће време. Касније, када су увидели да османлијско задржавање траје, обогачивали су

нашу културну баштину новим делима, храбро на њиховим маргинама записивали сурове услове народног страдања, одржавали историјску свест становништва своје парохије.

Књижевне радионице у црквама и манастирима Дренице активне су до Османлијских освајања и после обнове Пећке патријаршије 1574. године, захваљујући Мехмед паши Соколовићу. Патријарх Макарије Соколовић и његови наследници на патријаршијском престоу обновили су више старих храмова, па и нове подизали, организовали су рад у црквама на писању и преписивању књига.

Преко књижевног стваралашта у храмовима Дренице, упознајемо ауторе насталих дела, њихова имена и духовнички ранг. Истовремено, добијамо аутентичне податке на основу којих се може пратити колико су дуго храмови Дренице успели да опстану и када се о њима јавља последњи писани траг.

Сасвим је извесно, не могу се набројати сва дела настала у Дреници, али и овај скроман преглед, може бити довољан за многобројна закључивања.

БОРАЧ је био утврђени град, стратешка тврђава на узвишењу у близини села Трстеника. За властелина Бранка Младеновића, оца Вука Бранковћа, "у месту званом Борач", Јован Богослов написао је псалтир. Псалтир се сада налази у Букурешту, у збирци Румунске Академије наука. Писан је, по свој прилици, у време када је севастократор Бранко већ био "господар града Охрида", око 1336. године, преко 50 година пре Косовске битке.

Осим Псалтира Јована Богослова, "грешни" Никола, вероватно монах, "под Борач градом", написао је 1433. године један минеј (богослужбена књига са тропарима који се певају о празницима распоређено по месецима). Минеј је "грешни" Никола приложио манастиру св. Арханђела у Трстенику. У записима овог минеја спомиње се "часни иконом трстенички" кир Макарије (између 1389. и 1425. године) и Богдан, свештеник цркве св. Арханђела. Богдан је на минеју забележио да је 1433. године било помрачење сунца.¹

Знамо да су Трстеник и манастир св. Арханђела били метох Хиландара и да су браћа Роман, Гргур и Вук Бранковић, својом повељом из 1365. године, село и цркву приложили Хиландару. Можемо оправдано веровати, да псалтир и минеј, писани "под Борач градом"

¹ *Задужбине Косова*, Призрен - Београд, 1987, стр. 367.

нису једини писани радови настали у месту Борач. Јован Богослов и "грешни" Никола, писци ових оригиналних богослужбених дела, упућују нас да верујемо да Борач у културном животу Дренице није био мало духовно средиште.

Та по броју скромна дела писана "под Борач градом", која су надживела бурно време у којем је град Борач нестао, сведоче о постојању града, његовој локацији и приближно време када су га Османлије уништиле. Преко њих сазнајемо да је Борач имао даровите, образоване људе који су књижевно стварали.

Борач се последњи пут спомиње 1433. године, када је Богдан, духовник манастира св. Архангела у граду Борач, забележио да је 1433. године било помрачење сунца. Борач је, по свој прилици, између 1433. и 1455. године разорен. У попису области Бранковића 1455. године Борач није забележен. У то време, разорени град, сасвим извесно, није могао да даје никакве приходе спахији и држави, па је отуда за пописиваче катастарских прихода био незанимљив за укњижење у турске дефтере. Тако је у наведеним богослужбеним делима остао траг о постојању града - тврђаве - Борач у Дреници, недалеко од Трстеника и о његовом духовном значају.

СЕЛО ГОДАНЦЕ носи име новијег датума. Ранији назив Худнице, како пише у повељи Романа, Гргура и Вука Бранковића из 1365. године, када село "дарује Хиландару"² и село Худинце са свим међама и правинама, што је приложио био господин и родитељ наш севастократор Бранко цркви..." или Худине, како пише у повељи цара Уроша којом 1365. године у Приштини потврђује дарове Бранковића Хиландару".. И записа му царство ми цркву баштисну св. Арханђела с три села Трстеником, Бежанићима и Тушиљем и село Худине, не знамо када је старо име замењено новим. У путопису Вукове области 1455. године уписано је село под именом Годанце.

Поп Никодим из Годанца написао је 1676. године са непотписаним дијаком Зборник служби, житија и слова са Пајсијевом службом, житијем и тропаром цару Урошу и поменом Јоаникија Девичког.³

² Љуб. Ковачевић, *Вук Бранковић (1372-1389)*, стр. 217-218.

³ *Задужбине Косова*, стр. 421.

МАНАСТИР ДЕВИЧ, имао је богату збирку од преко 100 рукописних и 10-так штампаних књига. Између два светска рата, од некадашње збирке рукописа у Девичу се налазило пергаментно јеванђеље из XIII - XIV века, триод из 1460. године, два минеја из XVI века, један требник, десетак других црквених књига и наравно, Девички катастиг из 1762. године.

Молебственије о деспоту Стефану Лазаревићу, писано између 1402. и 1405. године у Девичу, чува се данас у Српској патријаршији у Београду. Непознати аутор, вероватно сабрат манастира Девича, написао је око 1440. године Службу Јоаникију Девичком са синаксаром и пролошким житијем. Сада се чува у Српској академији наука и уметности.

У Девичу је постојала и преписивачка радионица. У њој је "благоверни Давид од села Марина" 1596. године писао четворојевањђеље "Четвороблаговесник". Запис, уписан 1757. године, на рукопису бр. 71 из Српске академије наука, сведочи нам да је рукопис у манастиру Девич, "начерта при оцу игуману Герасиму в светој обители свјетаовеведенској Девичској". Из овог кратког записа сазнајемо, да је рукопис бр. 71. настао у Девичу, да је писан 1757. године и да је у то време игуман манастира био Герасим. Игуман Герасим, касније архимандрит Девича, сам је "цртао" молебник.

У Герасимовом запису из 1741. године, шкртим речима, али пластично, забележени су услови у којима се у манастиру живело, обављале свете дужности и књижевно стварало. Герасим каже да је у манастир Девич дошао по својој жељи и да од самовољних Арбанаса, које власт неће или не може да контролише, трпи непрестано дан и ноћ велики терор: "самовољно се воселих во манастир Девич и тогда поднесох многе скриби и напасти от проклетога исчедија харбанашкога дан и ношч".

Од 1762. године у Девичу се водио катастиг (поменик) у који су убележавани прилози становника Косова и Метохије што су их даривали манастиру Девич. Катастиг је обимна књига, са сачуваних 415 страница. Писана је од 1762 - 1789. године. Прве податке у катастих 1762. године унео је Митрофан, вероватно монах манастира, а касније "дијак Урош, служитељ девички". Катастиг манастира Девич је књига пуна аутентичних података о именима појединаца који су своје прилоге даривали манастиру, називима села у којима су дародавци живели, њиховој економској моћи да издвоје материјална

средства за манастир, духовној повезаности становништва Косова и Метохије са манастиром Девич. Отуда је катастиг манастира Девич драгоцен за проучавање језичке културе, топографије, ономастике, као и културних и економских прилика на Косову и Метохији у другој половини XVIII века.⁴

Брига о увећању књижевног фонда у манастиру Девич била је стална. Годинама се није прекидао рад на преписивању, заштити постојећих књига и писању нових. Девич, најзначајнији манастир у Дреници, као да је својом културном мисијом био узор и образац другим манастирима овог краја да књигу читају, да се њоме служе и нове пишу. У Девичу се развио истанчан естетски манир према књизи. Нису се духовници задовољавали њеним једноставним изгледом. Трудили су се да књигу обезбеде од пропадања и раскошније опреме. Тако је, на пример, сачуван податак да је 1777. године, за време игумана Петронија, оковано једно јеванђеље. Или, на пример (из нешто каснијег времена), молба игумана Живка књазу Милошу да се штампају Правила св. Јанићија и други списи које манастир Девич има у рукопису. "Грешнијејши јереј Живко, намесник манастира Девич", послао је из Вучитрна (Девич је у то време административно припадао Вучитрну), значи из Турске, писмо на адресу "господару Милошу Обреновићу, књазу српском, с високо страхопочитанијем у Крагујевцу или где буде." Године 1836. игуман Живко је писао "монастир јест оскудан, и до данас не имушчије себје напечатано Правило с/ве/таго оца Јанићија, таокомо рукопис, тога ради, аз грешнејши поп Живко, истог манастира намесник, со слезами и коленоп-реклоњајући, с овим понизним писмом, усуди се Вашој светлости доћи и Вашу светлост Г/оспо/да ради и ради угодника Божија, молим понизно да би Ви нам о/та/ц и ове цркве благодјетељ били, и нам исту књигу, коју вам пошаљемо напечатали да и ми у овој лаври имамо напечатано Правило преподобнога оца нашега Јоаники-ја, као што се у свакој цркви находи". После завршеног писма и потписа, јереј Живко је додао и следећу примедбу: "Промјечаније. Тако исто да буде купио с том књигом напечатано и храму: Правило 11-г нојембра - Вход Пресвијтија Б/огороди/ци, и 23-г априла С/ве/тому великому-ченику Георгију да се напечата и заједно повеже".⁵

⁴ *Задужбине Косова*, стр. 479-480.

⁵ Исто дело, стр. 612.

СЕЛО ПРЕКАЗЕ са манастиром Успеније Богородице било је такође књижевна радионица. Дијак Симеон 1567. године у овом манастиру написао је јеванђеље које се сада налази у бугарском манастиру Зографу у Светој Гори. На јеванђељу је забележио запис да књига "храма Успенија Пресвете Владичице наше Богородице... на селу Преказех... писах у дни цара Селима крвника, блудника и винопије".⁶

Селим II је владао од 1566-1574. године. Јеванђеље манастиру Успенија Богородице у Преказу писао је ђак Симеон 1567. године, на почетку Селимове владавине. Лаконски, шкртим речима "крвника, блудника и винопије" ђак Симеон дао је готово исцрпан портрет султанове личности и рајинског положаја у Селимовом царству. Писац јеванђеља, "дијак Симеон", у манастирском рангу био је само ђак. Отуда није могао бити усамљен монах. У манастиру је морало постојати братство са игуманом и осталим духовницима. Симеон ђак оставио нам је писани споменик о постојању манастира Успеније Богородице у Преказу за годину 1567, до које поуздано знамо да се одржао. Данас о њему нема другог трага.

СЕЛО КОМОРАНЕ уписано је на Студеничком Четворојеванђељу 1630. године. Данас се чува у Хиландару. На њему је запис "попа Живка од села Коморана нахија Дренице".

СЕЛО МАРИНА је село у којем је Ђурађ Бранковић имао своје летњиковце, у његовој цркви је написано Четворојеванђеље. Поуздано знамо, захваљујући "благовременом Давиду", писцу Четворојеванђеља које се чувало у манастиру Девич, да је црква у селу Марина опстојавала и 1596. године. "Благоверни Давид" је на Четворојеванђењу направио кратак запис којим нас обавештава да је родом из села Марина, да није једини духовник у цркви, већ да у њој постоји читаво братство и даје нам годину када је дело завршено. "Благоверни Давид с братијом от села Марина трудом записа сиј свети и божествени Четвороблагвесник в лето 1596."⁷

И док је 1455. године у цркви у селу Марина био само један свештеник, "поп Владимир", 1596. године, готово око 150 година касније, у њој је био већи колектив свештених лица - "благоверни Давид с братијом". Застанемо ли за тренутак да се присетимо злос-

⁶ *Задужбине Косова*, стр. 481.

⁷ *Задужбине Косова*, стр. 481.

рећног времена 1596. године - учвршћене турске силе на Косову и Метохији и обесправљене раје која је једино у цркви имала чувара својих националних вредности, можемо претпоставити колико је охрабрења српском становништву доносила обнова Пећке патријаршије и увећано братство цркве у Марини као и књижевно стварање већег броја чланова овог братства под мудрог управом патријарха Макарија Соколовића.

СЕЛО ОВЧАРЕВО је старо насеље. Од књижевног стварања у Овчареву остало нам је Четворојебанђеље које се чува у ризници Пећке патријаршије. Писао га је "дијак Симон" 1562. године, код храма св. Николе "на селу Овчареву близу реке Клине в дому Старца Максима и сина му попа Раича", како нас ђак Симон својим записом обавештава.

Да ли због скромности или Четворојебанђеље заиста није писао сам, ђак Симон је записао да је настало колективним трудом духовника цркве св. Николе: потруди се старац монах Максим, мати му калуђерица О..., син му презвитер поп Раич и братија му с супружницима..."⁸ Четворојебанђеље је илустровано скромним цртежима, онако како су његови писци, без сликарског умећа, могли да га ликовно обраде.

Упознајући нас са ауторима Четворојебанђеља, Симон ђак нас истовремено обавештава о бројности духовника цркве св. Николе у Овчареву 1562. године. Осим ђака Симона, старца монаха Максима, калуђераице О... презвитера попа Раича, у цркви св. Николе била је још и "братија му и с супружницима". То је била вишељудна црквена заједница, образована и способна да за потребе створи ново књижевно дело.

У **ТРСТЕНИКУ**, у манастиру св. Арханђела Михаила, по наруџби инока Василија, "Дробњак родом от села Загуља са братом Стефаном" 1685/1686. године превео је "на наш језик сију књигу Амартолом сотирија" - "Грешних спасенија" за потребе овог манастира. Књига се сада налази у Институту за литературу Бугарске академије наука у Софији.⁹ Година преведене књиге је документ којим можемо да пратимо трајање овог манастира, метоха Хиландара. Манастир св. Арханђела се спомиње у повељи браће Романа,

⁸ *Задужбине Косова*, стр. 492.

⁹ *Задужбине Косова*, стр. 536.

Гргура и Вука Бранковића из 1365. године којом манастир и Трстеник прилажу Хиландару. Манастир је успео да траје преко три века. Не зна се када је разорен.

СУВО ГРЛО је црква Ваведење св. Богородице и 1596. године имало је 17 црквених књига. После смрти јеромонаха Саве, 1596. године, ¹⁰направљен је инвентар заоставштине и пописано је 17 књига.

У најтеже време је турска власт сурово и без милосрђа рушила национална обележја српског народа, дакле, Дреница, захваљујући патриотској ревности патријарха Макарија и духовника, није била културна провинција. Манастирске библиотеке, нова оригинална књижевна дела, преводи и препис књига настали у манастирима Дренице, стварани од забринутих духовника, изложених после боја из Косову великом страховању за лични живот, живот својих верника, опстанак храма и одржавање националног имена, изванредни су документи. Та дела нису стварали знани књижевници уметничким нивоом високог дмета, већ монаси манастира у беспућу и свештеници парохијских цркава. Из њихове писане речи упознајемо језичку културу аутора ствараних дела, њихово познавање црквене литературе, и добијамо вредан податак њихове писмености и образовања. У црквену литературу они су уносили са много ризика и људске храбрости кратким записима личне доживљаје и оне којима су били очевици. Забележили су шкртим речима, али уверљиво, и данас јасно и актуелно болно искуство свог напаћеног народа. Није ли дијак Симеон из манастира Успеније Богородице у селу Горње и Доње Преказе 1567. године записао да је Јеванђеље писао "у дни цара Селима крвника, блудника и винопије", а игуман манастира Девич око 1757. године на молебнику који је сам "цртао" записао: "поднесох многе скриби и напасти от проклетога исчедија харбанашкога дан и и ношч".

Тако су нам оставили у наслеђе писане споменике, често једине изворе за распознавање духовног богатства наше прошлости у Дреници. Оставили су нам и доказе о чврстој повезаности цркве и народа, у најтежим вековима наше историје, у борби за очување националног имена. Фонд књига стваран у храмовима Дренице није коришћен само за ритуалне потребе. Оне су читане и слушане у

¹⁰ *Задужбине Косова*. стр. 532.

Грб Бранковића

Повеља Ђурђа Бранковића.Дубровчанима, 1445. године.

време богослужења, да верницима усађују историјску свест и морална начела патријархалне традиције. Отуда су оне и огледало националног рада парохијског свештенства и манастирских монаха.

Olga Nikolić

THE LITERARY CULTURE IN TEMPLES IN DRENICA

Durnig the middle ages Drenica had number of temples (according to the Tatomir P. Vukanović presented in the book Drenica, 13 of them), and only the monastery Devič remained complete up to the present day. The author of the work pointed out that these temples of Drenica (Borač, Godance, Devič, Prekaze, Komorane, Marina, Ovčarevo, and Suvo Grlo) were not only places for prayers important for preservation of national identity of Serbian people during many centuries long slavery under Turks, but also literary workshops where numerous hand written books were made. The largest number of those are not saved. The monastery Devič had a big number of rewritten books.

Key words: Drenica, literary workshop, temple, hand written book

А
Р
Х
И
Т
Є
К
Т
У
Р
А

Маја ЛУКИЋ

ВОДЕНИЦЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Рад говори о старим воденицама на Лабу, Грачанки и Ситници. Иако су изгубиле некадашњу функцију, оне су својеврсни културно-историјски споменици, који заслужују ревитализацију и одржавање. То нарочито важи за тзв. Чачину воденицу у Лапљем Селу и Сушичку воденицу у Грачаници. Аутор даје подрбан опис више воденица на овом простору и њихов некадашњи и садашњи изглед.

Кључне речи: воденица, архитектура, заштита

Циљ овог рада се односи на вредносно значење које једна грађевина треба да има, без обзира на њене релативне трансформације у простору и времену. То је основно питање заштите и њене методологије. У конкретном примеру ради се о воденици као грађевини чија је функција превазиђена, док су њена морфолошка и типолошка својства очувана. Самим тим та два аспекта су веома повезана и резултирају избором одређених методолошких поступака и захвата који придоносе очувању грађевине у постојећим околностима, тако да њена вредност треба да буде ревалоризована и као вредност у новом времену. У том смислу, пројектантске захвате треба схватити као предлоге који се тек морају проверити, допунити или изменити тако да одговарају захтевима архитектонско-историјске анализе и потребама даљег опстанка грађевине захваћене истим заштитним поступком.

Архитектонске грађевине, познато је, не разликујемо и не класификујемо само по њиховим физичким особинама, нити у односу на те особине можемо вредновати њихов значан. Њихово вредновање је однос према укупним карактеристикама грађевина које су настајале и опстале кроз време и према могућности њиховог чувања и евентуалног коришћења у савременом контексту. Када посматрамо неке од грађевина насталих у претходном времену, називајући их, при

том, народном архитектуром, знамо да оне имају препознатљиве *функционалне* особине, и морамо их прихватити и као грађевине које се одликују у другим својствима. Та својства се не могу и не морају дефинисати уобичајеним мерилима и показатељима, пошто су сами критеријуми и стандарди релевантни и променљиви а мерила субјективна. Историјски, уметички и естетички мотиви са временом доживљавају метаморфозе и нису у могућности да се уклопе у постојеће друштвене токове. Тако и многе грађевине, чија је функција наизглед превазиђена, доживљавају, у најбољем случају, судбину "заштићеног објекта" или бивају препуштене тихом и неумитном пропадању.

Народно градитељство познаје и признаје низ грађевина које имају дубоку везу са самим почетком грађења, са *архејским* и идејом крвобитног стварања. Наравно, временом се *архејски* претвара у *стереотипни*, односно у неизвесну могућност даљег спонтаног или планског понављања. Воденице као грађевине имају и своју ахретиписку (градитељску) и своју функционалну димензију. Ова друга се временом претворила у архитектонско наслеђе, али је прва задржала своје значење упркос променама. Питање грађевине и питање функције је у народној архитектури одувек било и питање материјала. Материјал је битан зато што основни услов који одређује карактеристике сваке спонтано развијене архитектуре, а нарочито фолклорне архитектуре на селу која је створена сопственим средствима и са што је могуће мање са стране набављеним грађевинским материјалом.¹

ВОДЕНИЦЕ У НАРОДНОМ ГРАДИТЕЉСТВУ

Традиција подизања воденица код српског народа је веома дуга и богата. Иако их има у свим крајевима, најбројније су у брдовитим пределима, где су мањих димензије, скромних архитектонских решења и са једним или два воденичка камена. Веће воденице, са више воденичких камена, грађене су на већим рекама, јер је за њихов рад била потребна већа количина воде. Према механизму који користе, воденице се деле на воденице са вертикалном осовином, са хоризонталном осовином и воденице као речни пловни објекти.

¹ А. Дероко, *Народно неимарство*, књига 1. САНУ, Београд, 1968, стр.3.

Воденице косовско-метохијског подручја одиграле су, некада, велику улогу у привредном смислу. Косовска равница као регион без значајних водотокова, у сливовима река Лаба, Грачанке и Ситнице, као и сливовима мањих водотокова, омогућила је градњу воденица које су опслуживале цео крај. Недостатак других извора енергије резултирао је тиме да су воденице постале доминантне и једине могуће. Реке Лаб, Ситница и Грачанка обиловале су водама и могле су бити коришћене преко целе године и зато су биле богате воденицама. Од свих воденица данас постоји тек по која или се могу видети рушевине и трагови јаза.

На територији Косова и Метохије, на реци Ибру, постојале су воденице са хоризонталним и вертикалним точком и воденице поточаре са једним до два камена (витла) и моравске воденице са два, пет и петнаст камена, као "господарска воденица" код Крушевца, која је била власништво кнеза Милоша, а коју је узео од Симића. У тој воденици на дванаестом камену млело се брашно за литургију манастирима који су били Лазарева задужбина, као и за цркву Лазарицу у Крушевцу.

Воденице са вертикалним точком биле су са посебним механизмом у виду дрвених зупчаника које је покретао мањи хоризонтални точак директно повезан с каменом и који је сам покретао. Зупчаници су се подмазивали лојем или неком машћу како би се ублажила шкрипа и продужила трајност. Позната воденица овог типа је Хади-Зекина воденица у Пећи. У неким воденицама постојала су огњишта. Ту се пекао хлеб и припемала храна на веригама за помешљаре који су долазили издалека. Поред воденице налазиле су се и стаје за стоку.

ЧАЧИНА ВОДЕНИЦА ДАНАС

Чачина воденица у Лапљем Селу још је у функцији, што је редак случај за наше подручје. Воденица припада типу поточара са два хоризонтална точка (витла), оба у функцији. Налази се на раскрсници магистралног пута Приштина - Скопље, са леве стране пута који води до центра села. Између пута и воћњака је подужи јаз који захвата површину од око 0,26 ха. Воденицу је, према расположивим подацима, Момчила и Живе Јовића, 1830. године купио Танаско Јовић од Турака као вакуфску имовину. Године 1860. прела-

зи у власништво Трифуна Јовића, који поседује $\frac{2}{3}$ ортаклука, а $\frac{1}{3}$ припада Данилу Јанићијевићу. Године 1980. Момчило Јовић преузима $\frac{2}{3}$ ортаклука од Трифуна Јовића, а његов син Живојин Трифуновић, наследник имовине, пензионисани је општински финансијски службеник, коме је воденичаски занат допунско занимање.

Основа воденице је правоугаоног облика, демензија 14,75 м х 5.30 метара, темељи су од ломљеног камена, зидани у блатном малтеру. Зидови воденице су масивни, дебљине 60 цм, такође од ломљеног камена са блатним малтером. Воденица је озидана каменом са дрвеним атулама (сантрачима) постављеним у хоризонталним слојевима дуж спољне и унутрашње стране зида са циљем да повезују зид. Ови либажни слојеви атуле се појављују на метар растојања, по вертикали. Фасаде су озидане грубим притесаним каменом довођеним из села. Средишњи де воденице је обложен клепаним храстовим цепаницама. Четвороводни кров грађевине покривен је ћерамидом. Стране нису одоздо обложене, те се виде рогови, летве и ћерамида. Она је у веома лошем стању и неопходна је хитна интервенција ради санације кровне конструкције.

Зграда воденице је приземна и у њој се налазе два воденичка камена тежине 350 - 400 кг. и соба за воденичара, која је накнадно преграђена новим материјалом. Под је од дрвених дасака прикованих за дрвене греде (тавањаче). Тавански простор није коришћен зато што је било довољно простора и без њега. Прозори су оивичени оквиром од дасака ширине 5 цм и застакљени. Воденица има двоја врата због више ортака, једна отворена према путу којим долазе муштерије, а друга отворена према јазу. Ова друга служе за комуникацију власника воденице са својом породицом. Из воденице се улази у воденичку собу у којој се одмарају и греју воденичари и помелари док се жито меље. Под и плафон у воденичкој соби су од дасака прикованих за греде и тавањаче. Воденички уређај је сачувао своју функцију захваљујући изесним мањим поправкама. Он је карактеристичан за тип воденице са хоризонталним колом, који одговара условима локације и традиционалној техници израде.

У воденици се разликују три основна функционална склопа. Први се састоји од елемената који доводе воду до воденичког кола (јаз, букве са ципуном). Други склоп чини сама оса ротације са покретним и статичким деловима. Трећи склоп су полуге за регулацију финоће млевења и за заустављање кола, односно једне друге

полуге подижу камен горњак, а друге померењем прекидају млаз воде који избија из ципуна. Сва три склопа су повезана у један систем.

Воденична брана, која је недавно урађена, налази се са источне стране воденице и ограђена је каменом. Вода са витла пролази кроз букву која је урађена од металних буради 0 70 цм. Првобитно је била сачињена од двају издубљених стабала постављених под одређеним углом према витлу, ради добијања бољег притиска и пада воде.

Механизам за млевење се састоји од коша, урађеног од дрвета у облику окренуте пирамиде у коју се сипа жито. Испод коша налази се дрвено коританце у које пада жито и оно се посебним механизмом приликом обртања витла (камена) покреће лево и десно и самим вибрацијама жито клизи и пада у прорез на средини камена, где се дроби и меље. Самлевено брашно излази кроз прорез у дрвени сандук, који се зове "мучњак". Одатле се брашно пакује у џакове и транспортује. Горњи воденички камен (горњак) посебним механизмом подиже се и спушта, чиме се подешава гранулација брашна. Доњи воденични камен је непокретан, тако да горњи, покретни камен, трењем дроби и меље жито. Горњи камен је повезан са витлом преко одговарајућег вретена које на доњој страни има прорез где се убацује полуга фиксирана за вретено. Полуга, преслица или паприца покреће горњи камен приликом покретања точка. Воденични точак је начињен у облику пераја, засечених под правим углом, у које удара вода из букве. Буква је при дну сужена да би се млаз воде концентрисао на што мању површину и имао што јачу ударну снагу. Механизам је код старих воденица, при дну букве, прављен у облику кружног прстена од дрвета који се убацивао у букву. Он се назива ципун и по потреби мењао се услед дотрајалости. За заустављање воденичног витла урађена је посебна полуга са вертикалним вретеном која се из воденице окреће према ципуну и пресеца млаз воде. Воденични точак са вретеном је при дну окован металним шиљком (јајце) од видијума и налаже на металну чауру (мрвица). Чаура је, такође, обложена видијумом да би се метал што мање хабао приликом рада. Чаура је уграђена у греду и причвршћена одговарајућим шрафовима. Ова метална плоча, заједно са гредом, носи конструкцију витла са горњим каменом. Носећа греда се на једном крају рачва у два дела шрафовима причвршћена за другу

фискну греду да не би дошло до померања рачвасте греде у страну, због вибрација приликом окретања точка.

ЧАЧИНА ВОДЕНИЦА И СЛИЧНЕ ГРАЂЕВИНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

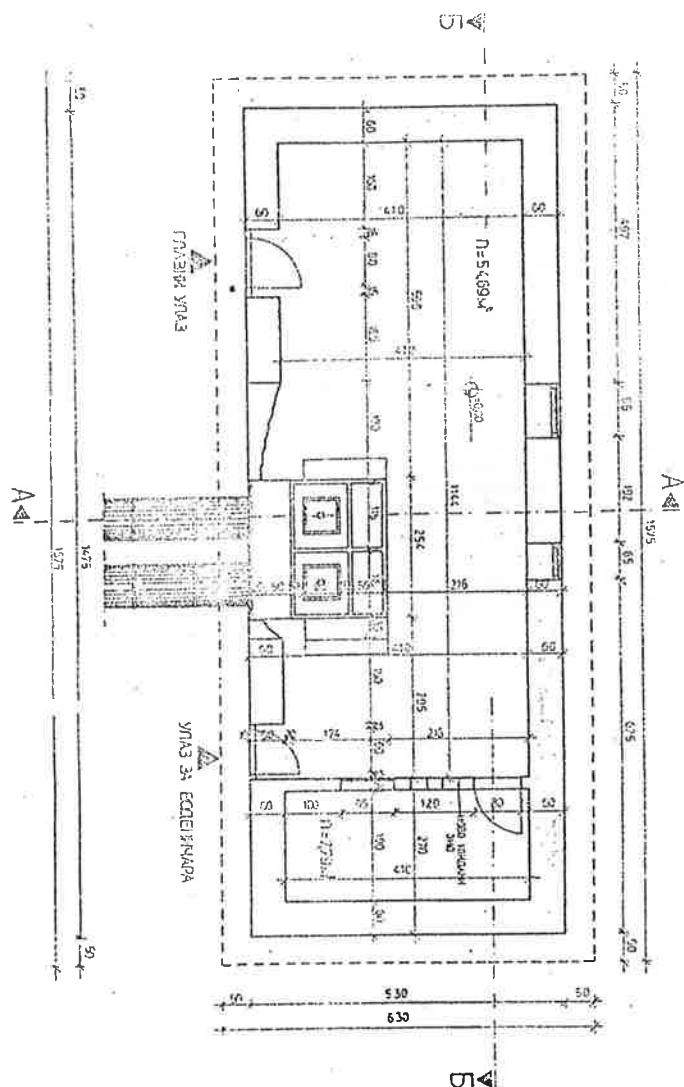
На простору од Лабљана до Добрева на Грачанки је било 28 воденица, од којих раде само две, и то Чачина воденица у Лапљем Селу и Сушичка воденица у Грачаници. Воденица у Лапљем селу је, по типологији и класификацији, најближа Сушичкој воденици и воденици фиса Мушкољај у Дечанима.

Сушичка воденица је правоугаоног облика, 10,3 x 5,90, с два витла, од којих ради само једно. Зидана је у доњем делу плочастим каменом у блатном малтеру, а у горњем непеченом циглом. Покривена је ћерамидом. На фасади нема декоративних елемената. Низводни део на излазу из јаза је засведен са два лучна отвора зидана у камену. Прозори су дрвени рамови са металним шипкама. Врата су тесарска. На воденици су видне касније интервенције. У зидовима су видне атуле. Власништво је Шиптара из Ајвалије, који су је купили од Андрејевића из Сушице.

Воденица фиса *Мушкољај у Дечанима* је, такође, поточара са два хоризонтална витла. То је приземна воденица правоугаоне основе, димензија 10,15 x 7,10 м. У погледу обраде фасаде декоративнија је но воденица у Лапљем Селу. Улазна врата су украшена каменим довратницима и полукружним луком изнад врата. У горњем делу су прозори, омеђени каменим допрозорницима са лучним завршетком од камена, што је карактеристично за метохијске куле. Зид воденице на излазу воде је одоздо подухваћен са два камена лука, што код воденице у Лапљем Селу није случај, јер се зид ослања на дрвене греде.

Воденица је, такође, преграђена, али преградом од дрвених талпи са стубићем, тако да је формирана соба за воденичара. У соби је на спољном зиду, са унутрашње стране, узидана "оџаклија", место за припремање хране.

Темељи и зидови су од ломљивог камена, зидани у кречном малтеру, па либажни слојеви атула нису употребљени. Механизам за млевење жита је много нижи но у воденици у Лапљем Селу, тако да се жито директно са пода сипа у кош. Механизам за подизање камена

Основа Чачине воденице

Данашњи изглед Чачине воденице

је исти као и код осталих воденица. Нису очувани трагови првобитне букве, а на њеном месту се сада налазе азбестне цеви.

Из овога се да закључити да је приступ наслеђеним грађевинама, створен у одређеном времену и простору, битан како са историјског, аналитичког, тако и са техничког аспекта, пошто захвати на ревитализацији и реконструкцији таквих грађевина дају извесну "поруку" будућем времену, а не само у времену у којем су настале и у којем су доживеле све своје претходне трансформације. Наш однос према ревитализацији и реконструкцији обухвата сложен систем анализе, вредновања и практичних захвата, од којих ниједан није значајнији од осталих.

Maja Lukić

WATER MILLS IN KOSOVO AND METOHIJA

The paper describes the water mills on the rivers Lab, Gračanka and Sitnica. Although, not in function any more, they represent rudimentary cultural and historical monuments, deserving revitalization and maintenance. That, particularly goes for the Čačina water mill in Laplje Selo and Sušička water mill in Gračanica. The author gives detail description of several water mills in this area, their past and present outlook.

Key wards: water mill, architecture, protection

П Р И К А З И

СВЕОБУХВАТНА СТУДИЈА

(Др Љубиша Рајковић Кожељац: *"Лирске народне песме југоисточне Србије"*, Институт за српску културу, Приштина, 1997)

Дело др Љубише Рајковића Кожељца "Лирске народне песме југоисточне Србије" (426 страна) скраћена је докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету у Приштини 1994. године. Скраћивањем које је знатно, студија није изгубила од своје науче вредности. Напротив. Добила је на сажетости, а самим тим на специфичној тежини текста.

Љубиша Рајковић Кожељац познат је, и признат, сакупљач и изучавалац усменог народног блага у Тимочкој крајини, свом завичају, а потом и шире. Рођен је 1940. године у Кожељу код Књажевца, нижу и вишу гимназију завршио је у Зајечару, а Филолошки факултет и постдипломске студије у Београду, где је и магистрирао. Што се народне књижевности тиче, ученик је, а у понечему и следбеник, чувеног др Владана Недића, коме много дугује за прве, и праве, подстицаје у сакупљачком и истраживачком раду. Објавио је шест књига записа народних умотворина: "Двори самотворни" (1972), "Здравац миришљавац" (1978), "Кличе вила саврх Кома" (1988), "Тимочке пословице, изреке и загонетке" (1989), "Јато голубато" (1991) и "Ој, леле, Стара планино" (1995), као и више радова из народне књижевности у стручним публикацијама, листовима и часописима. Учесник је многих симпозијума, научних скупова, семинара, конгреса фолклориста итд.

Књига "Лирске народне песме југоисточне Србије" резултат је Рајковићевог вишегодишњег трагалачког, прегалачког и интензивног рада. Ваљало је прибрати грађу за обраду са огромног подручја, средити је и обрадити према свим методолошким и другим захтевима савремене науке о народној књижевности. Но, Рајковић је имао за

ментора искусног др Владимира Бована, који му је доста помогао у конципирању тезе, а самим тим и књиге.

Ово своје, до сада, најзамапније дело из области усмене књижевности Љубиша Рајковић Кожељац посветио је др Момчилу Златановићу, највероватније ценећи Златановићев рад на прибирању и изучавању усменог народног блага у јужној Србији, а првенствено у Врању и његовој околини.

Осим опширног "Увода", дело садржи следећа поглавља: "Помени народног певања у југоисточној Србији", "Записи, збирке и записивачи", "Досадашња проучања народне лирике југоисточне Србије", "Врсте лирских песама", "Утицаји суседних крајева", "Однос усмене и писане књижевности", "Језик, стил и стих", "Народне песме и друге уметности" и "Певачи и казивачи". У оквиру научног апарата дате су и "Скраћенице", затим "Литература и извори" и, на крају, "Резиме" (на немачком језику).

У "Уводу" је представљена *specifica differentia* југоисточне Србије у географско-историјском, етнографском, лингвистичком и фолклористичком погледу, а особито у погледу аутохтоности усмене лирике, при чему је истакнуто да је, уз Косово и Метохију, то једно од најлирскијих подручја наше земље (није случајно да је баш Врање изнедрило једног таквог песника у прози какав је био Борисав Станковић).

Поглавље "Помени народног певања у југоисточној Србији" најкраће је у књизи, али веома садржајно. У њему је, на крајње концизан начин, указано на трагове усмене лирике југоисточне Србије у путописним белешкама појединих чланова посланства са Запада која су, почев од тридесетих година XVI века, преко територије југоисточне Србије одлазила у Цариград и враћала се отуда. Такве белешке оставили су за собом: Корнелије Дуплиције Шепер, Бенедето Рамберти, Жан Шено, Ханс Дерншвам, Јаков Бетцек, Марко Антун Пигафета, Карло Рим, Стефан Герлах, Пјер Лескалопје, Соломон Швајгер, Павле Контарини, Мелхиор Безолт, Рајнолд Лубенау, Џон Барбури, Бовани Бенаглија, Герард Кернелиус Дриш и други (реч је о посланицима аустријског и немачког цара, француског краља и млетачког дужда).

"Записи, збирке и записивачи" једно је од најинформативнијих поглавља: у њему је приказано шта је све, и од кога, до 1990. године прибрано на подручју југоисточне Србије, односно где је то

објављено. У поглављу "Досадашња проучавања народне лирике југоисточне Србије" прегледно су стављени на увид читаоцу резултати до којих се до 1990. године дошло у истраживању и изучавању народних лирских песама овог дела Србије. Рајковићев закључак гласи: "Као што је из свега доведе реченог јасно могло да се види, усмена лирика југоисточне Србије у приличној је мери прикупљена, а није остала баш ни непроучена. Разни њени аспекти привукли су пажњу мноштва изучавалаца и они су их у својим радовима размотрили, сагледали, протумачили... У томе се, по броју радова, нарочито истиче Момчило Златановић. Разуме се да свестранија и дубља истраживања тек предстоје, но ово што је до сада на том пољу учињено добра је основа управо за такве подухвате".

Кад је реч о Момчилу Златановићу као проучаваоцу усмене лирике југа Србије, онда првенствено треба имати на уму његову књигу "Народно песништво јужне Србије" (1982).

У поглављу "Врсте лирских песама" Рајковић се држао Бованове класификације усмене лирике на следећих седам врста: обредне песме, обичајне, верске, посленичке, љубавне, породичне и родољубиве. Њихове одлике сагледане су у књизи подробно, као и одлике њихових подврста (тамо где оне постоје). Тако се читалац детаљно упознаје са: коледарским песмама, божићним, водичарским, вучарским, ранилачким, лазаричким, љеремијашким, марковданским, ђурђевданским, ускршњим, сапасовданским, краљичким, додолским и крстоношким (као обредним), са сватовским песмама, здравицама и тужбалицама (као обичајним), са митолошким и хришћанским (као верским), са копачким, жетелачким, пастирским и пчеларским (као посленичким) и са песмама о односима међу члановима породице, успаванкама, стрижбарским песмама, печалбарским и војничким (као породичним). Аутор је посебно указао на лепоту, односно књижевно-уметничку вредност, љубавних песама (нарочито врањских), лазаричких, жетелачких и краљичких. Међу њима има доиста много које су антологијске.

Утицаји суседних крајева размотрени су у истоименом поглављу, на чијем крају је речено: "Кад се узму у обзир сви утицаји које је усмена лирика из суседних крајева извршила на усмену лирику југоисточне Србије, може се рећи да ти утицаји, гледано у целини, ипак нису тако велики. Стога они и нису могли битније да утичу на

оно што чини самосвојност лирског народног песништва југоисточне Србије".

Поглавље "Однос усмене и писане књижевности" највише се односи на оно што усменој лирици југоисточне Србије дугују Борисав Станковић и Стеван Сремац. Ту је Рајковић указао и на негативан утицај тзв. уметничке (писане) поезије на усмену (народну), нарочито кад је у питању употреба рима. Ево његових завршних речи у вези с тим: "Колико год да је усмена књижевност, а особито лирска народна песма, благотворно - као што се види - деловала на писану књижевност, писана књижевност се показала према њој, да тако кажемо, веома незахвалном. Додуше, не својом кривицом. Пошто су песме које припадају писаној књижевности, нарочито из ранијих времена, најчешће римоване, и човек из народа (како се обично назива творац усменог народног блага) све више је почео да изједначава поезију с римом, тако да оно што није римовано више и није сматрао за песму. Тако је он почео да певава песме с обавезном римом. Нема силе која би данас тога 'песника', стихоклепца, разуверила, објаснила му и убедила га да не ваља тако радити, те га одвратила од тежње ка обавезној рими. Отуда данас у новокомпонованој 'народној' музици (у песмама 'на народну') толико шунда, кичераја, крајњег неукуса... С обзиром на све то, можемо слободно рећи (и то с великим жаљењем, разуме се) да ако је ишта учинило медвеђу услугу народној поезији, то је учинила обавезна рима (најчешће парна), за којом се тежи по угледу на поезију из писане књижевности (где је она, особито у данашње време, далеко од тога да буде обавезна)".

Чини се да је поглавље "Језик, стил и стих" најбоље обрађено. То се и могло очекивати, јер је Рајковић по струци лингвист, а и сам пише поезију, тако да су му блиска сва важнија питања метрике и версификације, као и стилистичка проблематика уопште.

Сагледавајући језик лирских народних песама југоисточне Србије, аутор није прећутао језичке слабости (којих није мало!) тих песама, али је нагласио допринос дијалектизама њиховој уметничкој вредности. Многе од тих песама, наиме, кад би се подредиле књижевном језику, изгубиле би подоста од своје лепоте као уметност речи.

Посебну пажњу Рајковић је посветио варваризмима, међу којима се најчешће срећу турцизми (поред литерарне функције коју имају, осветљена је и њихова етимологија).

У одељку о стилу истакнуто је да су лирске народне песме југоисточне Србије испеване у складу са законитостима поетике усменог лирског песништва уопште, те и у стилском погледу представљају израз те поетике. Рајковић је фигуративност стила ових песама приказао на примерима готово свих стилских фигура које уопште постоје у усменом лирском песништву.

Одељак о стиху садржи ауторова сазнања о метричким карактеристилама лирских народних песама југоисточне Србије. Ту су дати и одговарајући табеларни прегледи, а сагледана је и музика стиха (нарочито кад је у питању рима, тј. њен допринос еуфоничности песама). "Стих лирских народних песама југоисточне Србије, разноврстан, звонак, мелодичан, певљив, праћен понекад одговарајућим припевима и често избрушен до савршенства, једна је од највећих драгоцености наше усмене поезије" - закључио је Рајковић.

У поглављу "Народне песме и друге уметности" анализиран је синкретизам: песма-музика-игра, а размотрене су и везе које усмена лирика југоисточне Србије има с другим уметностима, при чему је посебно указано на утицај фрескосликарства.

Вредности књиге знатно доприноси и поглавље "Певачи и казивачи". Оно садржи многе драгоцене податке о певачима и казивачима усмене лирике југоисточне Србије о којима се до сада мало знало или готово ништа. Неки од тих певача и казивача управо су они од којих је усмено народно благо, па и лирске песме, записивао сам Рајковић. Њему смо захвални и за многе друге податке које је саопштио у "Прилозима" (при крају књиге).

Део студије чији је наслов "*Литература и извори*" има овакву поделу: I *Књи́ге* (претежно збирке у којима има лирских народних песама из југоисточне Србије) - 96 јединица, II *Антило́гије* (9 јединица), III *Часо́йиси, годишња́ци, њовремена издања* (22 јединице), IV *Зайиси и радови из листова и часојиса* (333 јединице!), V *Разви́так* (Зајечар) - 83 јединице и, најзад, VI *Важније рукописне збирке и радови* (18 јединица). Већ и из овога се види ширина Рајковићевог увида у материју којом се овде бавио и његова тежња ка свеобухватности.

Узето у целини, може се рећи да ће ова солидно урађена књига, која је збиљски допринос познавању наше народне књижевности, корисно послужити и у наставној пракси: могу је користити средњошколски и универзитетски професори, а у недостатку стручне

литературе она је студентима књижевности добродошла као својеврстан приручник, донекле и као уџбеник.

Вукашин Баћовић

СПОМЕНИК СРПСКОГ ЈЕЗИКА

(Глигорије Глиша Елезовић: *"Речник косовско метохијског дијалекта"*, Институт за српску културу, Културна манифестација "Глигорије Глиша Елезовић", Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1998)

Мало има књига о српском народу на Косову које би се по садржајности, по количини поузданих обавештења могле мерити са Речником Глише Елезовића.

Елезовић, родом Вучитрнац, ученик Александра Белића из једне од најранијих генерација његових студената, дијалектолог крупног имена и један од најзаслужнијих издавача турских докумената о нашој прошлости, пописао је у Речнику пре свега речи из свог матерњег говора. Из тога је извора црпена огромна већина речи, то јест све оне које нису обележене назнаком да потичу из неког другог места или из рукописног катастига манастира Девича из XVIII века. Израз "косовско-метохијски дијалекат" у наслову књиге треба разумети у светлу ових околности. Основни корпус грађе потиче из Вучитрна на Косову, али, будући да су Косово и Метохија обједињени заједничким српским дијалектом, подаци из Вучитрна важе углавном и за Метохију.

Ситуацију, међутим, компликује чињеница да су и Косово и Метохија подељени важном дијалекатском међом коју помиње и Елезовић у свом Уводу (у дну стр. XII). Та граница одваја северну Метохију и северозападно Косово од југа Метохије и југоисточног ("широког") Косова. На Елезовићевој карти (стр. XXIII) она није забележена, али се на тој карти може пратити ако се каже да она пролази непосредно јужно од Лоћана (близу манастира Дечана, између Пећи и Ђаковице) и да, прошавши јужно од Кијева, скреће

кроз Дреницу на североисток и пресеца реку Ситницу северозападно од скупине села коју сачињавају Главотина, Бивољак, Прилуке и Бабин Мост. Говори југоисточно од те црте припадају призренско-јужноморавском дијалекту, који ван граница данашње косовско-метохијске покрајине захвата широко подручје, укључујући Врање, Лесковац, Ниш и Алексинац, а с којим је близак и дијалекат у пределима око Пирота и Књажевца. О том говору Елезовићев речник даје мало података, увек с ознаком да потичу из неког од поменутих села.

Говор Вучитрна припада дијалекту који се данас у науци назива косовско-ресавским. О његовом простирању говори Елезовић на стр. XII-XIII. Додаћемо да се његово подручје протеже, у виду траке неправилног облика, од албанске границе код Пећи и Дечана до румунске у Ђердапу. Матична област овог дијалекта налази се на земљишту Косова и Метохије. Дуго је, под турском владавином и арбанашким притиском, текла река носилаца овог дијалекта у крајеве ка северу и североистоку. У њихове завичаје постепено су улазили Арбанаси. Од свих радова о говорима тог дијалекта на косовско-метохијском земљишту Елезовићев речник пружа највише података. Значају тога остварења доприноси, наравно, и чињеница да се ради управо о колевци косовско-ресавског дијалекта.

Елезовићев речник углавном припада категорији диференцијалних дијалекатских речника. У њему се налази по правилу само оно што у било којем погледу одступа од стања у књижевном језику. Тога је у вучитрнском говору много, а Елезовић је своју грађу марљиво бележио током многих година: дело је полако сазревало и пред нама стоји зрело. Грађа је, о томе не може бити сумње, аутентична. Ништа ту не одступа од говорне стварности Вучитрна - наравно, оног из доба детињства Глише Елезовића (1879-1960). Додуше, у новије време понегде се јавило мишљење да се у вучитрнском говору разликује дуги улазни и дуги силазни акценат, мада таквог разликовања нема код Елезовића и мада Александар Белић у Предговору књизи (стр. VI) потврђује да су акценти у речнику аутентични. Додаћу овоме и сопствено сведочанство: познавао сам покојног Елезовића, он је заиста изговарао **рѹка**, **стрѹна**, **трѹва** и сл. Осим тога имао сам прилику да преслушам недавно снимљену траку са вучитрнским говором. Ни ту се не разликују две врсте дугих акцената. Додуше, дуги акценат се час остварује силазно, час узлазно, час са мање-више равним тоном, али између тих тонских кретања

нема контраста. Сва се она јављају на дугом наглашеном слогу у истим речима, у зависности од реченичне интонације, емоционалних стања казивача итд. Такво шаренило омогућено је управо тиме што не постоје две врсте дугих акцената, па постојећем акценту остаје широко поље за варијацију.

Дијалекатски речник, наравно, није опис дијалекта. Па ипак, обилна грађа у Елезовићевом речнику нуди могућност да се на основу ње сачине прилично потпуни описи гласовних, акценатских и морфолошких одлика ауторовог матерњег говора, а нашло би се и нешто потврда за поједине синтаксичке појаве. Уосталом, Елезовић на стр. IX истиче да је речник настао из "сировог дијалекатског материјала", прикупљеног за "дијалектолошка испитивања". Он је, још као младић, чак и био написао две расправе, једну о гласовним особинама, а другу о акценту именица у вучитрнском говору, али су ти радови, на жалост, пропали у Првом светском рату.

Елезовићев речник садржи и нешто што се не сматра обавезним садржајем дијалекатских речника. То су етимологије речи страног порекла. Познавање турског и албанског језика помогло је аутору да одреди порекло већине позајмљеница у његовом говору, где таква лексика, игром историјских и географских околности, има веома значајно место. Елезовићеве етимологије по правилу су тачне, али су ипак доживеле веома оштру критику (у часопису Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XV, 1935, 270-290). Критичар је био Хенрик Барић, угледни индоевропеист и балканолог, додуше не баш верзиран у оријенталним језицима. Барић се на Елезовићев речник оборио са много жестине, непримерене предмету. Побуде за такав приступ можда не треба тражити у сфери научног, него личног, и то чак не толико у Барићевом односу према самом Елезовићу колико према уреднику издања и писцу предговора. Међу замеркама има тачних, али оне често нису од примарног значаја. С друге стране, знатан део примедаба просто не стоји, а Барић је, ваљда у некој узрујаности или брзини, починио многе чудне омашке. То је омогућило Елезовићу да одговори, исто тако оштро (у часопису Јужнословенски филолог, XIV 1936, 181-235), указујући без милости на Барићеве грешке. Барић се ипак још једном јавио (Прилози XVI, 1936, 379-391), бранећи оно што се могло спасавати. Коначни утисак је да је Елезовић поуздан познавалац не само свог дијалекта, него и језика који су на њега највише утицали, а да је Барић, учени индоев-

ропеист, јачи у етимолошком и компаративном методу. Постоје, додуше, и понеке слабости у Елезовићевој обради грађе које Барић није уочио, али то све ипак не одузима вредност његовом драгоценом послу. Овде, међутим, треба упозорити на то да је његова транскрипција речи из страних језика многоструко застарела. Посебно се мора имати на уму да се турски и албански језик већ поодавно пишу турском, односно албанском латиницом, које имају своја чврста правила. Верзија у којој су такве речи дате код Елезовића може ипак врло добро да дочара читаоцу како се оне изговарају, што је битно код позајмљивања речи.

Пажљивом оку неће промаћи ни висока етнографска вредност Елезовићевог речника. Из њега се сазнаје много о народном животу, материјалној и духовној култури, схватањима, о везама са народима чији припадници живе у самом Вучитрну као суграђани Срба.

У време кад је објављен, Елезовићев двотомник био је једини речник српског народног говора у неком пределу. Данас, срећом, у том погледу много боље стојимо. Ипак, Елезовићево остварење остаје међу нашим најкрупнијим тековинама на том пољу. У једном погледу тај речник остаје једини: само се у њему систематски утврђује порекло страних речи одомаћених у неком српском говору.

Павле Ивић

МОНОГРАФИЈА О КУЛТУРНОЈ ИСТОРИЈИ ПРИЗРЕНА

(Владимир Бован: *"Пейтар Косић"*, Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1997)

Теоријски циљ у овој монографији постављен је у насловима поглавља. Они представљају смисловне одреднице које састављене чине схметизовани систем књиге. Логос праксиса овог теоријског циља остварен је преко аспектске полифоније ауторовог вида. У контролисаном односу ове две истраживачке намера остварена је књига у којој су "отворени" и значење и означено. Аутор студије као да је у намери таквог "отварања" показао примаоцу узначену наслућујући конкретизацију. Оваквим "отварањем" хоризонт ишчекивања примаоца постао је и хоризонт аспектског вида аутора. Постигнутом сагласношћу омогућено је да се књига у рецепцији прима и од неспецијализованог примаоца.

Текст књиге је остварен у дијахронији књижевно-историјског разматрања, које није укинуло синхронизацијску интерпретацију. У дијахронији, у књижевно-историјском приступу, унета су и синхронизациона истраживачка разматрања у којима су остварени смисловни видови аутора. Преко посматрања догађаја из прошлости у контексту прошлих околности, у којима је остварена њихова предметна завршеност, показани су смислови пуноће њихове коначности. Они су у истраживачки постигнутој синхронији, у дијахронији која је састављена од синхронизацијских временских равнина, добили своје актуализовано место у историји и културној историји.

Истраживачки поступак обављен је кључном методом. Логос те методе није настао спекулацијом из теоријског истраживачког циља. У дугом истраживачком времену, у истраживачком праксису, остварена је та кључна метода. В. Бован је није мењао тотално интегративном или неком комплементарном методом, већ ју је

директно дограђивао у праксису својих истраживања. Из тог пракси-са, из његових двадесет и шест књига и много периодичних студија, могла би се издвојити иманентна "поетика" истраживачке методе.

Персоналну монографију *Пејтар Костић*. В. Бован није обручио уским теоријским рамом монографије лика. У монографији П. Костић је постављен у току времена и у местима простора. Такав интенционални поступак истраживања личности остварен је у контексту збивања. Зато, ово није само монографија о П. Костићу, већ и монографија културне историје Призрена из времена живота П. Костића. Кроз ту културну историју "проходао" је Костић, крећући се само њеним смисловима, јер је књига морала да буде само схематизована истраживачка студија. Њен систем начињен је спајањем монографије личности са монографијом "времена" или је то монографија личности у монографији културне историје времена те личности.

У систему књиге монографија личности П. Костића остала је стурктурирани принцип који је спајао у тријаду: православну српску цркву као темељну категорију српског света, Призренску богословију као велику и значајну институцију српске духовности и Призрен као град у коме је "писана" културна историја Срба у Старој Србији.

Одреднице ове тријаде контекстуалистички су повезане са књигом *Иван Сљејанович Јасћребов у Призрену* и рукописом (књигом која ће бити ускоро објављена) *Призренска богословија*. Та контекстуалистичка спојница везује књиге В. Бована *Иван Сљејанович Јасћребов у Призрену*, *Пејтар Костић* и *Призренска богословија* у јединствени структурни систем. Структурни систем из књиге *Пејтар Костић* и спољашње и унутрашње кореспондира са овим књигама. Та кореспонденција и значење и означено из ове књиге остварује преко друге две књиге из овог тријадног система. Сегменти, сегментарне заједнице и читаве структурне целине из ове књиге спољашњом кореспонденцијом повезани су са структуралним целинама из књиге *Иван Сљејанович Јасћребов у Призрену* и *Призренске богословије*. Та кореспонденција није остварена само садржајном допуном, она је више смисловно ширење, стварање јединственог представљања света са смисловима полифонијске вредности.

Аутор студије је у представљени живот једног човека унео свет једног града и једне читаве српске области. У тавком стваралачком процесу остварена је интенционалност аутора из његовог

теоријског циља. Живот П. Костића постао је у овој монографији културна историја његовог родног града и скоро читаве Старе Србије. Поступак је аутор могао да оствари, јер је своје истраживање усмерио на културну историју и на кључне личности које су "писале" ту историју.

Личност П. Костића у монографији представљена је биполно и без оштрије границе између одредница које обележавају П. Костића као политичара, културног, верског и просветног радника. Биполност његових активности преплетене су смисловима основног усмерења. Његова животна жеља да Срби у Старој Србији у слободу уђу верски очувани, са својим православним поштењем, добротом и лепотом својих обичаја и наученим словима, постала му је смисао и животно опредељење.

Политичар П. Костић, као водећа личност српског националног покрета у Старој Србији, постао је хроничар борбе српског народа за опстанак и слободу, за очување вере и језика, веровања, обреда и обичаја. За очување српства у Старој Србији супротстављао се и исламизацији и бугаризацији и јелинизацији. Логос политичких идеја остваривао је у праксису духовних делатности.

П. Костић је био професор Призренске богословије, оснивач и старатељ многих српских школа, заштитник цркава и српских свештеника и аутор књига: *Милош С. Милојевић у Призрену и његовој околини* (Београд, 1880), *Сјоменица ђедесејогодишњице Призренске богословско-учићелске школе 1871-1821* (Београд, 1925), *Црквени живои православнох Срба у XIX и почейком XX века* (Београд, 1928), *Просвейно-културни живои православнох Срба у Призрену и његовој околини* (Скопље, 1933).

Аутор студије у структури текста остварио је доминанту монографског стварања личности П. Костића преко приказивања његових књига. То приказивање у научно истраживачком поступку В. Бован је вршио у контексту докумената и литературе у којима су се из других аспекатских становништа видели време и простор, људи и живот и свет.

Зоран Павловић

НОВО ЧИТАЊЕ СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

(Чедомир Ребић: "Есѣјѣика унуѣрашњеѣ и умна виђења",
Институт за српску културу, Приштина, 1996)

"Лейоѣа ѣе сѣасѣи свей".

Досѣојевски

Делима старе српске књижевности душа људска, дакако, и данданас може да се наслађује, испуњава узвишеним и лепим. То је стога што је она сва у служби истинском Добру и суштинској Лепоти. Будући да су у њој описани духовни подвизи светитеља, којима се душа чисти и узноси према небеском граду, она је саздана од најмоћнијих светих тајни и светих врлина, тако да је показатељ како се задобија живот у Царству Небеском, што је животни циљ сваког хришћанина. С обзиром на то да та књижевност почива на духовним вредностима Христове науке, ваља јој - у њеном сагледавању и тумачењу - прилазити и са етичке и са естетичке стране, и тако боље спознати суштину те благодати. Зато су управо светоотачка виђења духовне лепоте послужила као полазиште Чедомиру Ребићу у његовим естетичким испитивањима садржаним у књизи *Есѣјѣика унуѣрашњеѣ и умна виђења*, у којој је стицању христопознања и есхатолошким сагледавањима садашњег живота у односу на његов крај посвећена пуна пажња. Свестан тога да су схватања светих отаца била главни извор естетске свести старим српским писцима, Ребић је настојао да прикаже битно у тим схватањима, а то је како се кроз подвижнички живот, кроз свете тајне и врлине, освајају унутрашњи простори душе и изналази пут спасења.

Већ у "Уводу" он је нагласио да, према светоотачком учењу, христољубивост и христочежњивост узводе душу по лествици савршенства. При томе је осетио потребу да, у вези са погледима светих отаца, истакне следеће: "По њиховом виђењу добро и лопота неодвојиви су; и да би се они сагледали, потребно је чисто срце. Очишћена душа стреми ономе што је вјечно добро и лијепо. На крилима чиста срца и чиста ума узлијеће се у просторе испуњене вјечном Љепотом Христовом".

Књигу своју Ребић је писао чиста срца и чиста ума. Стога у њој и има толико узмаха душевног, узлета и небеске сфере, тамо где је души људској и завичај.

Подсетио нас је Ребић на то да елементи унутрашњег живота и етичке аскетике чине суштину вредности дела старе српске књижевности и да се естетика унутрашњег развијала на хришћанској духовности, која је сва тежила јеванђељском циљу: спасењу кроз уподобљавање Богу.

Ставивши под лупу духа дела старе српске књижевности, Чедомир Ребић се потрудио да у њима разабере "Христов говор у души", којим се "прелази пеко граница видљивог свијета; из смртног у бесмртно, из земаљског у небеско, из привременог у вјечно".

На дела Светога Саве и Стефана Првовенчаног Ребић гледа као на "духовну утробу" у којој се зачала и у којој се потпуније развила српска мисао о спасењу, о новом животу у Христу. Ту је све сагледано очима душе. У тим делима садржана је "хришћанска мудрост; дата (су) највиша знања и највиша умјетност. Вођен филозофијом Духа Светога, Свети Сава је поетски казивао у чему је вриједност земаљског живота и како се стиче живот у Христовој заједници. Ту су дате вјечне истине на којима се заснива православни живот. На естетским конкретизацијама појава открива се потреба сагледавања минулих и садашњих поступака у односу на Христову вјеру и дјела. У томе је њихова велика моћ вођења у правцу уподобљавања Богу; моћ која извире из сазнања да ријеч мора полазити из срца да би вукла ум према божанској Љепоти".

Ребићу је стало до тога да покаже да су поједини писци српске средњевековне књижевности били добро опремљени даровима Духа Светога. И одиста, они су имали веома развијену естетску свест, моћ запажања и естетског разумевања и доживљавања, вештину естетског обликовања уопште. Духовно израсли на отачком богољубљу и

богословљу, те и сами благодатно-подвижничког карактера, они су били људи код којих су њихови духовни учитељи побудили потребу да и речима и делима шире у народу Христово учење о блаженству. Из тога учења најбоље се види шта чини садржину вечнога живота, како се пројављују врлине које воде спасењу и како се открива духовна лепота, односно како се долази до блаженства.

На примерима Стефана Дечанског и Петра Коришког аутор је показао да је у "мислима слике" које пружа наша стара књижевност уткана она духовност по којој се живот личности Христа ради високо уздиже изнад живота обичног људског створа на овом земаљском шару. "Кроз слике мучеништва Стефана Дечанског" - вели он - "провучена је мисао да је живот на небесима у непрекидној вези са животом на земљи и да се трпљењем изграђује оно унутарње што узводи душу према вјечном, небеском. Из описа живота Петра Коришког стиче се сазнање да се тајне земаљског и небеског живота рода људског морају сагледавати кроз преображење, обожење, у чему је смисао живота. То је естетско оваплоћење јеванђељске стварности; естетско сазнавање тајне Спаситељевог страдања ради спасења рода људског".

Пошто свете тајне и врлине у идејно-тематској основи неких житеља заузимају суштинско место, и пошто се та дела естетски могу поимати и доживљавати само ако се схвати смисао хришћанског живота вођеног светим тајнама и врлинама, то је и душа ауторова естетске корелативе откривала управо у тим тајнама и врлинама. С тим у вези, о светој тајни покајања Ребић каже: "Света тајна покајања је најмоћнији духовни лијек којим се од душе отклањају претходно стечени гријехови. Покајни плач и молитва са сузама узводе ум изнад граница видљивог, у просторе созерцања, гдје се стичу духовне насладе, из којих се открива смисао хришћанског живота".

У сваком житију лако је уочљива тачка ослонаца коју аутор житија бира у души да би са ње могао сагледати свет који тоне у зло и свет који духовно узлеће према небеском. "Ту се" - примећује Ребић - "естетским сликама, духовним виђењима и молитвеним созерцањем, пројектују ликови који у себи траже пут спасења, да из гријеха и таме крену према Свјетлости која не залази".

Јединство лепоте и доброте извире из тајне Христова спасења, зато аутор везивне нити естетике и етике види у врлинама које се

могу подвести под појам "добротољубије" или "лепотољубије". Те свете врлине, према Христовом науку, воде човека из смрти у живот и чине да се душа, обогативши себе тим врлинама, препорађа, чисти од греха и тражи пут ка небу, као свом вечном станишту.

Овако естетски схваћена и обликована била је она богочежњивост која је душу младога Растка Немањића повела даље од сваке овоземаљске сласти и привремених земаљских уживања и узвела према бескрајном усавршавању у Христу, што су - описујући живот Светога Саве - подробно и сликовито приказали и Доментијан и Теодосије, чији је стваралачки дух, такође, био испуњен јеванђељским, христоликим мислима.

Као добар зналац светоотачких учења и старе српске књижевности и савремене науке о књижевности као уметности речи, Ребић је ради конституисања естетског предмета из дела укључивао увек текст у контекст, а дело у конситуацију у којој је настало. То му је омогућило његово широко естетско и философско образовање, познавање духовних метода којима је овладава православна унутрашња философија (философија "по Христу"), чије су све мисли управљене према ономе што је горе, према небеском. Духовне методе о којима је реч "воде просвјетљењу ума, дубљем сазнавању естетских вриједности, познању духовне равни на којој је остварена веза међу реченицама у веће текстуалне цјелине. Из познања шире духовне равни ничу 'накнадна' естетска сазнања из оних 'неодређених' мјеста дјела. Ту душа, побуђена вјечном истином, прелази преко чулних привида овога свијета и трага за оним непролазним, узвишеним и лијепим".

Књига Чедомира Ребића "Естетика унутрашњег и умна виђења" има следећих пет поглавља: "Извори и путеви", "Осећања бесмртности и сазнања вјечности", "Мисли са сузама", "Поетска развођа и естетска разлагања" и "Трагање за нитима текста". Заједничко свима њима је савршено ауторово познавање третиране материје, смисао за анализу и поредбена сагледавања, а нарочито његова моћ откривања дубинских слојева текста и суштаства њихових порука. У том погледу особито је карактеристично последње поглавље (објављено најпре у часопису "Баштина"), у којем је аутор, поред осталог, истакао и то да "конституисање естетских вриједности дјела зависи и од познавања специфичних својстава прозних строфа (повезаног низа реченица), које могу да функциони-

шу као цјелина - микротекст; и које се посебним стилистичким средствима повезују у веће цјелине - дјело и контекст дјела". Управо се на овом тзв. "плетенију" прозне строфе и откривају духовни дарови писца, односно његово овладавање тајном говора да о божанственој истини достојно говори.

Један од главних Ребићевих закључака саопштених у књизи показује да се сазнања до којих се долази у испитивањима естетике унутрашњег (естетике аскетизма) не могу сводити на систем, јер "сваки систем, свака формула, ограничава виђења очима душе. Најсигурнији пут кретања ума за откривање својстава духовне љепоте, изражене у дјелима старе српске књижевности, налази се у светоотачким списима. Читањем ових списа чисти се душа, просвјетљује ум, открива схватање да је за познавање суштинске Љепоте потребно духовно подвижништво; све се своди на јеванђељски принцип тајне сазнања - 'ко твори - познаће' (Јн 7, 17)".

Узето у целини, књига Чедомира Ребића је значајан допринос дубљем познавању наше средњовековне књижевности, чије би многе уметничке вредности, лепоте и поруке без оваквих тумача остале неоткривене.

Љубиша Рајковић

МОНОГРАФИЈА О ПИСЦУ КРВАВОГ ЈУГА

(Др Миленко Јевтовић: *"Личноси и дело Григорија Божовића"*
Стари Колашин, Нови свет, Институт за српску културу,
Зубин Поток - Приштина, 1996)

Монографска студија *Личноси и дело Григорија Божовића* Миленка Јевтовића комплетно осветљава лик и дело једног од најзначајнијих српских приповедача почетком овог века. Његово име је ишло увек уз најбоље писце. Слободан Јовановић га је стављао уз Анђелка Крстића, а обојицу као представнике књижевности Старе Србије уз Иву Андрића, Мирослава Крлежу, Вељка Петровића, Драгишу Васића и Исака Самоковлију; о њему су писали наши најбољи критичари пред Први светски рат (Јован Скерлић), или између два светска рата - Антун Барац, Милан Богдановић, Станислав Винавер, Велимир Живојиновић Масука, Милан Кашанин, Божидар Ковачевић, Јован Кршић, Бошко Новаковић и други. Па ипак је Григорије Божовић, заједно са још десетином других писаца, међу којима су поред њега били најпознатији Драгиша Васић и Станислав Краков, гурнут у заборав и свесно избрисан из памћења народа и из његове културе и цивилизације.

Мрак у којем се мимо своје воље и мимо обичаја и цивилизацијских норми нашао писац, неправда нанета писцу чији су морални назори били једино у равни националних интереса, његово прогонство из писма и свести народа и безгробије његово били су велики изазов за Миленка Јевтовића. Осим тога, нашавши се пред затамњеним делом и личношћу Григорија Божовића, аутор се нашао и пред личним изазовом. И сам изврстан приповедач из истог краја одакле је Божовић (писац и изучавалац његовог живота и дела разликовали су се само у идеолошком смислу), Јевтовић се до ове студије једва бавио критиком. И један и други изазов он је, међутим,

прихватио и преточио их, на задовољство поштовалаца дела Григорија Божовића, у прецизну студију о великом писцу.

Говориши о великом писцу веома је њешко и веома лако - истицао је поводом Иве Андрића Меша Селимовић - њешко јер значајно дјело, њошову ако је већ ушло у ризницу националне културе, као Андрићево, захијева крајње њажљиву ријеч, иако ће она увијек бити ризична, будући да је њакво дјело увијек сложено, мада изгледа једноставно; а ипак је ово њоворење лако, јер велико дјело осћаје и увијек сведочи само о себи својом њепоменљивом суштинском, а свака ријеч о њему њролази или осћаје већ њрема њоме колико је мудра и њраведна, ња ни њада није важна она већ дјело.

Значај писца, околности у којима је живео и стварао и, најзад, под којим је изгнан из српске литературе, нудили су обиље материјала и мноштво питања на које је требало дати одговоре. Миленко Јевтовић је ту грађу разврстао у два тома. У првом је описан живот и рад писца (личност), у другом је размотрено његово књижевно дело, оно што је у свему најбитније.

Биографски елемент (контекст књижевног дела) у методолошком поступку, који је у много чему превазиђен (критичаре све више интересује сам текст, а не околности под којима је он настајао, не контекст), у случају Григорија Божовића, због свих поменутих чињеница у вези с његовом судбином, не само да није сувишан, него је и прихватљив и користан. На пример, подаци које Јевтовић износи о последњим данима Григорија Божовића подаци су који више говоре о ослободиоцима но о ухапшеном и оптуженом писцу. То је изванредна слика времена у којем победници сумануто докрајчавају поразене противнике. Процес против Григорија Божовића на Војном суду у Београду крајем 1944. године (били су то први дани слободе у Београду) један је од многобројних монтираних процеса. Аутор је показао да је Божовић осуђен још пре самог суђења *зато што се у самим списима Војног суда Команде града Београда налази њрворазредан доказ да је Григорије Божовић изведен на суд већ осуђен и да је њрочлано судско веће њред собом имало осуђеника* (132-133. страна).

У закључку првог дела студије Миленко Јевтовић закључује: *Изван сора је да је њолинички колаборационизам црна њачка у биографији родољуба, националног радника, антифашисте, писца и новинара Григорија Божовића и да је њај њолинички колаборациони-*

зам заслужио и санкцију и осуду, али је истио тако изван сваког
сјора да је физичка ликвидација шездесетих годинашњег књижевни-
ка такве биографије и толике репутације какве је имао Григорије
Божовић заумна осветла сујетног и моћног налогодавца чији је налог
био и изнад војног суда, и изнад здравог разума. (143)

Осим драматичног поглавља из биографске повести Григори-
ја Божовића (*Национално-политички ангажмани*), Јевтовић је, по-
ред уводног поглавља, детаљно предочио пишчево детињство, њего-
во школовање, просветно-педагошки рад, рад у државној служби, у
редакцији *Политике*, па до српског посланика у Битољу, и рада у
поверљивим народним службама и народног посланика.

У другом делу монографије Миленко Јевтовић осветљава
књижевно дело, приповетке и путописе, књижевне врсте које је он
неговао. Јевтовић је пошао хронолошким редом. Најпре је у првом
поглављу указао на књижевне почетке Григорија Божовића у приз-
ренској ђачкој дружини *Раско*, у листу *Цариградски гласник*, у
којем су објављивали сви писци Јужне или Старе Србије, као и у
београдском часопису *Нова искра*. Аутор истиче и прву збирку
приповедака Г. Божовића (*Из Старе Србије*, Мостар 1908), прву
критику ове књиге, посебно критику Јована Скерлића у *Српском*
књижевном гласнику, која је Божовићу отворила врата утицајног
српског часописа и српске литературе.

Друго поглавље је најзначајнији део студије. Оно носи назив
Приповедачки кругови и у њему је Миленко Јевтовић дао анализу
пишчеве приповедачке поетике и приповедачког поступка. Поступак
је изведен из пишчевог порекла и традиције (наслеђе: народна књи-
жевност, нарочито поезија; мит о херојству и слободарским тежња-
ма) и лично усавршавање у богословско-учитељској школи у Турској
(Призрен) и духовној академији у Русији (Москва), и путем лектире,
питање српских, руских, француских и скандинавских класика.

Овде је, у ствари, Јевтовић разложио приповедачки опус
Григорија Божовића на тематске циклусе (пошто је стилски посту-
пак код писца класично реалистичан и ујединачено проведен готово од
прве до последње приповетке). Најистакнутија тематска целина
означена је као *Хероика националног описанка*. У њој су, без сумње,
сврстане најбоље приповетке Григорија Божовића и њима је
поклоњено и највише простора (новела *Злате од Слатине*, *Мучних*
дана, *Сил Кијева*, *У злу*, *Канда Дељина*, *Заостали ждрал*, *Суђенога*

и́ренуи́ка, Ка́д се ца́рстѿва мије́њају, Ма́ниѿаи́шко ко́йи́ло, Не́да Село́гра́жданка). Следи циклус Пуко́ѿина и расце́й у би́ћу (Су́љ-ка́йеи́ан, Ва́скрсе́ње, Љу́ѿа не́ман, Ка́д мрѿ́ви ѿро́зборе, Војво́дин сѿри́ц, Ро́ђак, Сѿа́на По́ѿова, Два́ муче́ника), затим Људи́ бивши́х вре́мена (Сѿри́ко-До́лѿач, Чудни́ ѿдви́жник, Му́ке, Судби́на); па онда још једна крупна тематска целина, Жена́ и љуба́в (Ма́јка, Ко́на из Ме́ђеђе́ѿа ѿѿо́ка, Две́ жене́, Бу́лија́ Полу́жа, Не́јуна́чко доба, Ву́јка Бело́шева, Ци́ганка, Песма́, Ка́д крв ѿро́говара, Тиваи́дска на́ѿасѿ) и, на крају, Соци́јални мо́ѿиви (У́ очи́ свеѿо́ѿа, Ра́ко Козарева́ц, Биѿо́љски бо́ѿаѿи, Ро́б незаро́бљени). Оваква подела је, разуме се, само условна, пошто је већина приповедака Григорија Божовића, као и код свих добрих писаца, синкретичког карактера и у себи садржи више мотива.

После осврта на путописну прозу Григорија Божовића, Миленко Јевтовић је у закључном поглављу студије, *Реалистички ѿтрадиционализам*, сумирао пишчев књижевни поступак и његове вредности, служећи се оним што су други истакли о Божовићу, да би на крају закључио: *Књижевно дело Григорија Божовића је у свом основном, жанровском обележју, ѿприповедачка хроника о драматичним и ѿграђичним сукобима људи, нација, вера, култура, ѿтрадиције, морала, духа, свесѿи, ѿежњи и о́гледа како на ѿшлосѿ ѿако на будућносѿ у часовима кад су се, ѿѿѿкрај ѿрошолоѿ и с ѿочеѿка овоѿа века, на ѿлу Сѿаре Србије судариле сѿара азијатско-османлијска, увелико ѿреживела и одавно анахрона, и модерна евројска цивилизација и духовна еѿоха. По ко́мѿозици́јском скло́у, ѿки́ву и идеја́ма, ѿо је реалистичка фреска мозаичкоѿ ѿиѿа и разуђене скале мо́ѿива и ѿемеѿи́ке, ѿе је широка исѿѿорио́ѿрафска, соци́јална, национално-верска, еѿѿно́ѿрафска, кулѿу́ролошка и ѿсихолошка ѿанорама ѿѿоѿѿрафисаноѿ живоѿноѿ ѿросѿѿора у најсудбоноснијем исѿѿори́јском ѿренуи́ку Сѿаре Србије и Мекедоније (184).*

С обзиром на то да се у приповедачком опусу Григорија Божовића могу с лакоћом уочити неки елементи маѿичноѿ реализма (приповетка *Рођак*, на пример), који се јавио почетком друге половине овог века, те да се у свету и код нас на књижевну сцену вратио реалистички поступак у обликовању приповедне структуре текста (*обновљени реализам*), сасвим је извесно да ће се о Григорију Божовићу још писати. Али је већ сада сасвим сигурно да се овај писац, после готово полувековног изгнанства, вратио у српску лите-

ратуру. Студија Миленка Јевтовића *Личности и дело Григорија Божовића* том повратку значајно је допринела.

Драгомир Косић

Штампање овог броја "Баштине" омогућили су:

- Савезно министарство за науку, технолошки развој и животну средину,
- Министарство за науку и технологију Владе Републике Србије,
- Министарство културе Републике Србије,
- Покрајински секретаријат за образовање, науку и културу Војводине,
- Покрајински секретаријат за образовање, науку и културу Косова и Метохије.